

Gorazd STARIHA
Rolanda FUGGER GERMADNIK
Ivan JANKOVIĆ
Ksenija ROJHT
Boris GOLEC
Senta JAUNIG

CENA: 8,00 €

ZGODOVINA ZA VSE, leto XVII, št. 1, 2010

ZGODOVINA ZA VSE

leto XVII, 2010

VSE ZA ZGODOVINO št. 1

LE KAJ NEKI
BODE Z MOJIM
POTOMSTVOM?

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Gorazd Stariha

Krvave rejnice

5

O primerih zlorabe rejništva iz prve polovice devetnajstega stoletja

BLUTBEFLECKTE PFLEGEMÜTTER

Fälle von Missbrauch bei Pflgeschäften in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Rolanda Fugger Germadnik

Podoba Juda v mohorjani v drugi polovici 19. stoletja

19

DAS BILD DES JUDEN IN DEN SCHRIFTEN DER HERMAGORAS IN DER

ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Ivan Janković

Egidij Fux, ljudomrznež iz Metlike in kandidat za krvnika

30

EGIDIJ FUX, A MISANTHROPE FROM METLIKA AND A CANDIDATE FOR EXECUTIONER

Ksenija Rojht

Prekmurska gospoda na začetku 20. stoletja

39

DIE HERRSCHAFTEN VON PREKMURJE AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Boris Golec

»Der Hudič ist hier zu Hause« – med uboštvom, glasbo, portreti neznanih prednikov, shizofrenijo in evtanazijo

51

Usode zadnjih Valvasorjevih potomcev na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja in njihova kulturno-umetnostna zapuščina

„DER HUDIČ [TEUFEL] IST HIER ZU HAUSE“ – ZWISCHEN ARMUT, MUSIK, PORTRAITS UNBEKANNTER VORFAHREN, SCHIZOPHRENIE UND EUTHANASIE

Die Schicksale der letzten Nachfahren von Valvasor in Slowenien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts und ihr kulturell-künstlerisches Erbe

Senta Jaunig

Ženska na zdravniškem zemljevidu

101

Položaj in delovanje žensk v medicini s posebnim osvitom na slovensko zdravnico

DIE FRAU AUF DER LANDKARTE DER ÄRZTESCHAFT

Die Lage und Tätigkeit von Frauen in der Medizin unter besonderer Berücksichtigung slowenischer Ärztinnen

S knjižne police

Aleksander Žižek

Gospa, če ni dobro, ni treba nič plačat

119

Andrej Studen

Kdor ne smuča, ni Slovenc

121

Borut Batagelj

Nekoč je bila sramežljivost ...

124

Gorazd Stariha

Krvave rejnice

O primerih zlorabe rejništva iz prve polovice devetnajstega stoletja

STARIHA Gorazd, dr., arhivski svetovalec,
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj,
Savska cesta 8, SI-4000 Kranj

364-782.42"18"
347.633"18"

KRVAVE REJNICE

O primerih zlorabe rejništva iz prve polovice devetnajstega stoletja

V strahu pred sramoto zaradi zanositve in poroda izven zakona, so ženske s Kranjske pogostoma raje hodile rojevat v oddaljeni Trst, kot pa v bližnjo Ljubljano. Tam so ponavadi tudi pustile novorojeno dete. Najdenišnice so nato te otroke oddajale v plačano rejo na podeželje, kjer so jih dokaj radi jemali, saj so predstavljale redni letni vir denarnega prihodka. Pri tem pa je lahko prihajalo tudi do zlorab, ko so najdeni umrli, njihovi rejniki pa so še kar sprejemali rejnino zanje. V fondu Deželnega sodišča v Ljubljani so se nam ohranili sodni spisi iz let 1817-1823, ki obravnavajo tako skupino malopridnežev. V obsežni preiskavi so sicer obravnavali veliko sumov umorov, da so namreč v rejo oddani otroci zaradi nedokazanega zanemarjanja ponavadi zelo hitro pomrli, potem pa so zločinske rejnice s kazanjem drugih otrok najdenišnični komisiji pobirale oskrbni denar. Izrečene pa so bile le sodbe in kazni zaradi prevar. Posebno zgodbo v tem umazanem pridobitništvu so predstavljali poročeni starši, ki so svoje otroke oddajali v najdenišnico in jih potem jemali nazaj z oskrbno pogodbo. Zanimivo pri tem je stališče deželnega sodišča, da to ni zločin prevare, ampak stvar civilnega dela sodišča.

Ključne besede: najdenčki, rejništvo, Moravče, socialna zgodovina, kriminal, kazensko sodstvo, 19. stoletje

STARIHA Gorazd, PhD, Archival Advisor, Historical Archives Ljubljana, Department for Gorenjska, Kranj, Savska cesta 8, SI-4000 Kranj

364-782.42"18"
347.633"18"

BLOODY FOSTER MOTHERS

Foster placement abuse cases in the first half of the 19th century

Fearing the shame of illegitimate pregnancy and birth, Carniolan women often preferred to give birth in the remote city of Trieste rather than in nearby Ljubljana. They often left their newborn child there. Foundling homes placed these children with families in the countryside in exchange for remuneration. Foster families usually gladly accepted these children because they provided a stable annual source of income. However, the institution of remuneration was often abused when the foster child died and its foster parents kept receiving foster care payment. The records of the Provincial Court in Ljubljana contain case files from 1817-1823 that deal with such scapegraces. An extensive investigation focused on many cases of murder because foster children often died not long after they were placed in the family, after which their foster mothers showed other children to the foster care committee and kept receiving remuneration. However, such parents were sentenced and penalized only for fraud. Married parents sometimes performed a particularly dirty kind of profit-making because they first left their own children in a foundling home and then signed a contract to become their foster parents. It is interesting that the provincial court saw this not as fraud but as a matter of civil law.

Key words: foundlings, foster care, Moravče, social history, crime, penal law, 19th century

Najdenci in »najdenci«

O tržaških, pa tudi o ljubljanskih, najdencih doslej še ni bilo veliko napisanega. O ljubljanskih najdencih je pisala Đurđa Hrženjak,¹ konkretno se jih je lotil tudi Boris Golec v razpravi o tržaških in ljubljanskih najdenčkih v Kumljanskih hribih.² Pa vendar to ni tako neznaten del slovenske zgodovine. Ljubljanska in tržaška najdenišnica sta plod povečane skrbi za socialno varstvo v jožefinski dobi. Takrat je Ljubljana dobila najdenišnico (1788), prav tako Trst.³ Pravih najdenčkov, »odloženih na cerkveni prag«, je bilo pravzaprav malo, večino so predstavljali nezakonski (ne vedno!) otroci, ki so jih neporočene matere v veliki stiski oddajale v najdenišnico, oziroma so največkrat tam tudi rodile. V strahu pred neznansko sramoto nepožegeganega sadu ljubezni, so Kranjice raje hodile rojevat v oddaljeni Trst, kot pa bližnjo Ljubljano, kjer bi se to lahko prehitro razvedelo v domači kraj. To pa je bilo povezano tudi z oskrbnimi stroški, ki jih je tržaška najdenišnica zaračunavala Kranjski, ker so bile te ženske ponavadi brez premoženja in so oskrbnino »plačevale« z ubožnimi potrdili, dejanske stroške pa so morale plačevati pristojne občine oziroma deželna ubožna blagajna: »Državni postavi (...) ukazujeta, da deželni zaklad plačuje preskrbovalne stroške ne samo za tiste ženske, ktere v domači porodnišnici porodijo in za take najdence, kateri se v domačo najdenišnico oddajo, ampak, da tudi za tiste kranjske ženske in najdence plačevati mora, kateri se v porodnišnicah in najdenišnicah drugih dežel znajdejo. Do sedaj se kaže, da se stroški za porodnice v družih deželah leto za letom na 3500 gold. naberejo, preskrbovalni stroški za kranjske najdence pa samo v tržaški najdenišnici, katerih l. 1868. ni nič manj ko 782 bilo, znašajo – na grozno velik znesek, – čujte! – 35.527 gold.«⁴ Iz okrožnice se vidi, da so vsem nezakonskim otrokom, oddanim v najdenišnico ali tam rojenim, pravili kar »najdenci«,

čeprav je očitno, da za skrivoma odložene najdence niso mogli vedeti od kod so njihove matere (in pristojnim deželam izstavljati računov).

Zato je oblast javno pozivala Kranjice, naj ne hodijo rojevat v Trst, ampak v »domačo« Ljubljano: »Naj primernejše, kar v tej zadevi se storiti more, je to, da se napačna navada, da se toliko kranjskih nosečih nezakonskih žensk v tržaško porodnišnico podaja in ondaj svoje otroke pušča, za trdno odpravi, in to zato, ker so dotični stroški v ljubljanski najdenišnici memo tržaške precej nižji.

Deželni odbor je zatega del zagotovila tržaškega vodstva dobil, da zanaprej nobena noseča Kranjica – razun v največji sili – v ondotni porodnišnici ne bode se sprejela, ako brez izkaza domačega župana tjekaj pride, ali pa če ta izkaz le za ljubljansko porodnišnico velja.

Po tem takem se županstvu resno naroča, da to naredbo svojim sosesčanom po pripravnem potu naznanje da, in da posebno noseče ženske, od kterih izve, da se hočejo v kako porodnišnico podati, podučiti, da naj nikar v Trst ne silijo, kajti bila bi jim pot zastoj (...). Ob enem pa deželni odbor tudi prečastito duhovščino lepo prosi, naj ljudstvo v tem smislu podučiti blagovoli in se za to poganja, da take ženske ne silijo v Trst, kjer jim še vnovič nevarnosti zapeljanja pretijo.»⁵

Tako pa so se Kranjice dostikrat že precej pred rokom odpravile v Rim do Trsta in čez nekaj časa prišle nazaj, kot da se ni nič zgodilo, da so samo iskale delo kot služkinje in niso našle nič trajnejšega. Novorojeno dete pa je ostalo v Trstu. Ampak ne za dolgo. Najdenišnice so namreč te otroke oddajale v plačano rejo, največkrat na podeželje in tako so se ti otroci vračali na Kranjsko. Na podeželju so šle te sirote dobro v promet, saj so predstavljale redni letni vir denarnega prihodka, kjer pa se deli državni denar, se prej ali slej pojavijo domislice, kako neupravičeno pristaviti svoj piskrček. In o tem bo govoril ta prispevek, namreč o umazanih babah, ki so hodile v tržaško najdenišnico po novorojence, jih nalašč zanemarjale, da so jim že na poti iz Trsta pomrli, potem pa vsako leto kazale »nadomestne« otroke, da so potegnile rejnino.

¹ Đurđa Hrženjak, »Al te je treba bilo, al ne, vedno bom srčno ljubila te«, *Analiza zapisnikov ljubljanske Najdenišnice in porodnišnice na prelomu 18. stoletja*. V: *Znanstveni posvet Zgodovina socialne politike, socialnega dela in izobraževanja za socialno delo v Sloveniji: Zbornik povzetkov*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2005, str. 15.

² Boris Golec, *Tržaški in ljubljanski najdenčki v Kumljanskih hribih*. V: *Kronika*, let. 1989, št. 3, str. 192-202.

³ *Prav tam*, str. 192.

⁴ *Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, ZAL KRA 2, Občina Kranj, arhivska enota (a. e.) 717.*

⁵ *Prav tam.*

No. progressivo	NOME e COGNOME		Età	Introdotta	Segnale, con cui fu esposto	LUOGO DI							DATA DI	
	dell'Orfanella	della Madre				Nascita	Battesimo	Nascita	Esposizione	Battesimo	Consegna al istituto	Morte	Restituzione alla Madre naturale, al padre, genitori o ad altre persone	
67	Albanini	Albano				Abbinato		5 febbraio 1823	6 febbraio 1823	23 febbraio 1823				
68	Alzani	Francesca				Abbinato		6 febbraio 1823	6 febbraio 1823	29 maggio 1823				
69	Margari	Maria				Corvino		28 dicembre 1822	6 febbraio 1823	28 dicembre 1822	17 maggio 1823			
70	Temperini	Giuseppe				Abbinato		6 febbraio 1823	6 febbraio 1823	7 febbraio 1823				
71	Anzani	Carolina						7 febbraio 1823	8 febbraio 1823	17 maggio 1823				
72	Königsmann	Gianna Maria				Abbinato		8 febbraio 1823	9 febbraio 1823	15 febbraio 1823				
73	Tanzinger	Giuseppe						8 febbraio 1823	9 febbraio 1823	23 maggio 1823				
74	Apoletti	Polina						9 febbraio 1823	9 febbraio 1823	9 febbraio 1823				
75	Apoletti	Adelaide						9 febbraio 1823	9 febbraio 1823	9 febbraio 1823				

»Vhodni delovodnik« (Državni arhiv v Trstu, fond: Ospedali Riuniti di Trieste – Serie orfani ed esposti, delovodnik št. 6)

V fondu Deželnega sodišča v Ljubljani so se nam ohranili sodni spisi iz leta 1823, ki obravnavajo dokaj organizirano skupino malopridnežev, ki so se ukvarjali z molženjem najdenišničnega denarja, kar sicer ni bilo lepo, pa vendar malenkostno glede na politikantsko in drugo molženje države, ki se pač dogaja v vseh časih – odurno pri tem početju je bilo to, da so prevzeti rejenci pač morali umreti, ker je bil v tem »biznisu« pomemben samo denar, ne pa njihovo preživetje. Pa si pogledjmo.

Odkritje zločinskega početja

Prvič se to žalostno početje pojavi v sodnih spisih leta 1817,⁶ ko je preiskovalni referent deželnega sodišča, kazenski svetnik Jožef Laurin kot inšpektor, sprva dobil zgolj nalogo raziskati najdbo otroškega trupla v Savi (24. 2. 1817). Rezultati te

preiskava pa so pokazali, da je ozadje veliko globlje in preiskava se je razširila na vse tržaške najdenice v moravški okolici. Ustanovili so posebno centralno dvorno komisijo »za ugotavljanje zločinov izpostavljanja in utapljanja otrok«. Guberniju je bilo naloženo, da v sodelovanju s sodiščem to nečloveško dejavnost razkrije in krivce preda pravičnemu kaznovanju. Pri tem je kranjski gubernij sodeloval s tržaškim gubernijem in župnišči v krajih, kamor so bili najdenici predani v rejo.

In odkrili so zločine, katerih sprva še slutili niso. Kot so pokazale preiskave, naj bi šlo za različne načine ubijanja, namreč nasilnega ravnanja, ki se je kazalo v tem, da najdencev niso hranili in negovali – da so jih zanemarjali glede najosnovnejših potreb in jih izpostavljali mrazu. Nadalje je prihajalo do mnogovrstnih prevar, namreč; da so poročeni ljudje svoje zakonske otroke odlagali v najdenišnico in jih ponovno jemali ven s pogodbo kot najdenice; da so bili najdenici ponovno odloženi, da bi prišli do še ene pogodbe; da so kupčevali s

⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani; kazenski spisi F III, fascikel Inquisitions Haus 1816-1820, delovodna številka 78/1817.

pogodbami za umrle ali (ponovno) odložene otroke in slednjič, da so potrebna potrdila za pridobitev najdencev (in pogodb) ponarejali.

Posrednice so nesrečne otroke nosile iz Trsta na vse kraje, center tega početja pa so bile Moravče. Referent Laurin je v začetku junija 1817 pisal guberniju, da se je na različne načine vpletenih zelo namnožilo, da bodo zaprti in oskrbovani za čas zaslišanj kar na bližnjem gradu Tuštanj. Vseh zaslišanih je bilo res okrog sto. Največ zaradi suma prevare, približno dvajset, ki so jih dolžili tudi umorov, pa so za nadaljnje zaslišanje prepeljali v Ljubljano. To zaslišanje se je za glavne osumljenke in zločinke zavleklo vse do leta 1823, ko so jim šele izrekli sodbe.⁷ Kot bomo videli, je bila glavna pajkova v tej mreži Jera Kovič, vulgo Voukula, vse se je nekako sukalo okrog nje, vsak od osumljenih je bil na nek način kdaj v povezavi z njo. Najprej si pogledjmo nekaj obsojenih že takoj leta 1817.

Kako vzeti v rejo lastnega otroka

Helena Makel iz Golišč pri Kresnicah, 24 leta stara samska kmečka dekla, je bila tudi sama tržaška najdenka. Zasliševali so jo zaradi poskusa prevare v glavnem procesu proti Jeri Kovič. Od te je septembra 1816 za sedem goldinarjev kupila pogodbo, ki se je glasila na rejnico Jero Lovše za že umrlo tržaško najdenko Tereso Terotti. S tem, da je pokazala svojega lastnega otroka, je septembra 1816 iz fonda tržaške najdenišnice dobila 6 gld 40 kr. V nadaljnjih sedmih letih naj bi na tak način pridobila več kot 100 gld. V zadevi pa ni šlo samo za prevaro, ampak tudi za uboj in skrivni pokop pravih tržaških najdencev, zato je preiskovalni sodnik predlagal najstrožje kaznovanje po § 181 kazenskega zakonika (ječa od pol do enega leta, oziroma »ob izpolnjenih pogojih« do pet let). Oteževalnih okoliščin ni bilo, olajševalne pa, da je to storila v silni revščini, na pobudo Jere Kovič, da je takoj priznala krivdo in na zaslišanju odkrila do tedaj neodkrito prevaro, da je bila brez lastne krivde dalj časa v ječi (ker se je zaslišanje zavleklo), da je bila ta prevara le prvi poizkus in da je bila iz tega nastala škoda neznatna. Zato naj bi pri tem vsekakor uporabili §

48.⁸ Seveda pa bo morala povrniti škodo, oskrbne stroške in sodno takso.

Zaslišanje v Ljubljani je trajalo od avgusta do oktobra 1817 in Heleno so nazadnje obsodili na tri mesece ječe, povrnitev škode (6 gld 40 kr), oskrbne stroške (16 kr za dan) in sodno takso (12 gld).

Jurij Terdin, vulgo *Zajcov Jur*, je bil rojen v Moravčah, 25 let star, poročen, mlinar po poklicu. Zasliševali so ga od septembra do oktobra 1817. Ponedelil je smrtovnico, kot izmišljeni župnik Luka Hudobivnik iz Sv. Ožbalta, za najdenca Carla Eugenia Emsa, ki je bil z oskrbno pogodbo predan rejnici Mariji Klemenc že oktobra 1812 in je umrl v nekaj dneh po prevzemu. Oskrbno pogodbo je preskrbela Voukula, oskrbni denar pa so dvignili v Šmartnem pri Litiji (27 gld 42 ½ kr). Zajcov Jur je za svojo uslugo od tega denarja dobil devet goldinarjev, od sodišča pa pol leta ječe.

Neža Resnik, vulgo *Zajcova Neža*, je bila sestra Jurija Terdina. Stara je bila 31 let, poročena. Zasliševali so jo od maja do novembra 1817. Ta je svojega lastnega zakonskega otroka Janeza leta 1814 oddala v tržaško najdenišnico in ga vzela nazaj v oskrbo, pod najdenišničnim imenom Stephano Stappetz. Vsega skupaj je zanj dobila od najdenišnice 31 gld 20 kr.

Glede oddajanja zakonskih otrok v najdenišnico in njihovega jemanja nazaj v družino z oskrbno pogodbo, si sprva tudi sodišče samo ni bilo na jasnem, ali je to prevara po kazenskem zakoniku ali ne. Nazadnje je 7. 11. 1817 sklenilo, da ni zločin, da zakonski ljudje svojega »kranjskega« otroka oddajo tržaški najdenišnici in ga nato vzamejo nazaj v oskrbo s pogodbo in za to dobijo denar. Tako da glede tega proti Neži Resnik sodišče ni uvedlo kazenske preiskave, oškodovano stranko (tržaško najdenišnico) pa so za povrnitev sicer nezakonito izvlajenega denarja napotili na civilni pravdni postopek.

Enako kot s prvim, je Neža Resnik naredila tudi s svojim drugim zakonskim otrokom, Jerne-

⁷ ARS, AS 307, kazenski spisi F II, del. št. 221/1823.

⁸ Po § 48 kazenskega zakonika iz leta 1803 se je za zločine, za katere predvidena kazen ni presegala pet let zapora, kazen lahko znižala, če so obstajale osnove, da se je lahko pričakovalo poboljšanje kaznovanega.

jem. Pustila ga je v tržaški najdenišnici in ga vzela nazaj pod imenom Pietro Pavetti, z oskrbno pogodbo marca 1815. Da pa je naslednje leto lahko dvignila oskrbnino zanj (21 gld 35 kr), je morala komisiji pokazati svojega prvega otroka, z najdenišničnim imenom Stephano, ker je njegov brat Jernej teden prej, 1. 9. 1816 umrl. Vsaj pokopala pa ga je kot svojega zakonskega otroka in ne kot najdenca.

Tretjič so Zajcovo obdolžili napeljevanja k odložitvi zakonskega otroka staršev Elizabete in Gregorja Kocjančiča tržaški najdenišnici in njegovo »nazaj vzetje« v oskrbo pod najdenišničnim imenom Simone Sinker, z oskrbniško pogodbo z dne 26. 6. 1815. Za kar so »potegnili« 26 gld 47 kr.

Četrtrič so jo obdolžili, da je napeljala brata Jurija Terdina, da je ponaredil smrtovnico za umrlega najdenca, kot da je umrl šele po dveh letih in sedmih mesecih, s čimer sta goljufivim potom dobila 25 gld 20 kr.

Glede olajševalnih okoliščin je bila edina ta, da se je sama prijavila sodišču. Oteževalne pa, da je kriva dveh zločinov prevare in težkega policijskega prekrška poskusa prevare, da je z oddajo svojih in tujih otrok najdenišnici povzročila škodo, da si je izmišljevala lažne okoliščine in s tem zapeljevala preiskovalnega sodnika in preiskavo, da se je kljub obljubi oddaljila od kraja prebivanja in se skrivala, in končno, da je svojega lastnega brata zavedla v zločin. Očitani so ji še zanemarjanje materinskih dolžnosti, kršenje le-teh.

Sodišče je »Zajcova« dva spoznalo za kriva prevare, Nežo tudi za sokrivo pri zločinu in težkega policijskega prekrška poskusa prevare. Decembra 1817 so Jurja obsodili na šest mesecev, Nežo pa na deset mesecev ječe. Skupaj sta bila tudi dolžna povrniti škodo najdenišnici (27 gld 42 ½ kr), oskrbne stroške in sodno takso (vsak po 6 gld). Nežo so torej obsodili samo za prevaro skupaj z bratom, za ostalo ji niso mogli soditi.

Pokažeš otroka in dajo ti denar

V prvih treh primerih so bili preiskovanci obsojeni že v letu 1817, ko so začeli z obsežno preiskavo prevar s tržaškimi najdenci. Preiskava se je za nekatere zavlekla vse do leta 1823, ko je sodišče izreklo še zadnje sodbe, vsi zločini pa so bili storjeni

v obdobju petih let med 1812 in 1817. V letu 1823 je sodišče izreklo še predzadnje sodbe, preden je obsodilo tudi prvoobtoženo Voukulo.

Poleti 1823 so zasliševali *Apolonijo Kovič*, svakinjo Voukule, samo en teden. Stara je bila 40 let, poročena na kmetiji v Podgori pri Dolskem, mati petih otrok, starih od šest do šestnajst let. Priznala je, da je leta 1815 od Jere Kovič prejela skrbniško pogodbo za tržaškega najdenca, ki ni bil več živ, z namenom, da bi z njo nato sedem let dobivala oskrbnino, namesto najdenca pa kazala enega svojih otrok. Za pogodbo je dala Voukuli prvi enoletni obrok. S to pogodbo in enim svojim otrokom je šla v jeseni 1815 v Moravče, kjer ji je inšpektor tržaške najdenišnice izplačal oskrbnino, nekaj čez 13 gld. Od tega je obdržala zase 1 gld 20 kr, ostalo je dala Voukuli. Naslednjo jesen pa je dobila nekaj čez 19 gld in vse obdržala zase. S tem kaznivim dejanjem prevare je bila povzročena škoda 32 gld 32 kr.

Sodišče je v obrazložitvi navedlo, da se zavarovanje uprave najdenišnice s predstavljanjem otroka enake starosti in spola, kot je bil umrli najdenec, in s tem pridobivanje denarja, kaznuje po § 181 z ječo od pol do enega leta. Oteževalnih okoliščin, razen ponavljanja, ni bilo. Kot olajševalne pa so navedli njeno sicer brezmadežno življenje in preživljanje peterih nedoraslih otrok v zelo težkih razmerah, na zadolženem in slabo donosnem posestvu. Nadalje, da za pridobitev te skrbniške pogodbe sama ni nič storila ali napeljevala, ampak da jo je v to zavedla Jera Kovič. V dobro so ji šteli tudi to, da se je po prvem uspešnem poskusu pridobitve oskrbnega denarja toliko lažje odločila za drugič, ker je najdenišnična inšpekcija kar najbolj lahkomišno izplačevala oskrbnino. Prav tako so ji v olajšanje šteli, da čeprav je z lahkoto dobila prva dva zneska, tega ni več počela, ampak je iz lastnega nagiba pogodbo izročila župniku in s tem pokazala kesanje in odstopila od nadaljnjega povzročanja škode. In nazadnje, da je bil takrat njen mož bolan, hiša polna otrok in čas lakote. Vse te okoliščine da opravičujejo uporabo § 48 (znižanje osnovne zagrožene kazni). Tako so jo obsodili le na osemdnevno ječo, povrnitev škode in plačilo sodne takse (12 gld).

Nežo Markeč vulgo Pouhovko, staro 26 let, iz občine Prežganje, so zasliševali komaj slab poletni teden leta 1823. Ta je jeseni 1815 od Voukule kupila pogodbo za najdenca Paola Panuzzija, in sicer za

The image shows two historical tables from Trieste, dated 1853. The left table is titled "der in die Za" and the right "übergebenen Triester Findlinge". Both tables contain columns for birth date, name, sex, and other details. The right table also includes columns for the name of the person who found the child and the name of the person who took care of them.

»Izhodni delovodnik« (Državni arhiv v Trstu, fond: Ospedali Riuniti di Trieste – Serie orfani ed esposti, delovodnik št. 17)

prvi enoletni skrbniški obrok, ki ga je dobila, ki je pokazala svojega otroka namesto najdenca. Na tak način je dvakrat dvignila rejniški denar in sodišče jo je spoznalo za krivo prevare. Pri izrekanju sodbe sodišče oteževalnih okoliščin ni videlo, pač pa olajševalne. In sicer, da jo je zavedla Voukula, da jo je k ponovnemu dvigu oskrbnega denarja navedla lahkomišelnost komisije, ki ji je prvič s tako lahkoto dala oskrbni denar za nepravlega otroka in da se je, preden je dvignila tretji obrok, premislila in preiskovalni komisiji prostovoljno predala pogodbo. V dobro ji je bilo šteto tudi njeno do takratno brezmadežno življenje, da so jo k temu prisilili časi lakote in končno, da ima štiri nedorasle otroke, med njimi komaj polletnega dojenca. Tudi njo so zaradi vsega naštetega obsodili le na osem dni ječe, povrnitev oskrbnine in sodno takso. Sodišče je bilo mnenja, da je odprtega srca in da se kesa.

Glede suma umora in prevare je kazensko sodišče leta 1823 preiskovalo tudi Nežo Derčar. Zaradi pomanjkanja dokazov je bila ta preiskava uki-

njena, za poskus prevare in sodelovanje pri prevari pa je dobila tri mesece ječe. Tržaški najdenišnici je namreč zapustila že v oskrbo oddano najdenko Brigito Berberi in jo ponovno vzela v oskrbo pod imenom Michieli Micklerer, seveda z novo oskrbno pogodbo, na katero je kasneje dvignila denar (31 gl).

Otroci so umirali kar sami od sebe

In tako je prišla na vrsto glavna obdolženka, Jera Kovič, vulgo Voukula, ki je bila v preiskavi zaradi suma umora in prevare kar od 26. 7. 1818 do 24. 8. 1823. Rojena je bila v vasi Senožeti (župnija Dolsko), stara 56 let, vdova po Janezu Koviču, sebenjku iz Dešna (moravska fara) kjer je imela stanovanje in preživetje. Bila je brez lastnega premoženja, do tedaj še nekaznovana ali v preiskavi. Njena obtožnica je bila sestavljena iz enajstih točk in je bila prepletena z imeni drugih sodelujočih, tudi preiskovanih in obsojenih pridobitnikov.

Prva in druga točka sta jo bremenili nezakonite prilastitve rejniških pogodb z najdenišnico. Prva je bila sklenjena na izmišljeno ime Mica Gašte za najdenca Pietra Penattija, druga pa na prav tako izmišljeno Mico Čurm za Giovannija Maria Gollia.

V preiskavi so ugotovili, da je *Barbara Javoršek*, vulgo *Mehčova Barbula*, s ponarejenimi potrdili duhovščine (na gornji izmišljeni imeni) »dvignila« iz najdenišnice najdenca Penattija in Gollija (2. in 24. 8. 1814) in po smrti obeh (že na poti iz Trsta) rejniške pogodbe zanj prodala Voukuli. Prvo za tri tolarje (vredne po 2 gld 10 kr), drugo pa za 6 gld. Pogodbo za Penattija je Voukula nato dala svakinji Apoloniji Kovič, da je v Moravčah pokazala svojega sina in dobila oskrbni denar. Namesto Gollija pa so septembra 1816 v Šmartnem pokazali otroka Voukuline hčere Helene oziroma zeta *Jurija Raunikarja*.

Preiskovalni sodnik je pripomnil, da Voukuli umora najdencev ne morejo pripisati, ker da glede tega ni bila v dogovoru z Barbaro Javoršek, ki je dejansko vzela otroka iz najdenišnice in je bila v preiskavi tudi oproščena suma njunega umora. Glede prvega primera, da je bila Voukula samo sokriva, ker je le posredovala pogodbo, glede drugega, da je bila sama izvrševalka. V prvem primeru so najdenišnico ogoljufali za 32 gld 32 kr, kar je več kot 25 gld in se obravnava kot prevara. V drugem primeru pa je bilo odvzetih 12 gld – te zneske bo v sodbi dolžna vračati skupaj z drugimi že obsojenimi.

Proti omenjeni Mehčovi Barbuli je sodišče sklenilo preiskavo 10. 5. 1823. V preiskavi je bila skupaj z *Barbaro Tonovc* zaradi umora, detomora in prevare, nazadnje pa so ju obsodili zaradi prevare in beračenja na pet let ječe. Na maksimalno višino kazni, ki jo je za prevaro predvideval § 181 je zagotovo vplivalo veliko število prevar in vsota tako prigoljufanega denarja.

Glede tretje točke obdolžnice, naj bi spomladi 1815 prišla Barbula k Voukuli s pogodbo za Carla Eugenia Emsa z dne 15. 10. 1812 in ji dejala, da jo ima že dve leti in pol pri sebi in da zanj ni bilo dvignjeno nič denarja, ker je najdenec umrl že na poti iz Trsta, ne more pa najti nikogar, ki bi ji ponaredil smrtovnico, da je otrok umrl šele v zadnjem času in ne že takoj. Voukula pa da ima zeta, ki zna pisati in naj zadevo ponaredi, da bodo lahko dvignili zaostali denar. Vendar pa se zet Jurij Ravnikar ni

dal potegniti v to in Voukula je prišla na misel, da ima tudi Neža Resnik brata, ki zna pisati. Tudi za to prevaro bodo morali skupinsko vračati denar, za umor pa prav tako ni bilo (dovolj) dokazov.

Četrta točka je Kovičevo obtoževala, da si je za pridobitev dveh najdencev priskrbela ponarejena potrdila duhovščine, napisal jih je neki *vulgo Tompek*. S temi ponarejenimi potrdili sta njena sestra Neža Derčar in *Jera Terdin* »dvignili« po enega najdenca, sama si tega ni upala, nato pa sta Voukula in njena sestra nesli vsaka enega najdenca v nahrbtnem košu v senu. Ko sta petega dne po prevzemu (28. 10. 1816) v bližini Laz pri Dolskem odložili koša za počitek, sta opazili, da je najdenec Andreas Abdicater mrtev, vendar ne dolgo, ker truplo še ni bilo trdo, oziroma je bilo še mlačno. Da bi dobili oskrbni denar, sta sklenili truplo naskrivaj pokopati, kar je prevzela Neža Derčar. Voukula je povedala, da naj bi bil otrok bolan že ob prevzemu v Trstu, da naj bi že tam rekli, da ne bo preživel. Sicer naj bi do Bežigrada šla z njima tudi Jera Terdin in naj bi tega najdenca med potjo došla. Truplo sta najprej skrili v senu v košu in kajžarju, pri katerem sta počivali, dejali, da Voukula nosi v košu putrih vina. Derčarca je na sodišču izjavila, da je otroka najprej pokopala nedaleč stran od hiše Voukule, nad Savo, pozneje pa ga je v strahu, da ga ne bi našli, izkopala in vrgla v Savo. Potrdila je, da je prevzela najdenca v Trstu in ga nesla do Bežigrada, ga nato predala drugima dvema in šla sama proti Črnučam. Najdenec naj bi bil pri prevzemu v Trstu zdrav, to da ve, saj ga je nosila in po poti došla. Pri predaji otroka Voukuli v Bežigradu, da je bil otrok zdrav in dobro hranjen, zdravih rdečih lic. Ko sta bili v Tuštanju z Voukulo zaprti, naj bi ji ta grozila, da naj pazi, kaj bo govorila glede tega otroka, da naj v njeno dobro izjavi, da je še živ, če ne da jo bo ta otrok še pokopal. Poleg skrivnega pokopa, ne da bi obvestili cerkveno in posvetno gosposko, ter suma, da se je prej izvršil umor, so našli še druge oteževalne okoliščine. To so ponarejanje potrdila župnije za prevzem najdenca, nasprotujoča izjava Terdinke, da je bil otrok ob prevzemu zdrav in da naj bi Voukula grozila Terdinki, da naj glede najdenca priča njej v prid, sicer da bo pokopana. Vendar pa kljub vsem tem okoliščinam Voukula ni priznala, da je otrok umrl nasilne smrti in zaradi pomanjkanja dokazov so preiskavo glede umora opustili. Glede ponarejanja potrdil bo govora v točki 10, glede povračila škode, pa ta (še) ni bila storjena, je pa očitno

imela Voukula namen dobivati letno oskrbnino 19 gld sedem let.

Za peto točko obtožnice je Voukula izpovedala, da je s ponarejenim župnim potrdilom poleti 1816 iz najdenišnice vzela najdenca Francesca Flega, ki je bil takrat zdravega videza. Čez nekaj časa pa se mu je na levi roki naredil tvor, ki se je odprl in iz njega je tekla smrdljiva tekočina. Čez pet ali šest dni zatem je brez zdravniške pomoči umrl v hiši zeta Jurija Ravnikarja. Dali so ga v krsto, peljali v Moravče in pokopali kot zapuščenega otroka neke beračice. Seveda zato, da so obdržali oskrbno pogodbo. Sodišče je znova dvomilo, da je bilo res tako, vendar za umor ni imelo zadostnih dokazov in je glede tega preiskavo ukinilo, prav tako ni ugotovilo zlorabe oskrbne pogodbe.

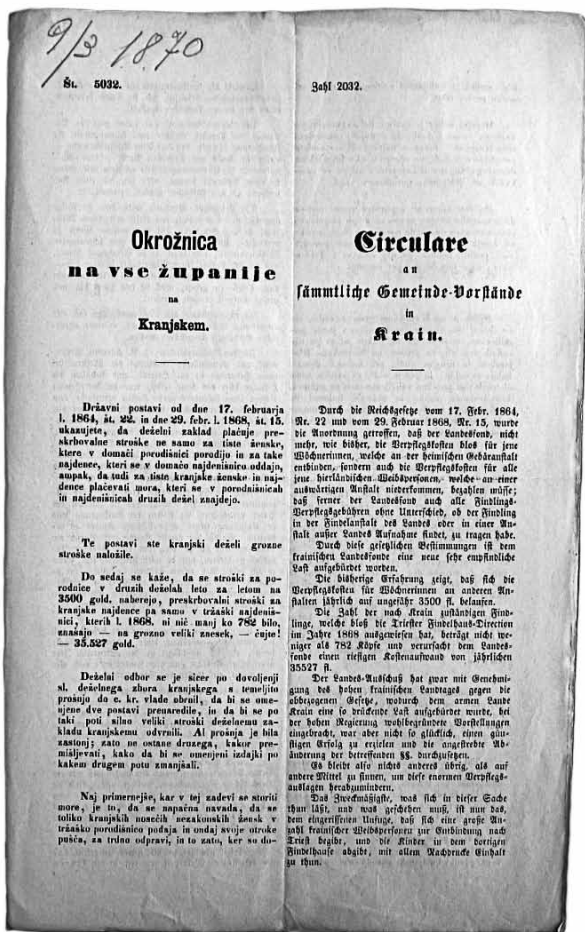
V šesti točki je Voukula sredi decembra 1816 že dvignila naslednjega najdenca v Trstu (Francesca Milocca na ime Marije Bokalin). Po besedah Voukule je ta otrok umrl četrty ali peti dan po prevzetju, še v Trstu, in bil tam pokopan na vojaškem pokopališču brez prijave duhovščini. Tudi njegova smrt naj bi bila posledica bolezni. Oskrbno pogodbo je nato prodala Antonu Ribiču, da bi s kazanjem svojega sina nato sedem let dobival oskrbni denar. Ribič je priznal, da je kupil pogodbo, vendar dejal, da jo je vrnil zetu Voukule, Juriju Ravnikarju, ne da bi jo rabil, ker je izvedel, da je to nezakonito in da je zaradi tega že več ljudi zaprtih in v preiskavi. Spet je obstajal sum umora, dokazov pa ni bilo, zato je bila zadevna preiskava ukinjena. Škoda z zadržano oskrbno pogodbo ni bila storjena, vendar pa so Voukulo obtožili poskusa prevare, ker je prodala pogodbo z namenom goljufije.

V sedmi točki obdolžnice je rejnica *Jera Lovše*, ki smo jo omenili že pri Heleni Makel, novembra 1815 s ponarejenim potrdilom prevzela v Trstu najdenko Tereso Terotti. Tudi ta najdenka je po približno treh tednih umrla zaradi bolezni, v zetovi hiši, v prisotnosti hčere Helene. Istega dne dopoldan je umrl tudi otrok nekega »privatnika«, ki ga je imela *Helena Ravnikar* v oskrbi. Da bi prihranili pogrebne stroške in ohranili oskrbno pogodbo najdenke, so dali oba otroka v eno krsto, pri tem pa seveda najdenko zamolčali. V ta namen je zet Ravnikar naredil malce prostornejšo krsto. Oskrbno pogodbo pa je Voukula prodala že omenjeni Heleni Makel, za katero je vedela, da ima nezakonskega otroka. Zet

Ravnikar je na zaslišanju zanikal, da je bil prisoten, ko je najdenec umrl, prav tako da bi bil pri njem v oskrbi gotovi otrok Marija Frančiška in da bi stesal krsto za obe. Takrat naj bi bil pol dneva odsoten, ko pa se je vrnil, otroka ni bilo več in rekli so mu, da je umrl in da so ga pokopali. Helena Ravnikar pa v tej zadevi ni mogla biti zaslišana, ker je medtem utonila v Savi. Tudi to preiskavo so glede umora zaradi pomanjkanja dokazov ukinili. Ostala je samo goljufija z oskrbno pogodbo in solidarnostna povrnitev škode 6 gld 40 kr s Heleno Makel.

V osmi točki je po izpovedi Voukule kmetica *Mica Knez*, vulgo *Smogur*, svojega zakonskega otroka nesla v Trst, tam ga je *Katarina Tišler* oddala v najdenišnico, ven pa ga je vzela Voukula na podlagi ponarejenega potrdila duhovščine 2. 8. 1814 (ponaredil ga je njen zet Jurij Ravnikar), pod najednišničnim imenom Giacomo Gianchi. Otroka je dala nazaj materi, pogodbo pa obdržala. Otrok je umrl teden dni po vrnitvi in je bil pokopan kot njen v zakonu rojen otrok v župniji Vače. Potrdilo pa je ostalo Voukuli, ki si je nato sposodila oktobra 1814 otroka od neke kmetice (ljubljskega najdenca) iz Šmartna pri Litiji (za 40 kr) in na to pogodbo dobila 13 gld 16 $\frac{2}{3}$ kr. Nato si je septembra 1816 od neke druge ženske ponovno sposodila (za 3 gld) ljubljanskega najdenca in dobila 19 gld 15 $\frac{1}{3}$ kr (skupaj 32 gld 32 kr). V tem primeru je sodišče videlo dve dejanji, in sicer prvič oddajo zakonskega otroka v najdenišnico in njegov ponovni dvig z oskrbno pogodbo, in drugič, uporabo te pogodbe za dvig oskrbnega denarja s kazanjem komisiji povsem drugih otrok. Glede prvega dela je sodišče ponovilo nam že znani sklep z dne 7. 11. 1817, da se prejemanje oskrbnega denarja za kranjske zakonske otroke, ki so oddani tržaški najdenišnici in nato iz nje vzeti z oskrbno pogodbo, ne more smatrati za zločin prevare. Da si povrne izgubo, je najdenišnici ostala samo civilna pravna pot. Povsem druga stvar pa je bila nadaljnja uporaba te pogodbe, to je dvigovanje denarja po smrti tega otroka s kazanjem drugega za pridobivanje oskrbnine, ker je s smrtjo tega otroka ugasnila tudi pravica, če je kakšna (sploh) bila, do nadaljnega dvigovanja oskrbnine zanj. To pa je bil zločin prevare (§§ 176, 179, 180 kazenska zakonika).

Pod točko devet je Voukula priznala, da je od zakoncev *Matevža in Neže Krulc* iz Krašnje prevzela njunega zakonskega otroka in ga oddala v Trst. Nazaj v oskrbo pa ga ni mogla dobiti, ker je

Okročnica odvrča Kranjice od Trsta (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, fond: Občina Kranj, arhivska enota 717)

bil za mesec dni oddan neki dojlji v Trstu. Kasneje ga je pod imenom Elisabeta Egisti prevzela neka ženska iz Kamnika in ga predala z omenjeno pogodbo vred zakoncema nazaj. Zanj sta tudi v letu 1817 dobila oskrbni denar (približno 16 gld). Ker to, kot že vemo, ni bilo kaznivo, so primorskemu guberniju samo poslali zadevne prepise, da lahko, če se bodo za to odločili, izterjajo izdani denar po redni pravni poti.

V deseti točki obtožnice je Voukula priznala, da si je za pridobivanje najdencev iz najdenišnice priskrbel lažna potrdila duhovščine. Te da ji je pisal zet Ravnikar (za štiri), neki Tompek (za dva), in še nekdo tretji (za štiri, pred novembrom 1809). Prvega ponarejevalca niso mogli dobiti, ker je bil na begu zaradi ropa – zet se očitno ni ukvarjal samo s ponarejanjem, prav tako niso mogli najti tretjega. Po §12 Občega državlanskega zakonika (ODZ) so bile javne listine samo krstne, poročne in mrliške

knjige, ki so jih vodili župniki in njihovo ponarejanje je bilo kaznivo dejanje prevare (§§176, 177 in 178 lit. d, kazenskega zakonika). Pri ponarejanju potrdil za pridobitev najdenca v oskrbo pa je po mnenju sodišča šlo le za ponarejanje privatne listine in je bilo to lahko kaznivo dejanje le zaradi višine zneska, za katerega bi bila lahko, oziroma je bila, povzročena škoda (§§ 179 in 180). Vendar pa z uporabo teh potrdil najdenišnici ni bila povzročena nobena škoda, ker tako izdani zneski nikakor niso bili večji, kot jih je dobila vsaka rejnica ob predložitvi pravega potrdila (nekaj blaga v naturi, potne stroške in predujem). Po mnenju sodišča je bil to le težak policijski prekršek po § 211, II. del ODZ. Jera Kovič pa je bila v tem primeru obdolžena le sokrivde napeljevanja k dejanju.

Iz zadnje točke obtožnice proti Jeri Kovič izvemo, da je Mica Knez takrat, ko je nesla v Trst svojega zakonskega otroka in ga oddala za najdenca, obenem od tam prevzela tudi pravega najdenca Paola Pannuzzija. Tudi Voukula je takrat prevzela dva druga najdenca in zgodilo se je, da sta zamešali pogodbi za Lucio Bellina (od Voukule) in za Pannuzzija. Oba najdenca od Voukule sta spet umrla, kot vsi njeni »prevzemi«, vendar sta bila ta dva vsaj pokopana kot se je spodobilo. Voukuli je tako ostala pogodba za Pannuzzija in jo je hotela izrabiti. Ravno takrat je bila Neža Markeč vulgo Pouhovka pripravljena oddati svojega zakonskega otroka za najdenca in ga kot takega vzeti nazaj z oskrbno pogodbo. Šla je torej k njej, nadaljevanje zgodbe pa že poznamo.

Kdor ne prizna, je nedolžen

Ob končanem zaslišanju Voukule je sodišče sklenilo, da je vseh sumov umora zaradi pomanjkanja dokazov oproščena, ostalega pa se je nabralo toliko, da je prišlo v poštev kaznovanje po § 182, to je od pet do deset let težke ječe. Pred izrekom sodbe je sodišče upoštevalo še olajševalne in oteževalne okoliščine. Oteževalne so bile, poleg zelo veliko ponovitev, naslednje: Prvič, da so ti njeni načini prevare predstavljali zelo veliko življenjsko nevarnost za najdenca, ker veljavni sistem oddaje najdencev ni predvideval kakšnih posebnih znakov oziroma znamenj, po katerem bi lahko spoznali gotovega najdenca, ki je bil oddan v skrbništvo (žigosanje?! – op. pis.). Za pridobitev oskrbnega denarja je bilo dovolj le pokazati otroka istega spola

in približne starosti. In ker je pri Voukuli sebičnost popolnoma premagala občutek za skrb in dolžnost do otrok, je to začela obiloma zlorabljati. Drugič, da je za dosego teh svojih zločinskih ciljev uporabljala vse mogoče načine, kot so ponarejanje potrdil in izmišljevanje imen lažnih rejnic. Tretjič, da so s takim njenim ravnanjem dolžnosti in obveznosti iz pogodb ostajale popolnoma neizpolnjene. Četrtrič, da je veliko drugih napeljevala in zapeljala v dejanja zločina in težkih policijskih prekrškov in petič, da je poleg več zločinov zagrešila tudi večkrat ponovljene težke policijske prekrške.

Olajševalne okoliščine pa so bile naslednje: Prvič, da je bila kaznovanja vredna lahkomišelnost inšpekcije tržaške najdenišnice, ki bi morala uvideti, da so potrdila lažna, saj so glasila vedno na drugo osebo (Voukula pa je bila ena, oziroma da na splošno niso preverjali, kdo so osebe, ki so se zglasile s potrdili), tako da so jo s tem svojim ravnanjem spodbujali k vedno bolj drznim ponavljanjem dejanj. Drugič, da je v času njenih zločinov v deželi vladala splošna revščina in lahkota, s katero se je dalo na tak način priti do denarja, je predstavljala precejšen vzrok in povod. Tretjič, da je dejstva glede prevar odkrito priznala in četrtič, da je deloma brez svoje krivde, zgolj zaradi zapletenosti te tako razvlečene preiskave, prestajala več kot pet let dolg pripor.

Kriva je bila torej prevar, poskusov prevar in težkih policijskih prekrškov, za kar so jo 30. 9. 1823 obsodili na pet let težke ječe, povrnitev škode in 12 glđ za sodbo. Sicer pa so bili vsi sumi umorov zaradi pomanjkanja dokazov ovrženi, sama pa tudi ni ničesar priznala. Sodišče v Ljubljani je tudi predlagalo, da naj se ji zaradi dolgotrajnega preiskovalnega zaprtja kazen zniža na tri leta ječe. To je apelacijsko sodišče v Celovcu tudi upoštevalo in 28. 10. 1823 zaporno kazen znižalo na tri leta, v ostalem pa potrdilo in 18. 11. 1823 so spremenili sodbo še v Ljubljani, tako da naj bi jo izpustili na prostost 18. 11. 1826 opoldan. Zapisali so še, da je drugače zdrava, a šibkega telesa, sposobna prenesti deset udarcev s šibo, težko delo in post. Čeprav lokava in nedostopna, da se zdi skesana.

Obsežna preiskava, začeta leta 1817, je bila s tem končana. Veliko je bilo sumov umorov, vendar niti eden dokazan. Izrečene so bile le sodbe in kazni zaradi prevar (oziroma poskusov in sodelovanja pri

prevarah). Bistveno je bilo torej, da so v rejo oddani otroci zaradi nedokazanega zanemarjanja ponavadi zelo hitro pomrli, potem pa so zločinske rejnice s kazanjem drugih otrok najdenišnični komisiji pobirale oskrbni denar. Posebno zgodbo v tem umazanem pridobitništvu so predstavljali poročeni starši, ki so svoje otroke oddajali v najdenišnico in jih potem jemali nazaj z oskrbno pogodbo (in tujim imenom). Zanimivo pri tem je stališče deželnega sodišča, da to ni zločin prevare, ampak stvar civilnega dela sodišča. Najdenišnico so v takih primerih napotili na civilno tožbo, če je hotela dobiti nazaj na nepoštenu način izvabljeni oskrbni denar. Ali se je najdenišnica odločala za ta korak in bila pri tem uspešna, pa zaenkrat še ne vemo.

Primer iz ljubljanske najdenišnice

S precej drugačnim primerom prevare z oskrbno pogodbo pa se je deželno sodišče ukvarjalo čez približno dvajset let.⁹ V tem primeru je nezakonska mati želela obdržati otroka, dobrotnica, ki ji je pri tem pomagala, pa je tudi želela nekaj zaslužiti. Zgodba je naslednja.

Petindvajsetletna Marija Vajt, rojena v Kranju, je bila samska, še nikdar kaznovana ali v preiskavi. Na zaslišanju je povedala, da je marca 1841 visoko noseča prišla v Ljubljano, kjer je nato 17. 3. 1841 v porodnišnici rodila deklico Jero. Po enem mesecu (še!) je hotela z otrokom oditi iz porodnišnice, kar pa ji niso dovolili, dokler ne najde »doječe osebe«, ki bo prevzela otroka v oskrbo. V ta namen je po nasvetu bolniške paznice prosila za štiriurno odsotnost, kar so ji tudi dovolili. S paznico je nato šla do Engelmana, kjer je že nekoč prej v Ljubljani nekaj dni stanovala in zaprosila stanovalko iz prvega nadstropja, Frančiško Žumer, ki je imela že svojega dojenca, da bi prevzela v oskrbo še njenega otroka iz ljubljanske najdenišnice. Marija je sicer nameravala vzeti svojega otroka s seboj v Kranj, Frančiška naj bi samo pridobila od župnika potrdilo, da bi z njim lahko prevzela otroka. Frančiška je za to pot zahtevala en goldinar, ki ga je tudi dobila. Čez nekaj ur je prišla Frančiška v porodnišnico s potrdilom in prevzela otroka z oskrbno pogodbo na njeno ime. V stanovanju Frančiške je nato Marija prevzela otroka, da bo šla z njim v Kranj, s Frančiško, ki je obdržala pogodbo, pa sta se dogovorili,

⁹ ARS, AS 307, kazenski spisi F II, del. št. 2090/1843.

Najdenišnico bodo ukinili (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, fond: Občina Kranj, arhivska enota 737)

da jo bo Frančiška vedno obvestila, ko bo čas za prevzem oskrbnega denarja. Takrat ji bo Marija poslala otroka v Ljubljano, da ga bo lahko pokazala komisiji za prevzem oskrbnega denarja. Marija se je nato vrnila z otrokom v Kranj in ga je res tudi trikrat pripeljala nazaj k Frančiški, ko je bilo treba prevzeti oskrbni denar.

Julija 1843 je sodišče vprašalo porodnišnico, ali je glede na obstoječe predpise prepovedano, da nezakonska mati v ustanovi rojenega otroka obdrži v lastni oskrbi in za to prejema skrbniški denar in kolikšen je ta znesek letno. Nadalje kolikokrat in koliko denarja je prejela Frančiška za otroka, ter pod kakšnimi pogoji je bila sklenjena pogodba med najdenišnico in Žumrovo.

Direkcija c. kr. državne in lokalne dobrodelne ustanove je čez en mesec odgovorila, da je Žumrova prejela 28 gld 30 kr in da je od tega dala

Vajtovi 21 gld 13 kr (dokaj pošteno – prip. pis.). Po obstoječih direktivah da naj bi samske matere lahko obdržale novorojene otroke samo v primeru, da so dokazale, da imajo sredstva za njegovo vzdrževanje in vzgojo, kar pa da pri Vajtovi ni bil primer, saj je prišla rodit v ustanovo zastonj, na podlagi ubožnega spričevala. Zato je najdenišnica domnevala, da je tu vstopila Žumrova kot skrbnica, ki je za določeno plačilo pobirala skrbniški denar za Vajtovo, ki seveda sama ni mogla zahtevati tega denarja. Ker je bil ta znesek večji od 25 gld, je bolnišnična direkcija sklepala, da gre po § 179 kazenskega zakonika za prevaro. Vendar pa, kot že vemo, sodišče ni menilo, da gre za zločin prevare in je odstopilo od kazenske obravnave ter vrnilo primer okrajni gosposki v Kranj. To je pomenilo možnost civilne tožbe. Kot lahko vidimo, je tudi v tej zgodbi o materinski ljubezni, ki je hotela obdržati otroka, pritaknilo svoj lonček koristoljubje.

»Die Rollmaschine«

Za konec si pogledjmo še dopis tržaškega gubernija z začetka naše zgodbe, iz junija 1817.¹⁰ V njem so ljubljanskemu deželnemu sodišču sporočali, da tamkajšnja »inšpekcija civilne bolnice« ni dobila nobenih določenih navodil glede sprejema in oddaje zakonskih in nezakonskih najdenцев v oskrbo. Že od vzpostavitve civilne bolnice, da se poleg vhodnih vrat nahaja »Rollmaschine«, kamor starši, ki se hočejo znebiti nezaželenih otrok, le-te odložijo brez vsakega spraševanja, kdo so oni in čigav je otrok. Potem to »mašino« zavrtijo in v njej se oglasi zvonec, da najdenišnično osebje obvesti o prirastku. Če v »Rollmaschine« poleg otroka ni listka z njegovim krstnim imenom in priimkom, je krščen v najdenišnici in dano mu je poljubno ime. Nato zanj v najdenišnici tako dolgo skrbi do jilja, dokler ga kaka rejnica ne prevzame v oskrbo proti pogodbi, po kateri od najdenišnice vsako leto dobiva denar za oskrbo in obleko, dokler otrok ne doseže sedmega leta starosti in preide v »lastništvo« rejnice. Za to izplačevanje pa je odgovorna inšpekcija civilne bolnice (pravijo, da bo zato vse potrebne informacije preiskovalnemu komisarju dal gotovi inšpektor Gabriel Martinič).

¹⁰ ARS, AS 307, kazenski spisi F III, fasc. Inquisition Haus 1816-1820, del. št. 78/1817.

Takšen je bil torej začetek sirotinske poti pravega najdenčka – v »rolmašini«. Če ni imel pri sebi listka z imenom, so mu ga dali v najdenišnici, pri čemer sta se ime in priimek (italijanska) vedno začnjal z isto črko. To lahko razberemo tudi iz priložene kopije sprejemnega vpisnika (»vhodnega delovodnika«) tržaške najdenišnice.¹¹ Na teh straneh najdenišničnega vpisnika imamo najprej primer »pravega« najdenca, ki je bil zavrt v kos rožaste svile, kar je mogoče pomenilo, da je bil otrok odložen bolj zaradi sramote, kot zaradi revščine. Naslednje tri najdenke so bile odložene brez kakšnih dodanih posebnosti. Pri ženskah, ki so rodile v najdenišnici je navedena babica, zaveden pa je tudi primer, ko je mati prinesla že krščenega otroka, in se pri oddaji ni skrivala. Ostali so bili seveda krščeni v najdenišnici. Pri najdencih je naveden datum izpostave, pri ostalih datum rojstva. V ta vpisnik so vpisovali tudi datum oddaje v rejo in kraj ter datum smrti. Preživele so oddali presenetljivo hitro, z navedene strani so bili oddani štirje (zadnji v treh mesecih in pol), pet pa jih je umrlo še pred oddajo (najdlje en mesec po rojstvu). Zapisana je tudi kasnejša smrt dveh od oddanih – dve in tri leta po oddaji v rejo.

»Izhodni delovodnik« nam pove najprej ime rejenca in njegovo dejansko starost, ki so jo seveda vedeli le pri oddancih, za prave najdenke pa je bila rezervirana rubrika »približna starost«. To se ujema tudi z imeni in priimki, ki se pri pravih najdencih začnajo z isto črko in so vedno italijanski, pri ostalih pa so »normalni«. Sledil je datum oddaje v oskrbo, ime in priimek skrbnice in v naslednji rubriki ime njenega moža in njegov poklic. Rejniki z vzorčne strani so bili vsi kmetje oziroma podeželani. Za tem so še krajevne rubrike, datum dokončnega izstopa najdenca iz oskrbe ter še rubrike za datum smrti najdenca, predajo v drugo oskrbo in vrnitev naravni materi. Od šestih primerov so tudi na tej strani trije umrli preden so prerasli oskrbo (starost desetih let). Na vzorčni strani je glede na rubriko vpisa datuma rojstva samo en pravi najdenec – Albino Albanini, ki je bil na »vhodnem« vzorcu oddan na »rolmašino« v rožasti svili. Tega so oddali v oskrbo v Davčo, vendar je kasneje prešel k drugemu skrbniku, kjer se je poročil z domačo hčerjo in prevzel posest, jo kmalu prodal in se pre-

selil, malce pa se je spremenil tudi njegov priimek – v Albinini. Glede na povečini žalostne zgodbe tržaških in ljubljanskih najdenecv je bil ta, praded pisca tega prispevka, eden srečnejših.

V Ljubljani so najdenišnico ukinili sredi leta 1871 (ne pa tudi porodnišnico). Najdenišnico so ukinili zaradi varčevanja, vendar so v okrožnici županstvom zadevo skušali predstaviti rahlo drugače: »Da je sl. deželni odbor odstranil najdenišnico, to je, tisto napravo, po kateri so se nezakonski otroci (najdenci) 10 let na deželne stroške redili, primoralo ga je prepričanje po skušnjah večletnih, da najdenišnice ne zadostujejo blagemu namenu, po katerem so se napravile nekdanj, kajti one ne ovirajo in ne zmanjšujejo hudodelstev detomorstva, izpoloževanja otrok in odganjanja telesnega sadu; v drugem obziru pa nič ne koristijo najdencem samim, kajti zavoljo slabega njihovega oskrbovanja na telesu in duši hirajo ali celo pomrjo; dežela naša pa mora plačati za rejo njihovo neizmerne stroške, vsako leto čez 60.000 goldinarjev. Da sami ti stroški se poplačajo, treba je po 6 odstotkov priklade na zemljiške, hišne in druge direktne davke nakladati našim ljudem (...)

Vrh vsega tega je pa tudi še to pomisliti, da veliko nezakonskih otrok **premožnih očetov** je do sehmaj dohajalo v najdenišnico, kjer so se izrejali na deželne stroške, to je, na stroške onih ljudi, ki davke plačujejo; očetje tacih otrok pa so skriti ostali in namesti njih je dežela prvih 10 let plačevala stroške, potem pa, če si sami niso mogli kruha služiti, so prišli na glavo tisti občini, v kateri je **mati** doma (...)

Naposled ponavlja deželni odbor prošnjo do vseh županov naših, naj na vso moč pripomorejo v to, da se dežela znebi silnih stroškov, ob enem pa, da se s krščansko ljubeznijo ravna z ženskami, ki so večidel nedolžne pregreška, zaradi kterega one in njih otročiči velike nadloge trpijo.«¹²

»Najdenišnico« so ukinili, nezaželeni otroci pa so se še vedno rojevali. Mnogi med njimi so še nadalje našli zatočišče v rejništvu, po katerem je bil vedno znan »moravški konec«, in je menda še danes.

¹¹ Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato di Trieste), fond: Ospedali Riuniti di Trieste – Serie orfani ed esposti, delovodnika št. 6 in št. 17.

¹² ZAL, KRA 2, a. e. 731.

Viri in literatura

- Arhiv Republike Slovenije*, AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani
- Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj*, ZAL KRA 2, Občina Kranj
- Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato di Trieste)*, fond: Ospedali Riuniti di Trieste – Serie orfani ed esposti
- Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizey=Uebertretungen* (druga izdaja), Dunaj, 1815
- Golec, Boris:** Tržaški in ljubljanski najdenčki v Kumljanskih hribih. *Kronika*, let. 37 (1989), št. 3
- Hrženjak, Đurđa:** »Al te je treba bilo, al ne, vedno bom srčno ljubila te«: analiza zapisnikov ljubljanske najdenišnice in porodnišnice na prelomu 18. stoletja. *Znanstveni posvet Zgodovina socialne politike, socialnega dela in izobraževanja za socialno delo v Sloveniji. Zbornik povzetkov*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2005

Zusammenfassung**BLUTBEFLECKTE PFLEGEMÜTTER**

Fälle von Missbrauch bei Pflugschaften in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Die Findelhäuser in Laibach und Triest waren ein Ergebnis der verstärkten Sorge für die soziale Sicherheit in der Epoche des Josephinismus. Damals bekamen sowohl Laibach (1788) als auch Triest ein eigenes Findelhaus. „Echte“ Findelkinder gab es in diesen Findelhäusern jedoch kaum, meistens handelte es sich um uneheliche Kinder, die von ledigen Müttern in Notsituationen in den Findelhäusern abgegeben bzw. meist auch dort zur Welt gebracht wurden. Aus Angst, dass die Schande der Schwangerschaft und unehelichen Geburt in der heimischen Umgebung bekannt wird, gingen Frauen aus Krain häufig lieber in das entferntere Triest gebären als in das nahe Laibach. Oft begaben sich daher Krainerinnen längere Zeit vor dem Geburtstermin nach Triest, wo sie gewöhnlich auch das Neugeborene zurückließen.

Für echte Findlinge befand sich im Triestiner Findelhaus neben der Eingangstür die sogenann-

te „Rollmaschine“, wo Eltern ohne Preisgabe ihrer Identität unerwünschte Kinder loswerden konnten. Sie legten die Kinder hinein, drehten die „Maschine“ und dabei ertönte auch eine Glocke, damit man im Findelhaus wusste, dass Zuwachs da war. Die Findelhäuser gaben diese Kinder dann in bezahlte Pflege aufs Land, wo sie recht gern genommen wurden, da sie regelmäßige Jahreseinkünfte bedeuteten. Dabei konnte es auch zum Missbrauch kommen, wenn Findlinge starben, ihre Pflegeeltern jedoch weiterhin Pflegegeld bekamen, da sie der Kommission des Findelhauses statt der verstorbenen Waisen andere Kinder zeigten. Im Fond des Landesgerichtes in Laibach befinden sich Gerichtsakten aus den Jahren 1817 bis 1823 über eine Gruppe von Schurken, die sich mit solchem „Erschleichen“ von Findelhausgeld befassten.

Erstmals stößt man auf diese bedauernswerten Vorfälle in Gerichtsakten aus dem Jahr 1817, als der Untersuchungsreferent des Landesgerichtes zunächst nur das Auffinden einer Kinderleiche im Fluss Sava zu untersuchen hatte. Die Ergebnisse der Untersuchung deckten weitreichende Hintergründe auf und die Untersuchung wurde auf alle Triestiner Findlinge ausgedehnt. Eine besondere Zentrale Hofkommission zur Ermittlung von Verbrechen des Aussetzens und Ertränkens von Kindern wurde eingerichtet. Dem Gubernium wurde auferlegt, in Zusammenarbeit mit dem Gericht diese unmenschlichen Taten aufzudecken und die Schuldigen ihrer gerechten Strafe zuzuführen. Dabei kooperierte das Krainer Gubernium auch mit dem Triestiner Gubernium und den Pfarren jener Orte, in denen die Findelkinder zur Pflege untergebracht waren.

Und tatsächlich wurden Verbrechen entdeckt, von denen man zuvor nicht die leiseste Ahnung gehabt hatte. Wie die Untersuchungen zeigten, handelte es sich anscheinend um unterschiedliche Formen des Tötens, genauer gesagt des gewaltsamen Handelns, bei dem man die Findlinge weder ernährte noch pflegte – ihre Grundbedürfnisse wurden vernachlässigt und sie wurden der Kälte ausgesetzt. Weiters kam es zu vielerlei Betrügereien: Verheiratete Paare gaben ihre ehelichen Kinder in das Findelhaus und nahmen sie dann per Vertrag als Findlinge wieder zu sich; es wurden Findlinge erneut abgegeben, um einen neuen Vertrag zu bekommen; es wurde mit Verträgen für verstorbene

oder (erneut) abgegebene Kinder gehandelt oder es wurden die für die Aufnahme eines Findelkinds bzw. einen Vertragsabschluss nötigen Bestätigungen gefälscht.

Mittlerinnen brachten die unglücklichen Kinder aus Triest in verschiedene Orte, wobei das Zentrum des ganzen Geschehens Moravče war. Der Gerichtsreferent Laurin schrieb zu Beginn des Juni 1817 ans Gubernium, die Zahl der in verschiedenster Weise Involvierten habe sich so erhöht, dass sie für die Dauer der Verhöre im nahe gelegenen Schloss Tuštanj eingesperrt und untergebracht werden. Tatsächlich handelte es sich um rund hundert verhörte Personen, die meisten unter dem Verdacht des Betrugs. Rund zwanzig, denen auch Morde vorgeworfen wurden, wurden zu weiteren Verhören nach Laibach überstellt. Diese Verhöre zogen sich für die Hauptverdächtigen bzw. Verbrecherinnen bis ins Jahr 1823, als schließlich die Urteile gefällt wurden.

Die umfangreiche im Jahr 1817 begonnene Untersuchung war damit beendet. Es gab zahlreiche Verdachtsfälle auf Mord, doch konnte kein einziger

bewiesen werden. Lediglich Urteile und Strafen für Betrug bzw. versuchten Betrug oder Mitwirkung an Betrug wurden ausgesprochen. Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass die in Pflęgschaft gegebenen Kinder aufgrund von – nicht bewiesenen – Vernachlässigungen meist sehr bald starben, worauf die verbrecherischen Pflęgemütter durch Vorzeigen anderer Kinder vor der Findelhauskommission weiterhin Pflęgegeld lukrierten. Ein eigenes Kapitel dieser schmutzigen Geschichte der Gewinnsucht waren verheiratete Eltern, die ihre Kinder ins Findelhaus gaben und sie dann mit einem Pflęgschaftsvertrag (und fremdem Namen) wieder zurück in Pflęge nahmen. Interessant ist der Standpunkt des Landesgerichtes, wonach es sich hierbei nicht um das Verbrechen des Betrugs handelte, sondern um eine zivilrechtliche Angelegenheit. In solchen Fällen wurde das Findelhaus auf eine Zivilklage verwiesen, wenn es das auf unehrliche Weise erschlichene Geld zurückbekommen wollte.

Schlagwörter: *Findelkinder, Pflęgschaft, Moravče, Sozialgeschichte, Kriminalität, Strafgerichtsbarkeit, 19. Jahrhundert*

Rolanda Fugger Germadnik

Podoba Juda v mohorjani v drugi polovici 19. stoletja

FUGGER GERMADNIK **Rolanda**, mag., muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Celje, Trg celjskih knezov 8, SI-3000 Celje

323.12:655.41"18"

**PODOBA JUDA V MOHORJANI V DRUGI
POLOVICI 19. STOLETJA**

Kljub dejstvu, da so bili Judje izgnani iz osrednjih slovenskih dežel – Koroške, Kranjske in Štajerske konec 15. in v začetku 16. stoletja – se je tudi med Slovenci v drugi polovici 19. stoletja nezadržno širil antisemitizem. Protijudovsko razpoloženje se je v slovenskem prostoru oblikovalo pod vplivom dunajskega antisemitizma. Pomemben prenašalec antisemitiskih idej je bil dnevni tisk in različne druge publikacije. Med njimi publikacije Družbe sv. Mohorja, ki so v drugi polovici 19. stoletja v slovenskem prostoru širile pretežno negativno podobo Juda.

Ključne besede: slovenski antisemitizem, Družba sv. Mohorja, druga polovica 19. stoletja

FUGGER GERMADNIK **Rolanda**, MA, Museum Councillor, Celje Regional Museum, Trg celjskih knezov 8, SI-3000 Celje

323.12:655.41"18"

**THE IMAGE OF THE JEW IN "MOHORJANA" IN
THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY**

Although Jews had been driven out of the main Slovene provinces – Carinthia, Carniola and Styria – in the 15th and at the beginning of the 16th century, anti-Semitism spread rapidly among Slovenes in the second half of the 19th century. Anti-Semitic sentiment in Slovenia developed under the strong influence of Viennese anti-Semitism. Anti-Semitic ideas were spread by the daily press and other publications. These included publications by the Družba sv. Mohorja (St. Mohor Society) publishing house, whose portrayal of the Jews in Slovenia in the second half of the 19th century was mostly negative.

Key words: Slovene anti-Semitism, St. Mohor Society, second half of the 19th century

Judje so bili prisotni na prostoru današnjega slovenskega ozemlja od 4. stoletja dalje. Iz slovenske sredine so jih konec 14. stoletja izgnali Habsburžani v funkciji deželnih knezov, najprej iz Koroške in Štajerske, iz Kranjske pa v začetku 16. stoletja. Do 19. stoletja so Judje kontinuirano bivali v stiku s Slovenci samo v Trstu, Gorici in v Prekmurju.

Konec 18. in v začetku 19. stoletja so evropske države pričele postopoma ukinjati zakonodajo, ki je Jude omejevala in jih razlikovala od ostalih državljanov. Konkretno v Habsburški monarhiji je Jožef II. leta 1782 izdal tolerančni patent, ni pa odpravil zakonodaje o judovskem izgonu. Zato so se prvi Judje na Kranjsko, konkretno v Ljubljano, lahko naselili šele v času francoske oblasti v Ilirskih provincah. Judje so dokončno postali enakopravni državljani po ustavni zakonodaji iz leta 1867; od takrat so se lahko naseljevali po vsem prostoru Avstro-Ogrske.

Postopna emancipacija in integracija Judov je v drugi polovici 19. stoletja med ljudmi sprožila val odpora, ki se je postopoma oblikoval v sodobni antisemitizem. Tradicionalno nasprotovanje Judom, ki je zaznamovalo Evropo od 12. stoletja dalje, je bilo versko pogojeno; antisemitizem 19. stoletja pa se je oprl na vedo o rasah. Tako imenovani znanstveni antisemitizem so različne politične stranke vključile v program in je postal osnova množičnih gibanj.¹

V drugi polovici 19. stoletja se je moderni antisemitizem ukoreninil tudi med Slovenci in postal neločljivi del jezika in kulture. Po mnenju Štepeca je nastal v pretežni meri pod vplivom dunajskega kulturnega kroga. Dunaj je bil izobraževalno in kulturno središče monarhije in tu se je velik del izobraženih Slovencev prvič srečal tako z Judom kot s protijudovstvom. Novo oblikovana predstava o Judu je običajno preseгла domače, z biblijsko simboliko pogojene predsodke.²

Velik vpliv je na slovenski antisemitizem imel protijudovski odnos pri ostalih slovanskih naro-

dih, saj so Slovenci na Slovane vezali svojo bodočo usodo. Slovenski izobraženci 19. stoletja so aktivno sodelovali pri širjenju antisemitizma; med njimi so bili redki, ki so se s pisano besedo oglašali v tiskanih medijih in niso zapisali vsaj »drobne« protijudovske opombe. To je veljalo za oba nasproti si stoječa politična tabora (liberalnega in katoliškega). Čeprav med Slovenci ni nastal noben protijudovski program, kot jih lahko sledimo drugod po Evropi, so bili glasovi, ki so se dvignili proti antisemitizmu, redki oz. jih skoraj ni bilo.³ Slovenski intelektualci so k tradicionalnim predsodkom o Judih dodali moderno protijudovsko retoriko.

Vsebina slovenskega antisemitizma je bila v veliki meri reakcija na naraščajočo modernizacijo družbe kot posledico pospešene industrializacije slovenskih dežel v drugi polovici 19. stoletja. Modernizacija je izzvala gospodarsko krizo in ogrozila tradicionalne vrednote in medsebojna razmerja. Antisemitizem lahko razumemo kot poskus reševanja različnih socialnih vprašanj, saj so se negativne posledice modernizacije persofinicerale v Judu kot lastniku kapitala. Na Dunaju pride konec 19. stoletja do najizrazitejše povezave med krščanskim socializmom in antisemitizmom; krščansko socialna protijudovska usmeritev je pod dunajskim vplivom prevladala tudi v slovenski sredini. Dunajski krščanski socialci so židovstvo povezovali s kapitalizmom in liberalizmom, niso pa nastopali proti enakopravnosti narodov v monarhiji in seveda niso nastopali proti katoliški veri. Našteto jih je priporočalo in naletelo na pozitiven odnos v slovenski sredini; Karl Lueger, dunajski župan, ki je stal na čelu antisemitskega gibanja, je imel številne pristaše med Slovenci, v veliki meri tudi med slovenskimi duhovniki.⁴

V 19. stoletju je bil prenašalec idejnih pogledov in nazorov v prvi vrsti tisk v obliki dnevnega časopisja in drugih publikacij. Štepec, ki je obdelal slovensko časopisje, ugotavlja, da so bili Slovenci o protijudovskem dogajanju dobro in sproti obveščeni. V večini člankov gre za povzetke iz tujih časopisov, pri čemer je pisec običajno dodal še svoj komentar.

¹ Marko Štepec, *Antisemitizem, Evropa in Slovenci, v: Slovenci v Evropi. O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo, Historia 5, Ljubljana 2002, (v nadaljevanju: Štepec, 2002), str. 61.*

² Štepec, 2002, str. 64.

³ Štepec, 2002, str. 84–85.

⁴ Štepec, 2002, str. 67–68.

Medtem ko je časopisje zajelo le določen procent slovenskega prebivalstva, omejenega na trško in mestno sredino, so večino slovenskega prebivalstva konec 19. stoletja še vedno predstavljali kmetje. Vzgoji in omiki tega dela prebivalstva so bile namenjene različne publikacije, ki so se v 19. stoletju širile na slovenskem podeželju. Prvo mesto med izdajatelji je tako po številu izdanih publikacij kot tudi po razširjenosti v vseh slovenskih deželah in po priljubljenosti pripadalo Društvu sv. Mohora (1852) oziroma od leta 1860 dalje Družbi sv. Mohorja v Celovcu.

Družba sv. Mohorja v Celovcu

Leta 1851 (1852) so v Celovcu štirje koroški duhovniki in trije učitelji ustanovili Društvo sv. Mohora. Društvo si je zadalo cilj - z izdajo knjig dvigniti stopnjo krščanske omike, podpirati pobožno in lepo vedenje in ohranjati katoliško vero med slovenskim ljudstvom. Konec petdesetih let je društvo zašlo v krizo, iz katere se je leta 1860 izmotalo s preoblikovanjem v družbo ali bratovščino sv. Mohorja; reorganizaciji je sledil nezadržen vzpon.⁵ Leta 1855 je imelo društvo 850 članov, ki je do leta 1860 padlo na samo še 160. Leta 1870 je članstvo poraslo na 10.458.⁶ Slabih štirideset let kasneje, leta 1907, je Družba sv. Mohorja vpisala na seznam prejemnikov publikacij 79.146 naslovnikov; od tega največ v ljubljanski škofiji (31.007) in lavantinski škofiji (23.732). Jeseni 1907 je poromalo k članom 474.876 Mohorjevih knjig. Predvideva se, da je družba od nastanka do leta 1907 poslala med Slovence 11.275.810 publikacij, brez všteti ponatisov in poznejših naročil.⁷

Hladnik, ki je pregledoval naročnike po socialni strukturi, je za leto 1874 izračunal, da je bilo med njimi 25 % kmetov, 22 % posestnikov, 25 % obrtnikov, 18 % uradništva in inteligence in 9 % delavcev. Potrebno je opozoriti, da so se z besedo posestnik običajno poimenovali tudi bogatejši kmetje. Nadalje so Hladniku izračuni pokazali, da je na višku popularnosti, tik pred začetkom prve svetov-

ne vojne, knjižni dar izhajal v več kot 90.000 izvodih in da je ob predpostavki, da je večina kupcev knjigo tudi prebrala, knjiga dosegla vsakega petega od skupno 1.360.000 Slovencev.⁸ Ob tem je potrebno poudariti, da so se Mohorjeve knjige medsebojno izposojale in da so se v resnici – in ne le v idiličnih podobah slovenskega podeželja – ob večerih brale v širšem krogu poslušalcev.

Vsakoletna mohorjana je obsegala obvezni koledar za bodoče leto in strokovna, v gospodarsko napredovanje usmerjena dela in povesti. Knjige so bile razumljive, konkretne in cenovno dostopne. Izvirna slovenska povest, kateri je družba posvečala poseben poudarek, je morala biti poučna in hkrati kratkočasna; žanr je bil lahko kmečki, verski ali zgodovinski. Teme poljudne povesti so bile razpadanje kmečkih domov, alkoholizem, industrializacija, izseljevanje v mesto in tujino, porast razbrzdanosti, izguba tradicij pri hranjenju, noši, obnašanju, vdor materializma in podobno.⁹

Koledar in povesti predstavljajo gradivo, iz katerega sem želela izluščiti podobo Juda, kakršno so v zavest Slovencev vtisnili v drugi polovici 19. stoletja literarni ustvarjalci, popotniki in tisti, ki so se čutili poklicane za omiko, vzgojo in ekonomsko blagostanje slovenskega naroda.

Judje v mohorjani

Koledar za tekoče leto je bil temelj vsakoletnih mohorjane. Občasno, ne pa vedno, je bralcu postregel s pregledom dogodkov po svetu v preteklem letu in pol. Dogodki, ki jih je običajno izbral in opisal urednik, so bili vedno tudi komentirani. Izšel je enkrat letno, zato so prostor v njem našli le najaktualnejši dogodki, ki so naleteli na širok odmev v evropskem prostoru. Tako je uredništvo med številnimi protijudovskimi procesi takratnega časa opozorilo na dva, najbolj razvpita: proces na Ogrskem zaradi domnevno judovskega obrednega zakola mlade kristjanke leta 1882 in ponovno sojenje Dreyfusu v Franciji leta 1899.

Hudo grozodejstvo, ki se je zgodilo na Ogrskem leta 1882, pisec najprej podrobno opiše. V manjšem trgu Tisza Eszlar-ju je živel poleg kristja-

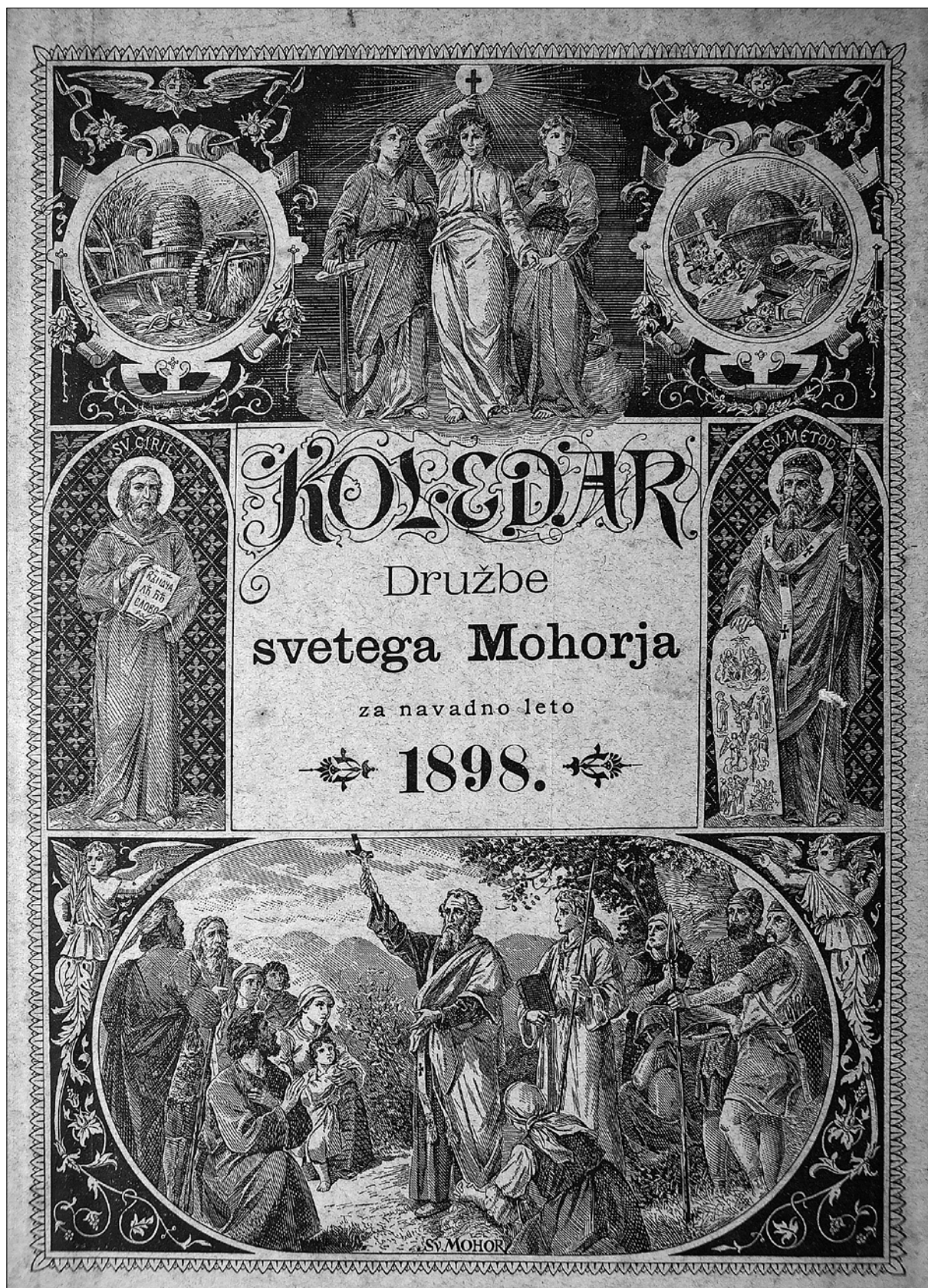
⁵ Miran Hladnik, *Mohorjeva in njeno leposlovje*, v: <http://www.ijs.si/lit/mohorj.html-12> (v nadaljevanju: Hladnik), str. 1.

⁶ *Slovenski slovstveni zavodi*, v: *Koledarček Družbe sv. Mohora za navadno leto 1870, Celovec 1869*, str. 45-46.

⁷ *Glasnik Družbe sv. Mohorja*, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1908, Celovec 1907*, str. 133-134.

⁸ Hladnik, str. 2.

⁹ Hladnik, str. 5.

Koledar Mohorjeve družbe za leto 1898 (Osrednja knjižnica Celje)

nov veliko Judov, ki so imeli tam lastno sinagogo. 1. aprila je poslala gospodinja štirinajstletno deklo Estero Solimoši po barvo za predvelikonočno barvanje hiše. Dekle je izginilo in zaman so jo iskali. Potem je v kraju izbruhnila vest, da so jo Judje zaklali in kri porabili za svoje obrede. Zakol je videl 14 let star sin judovskega cerkovnika, ki je o vsem povedal očetu, ta pa mu je ukazal molčati. Da bi prikrili umor, naj bi podtaknili truplo utopljene osemnajstletnice, kar se je izkazalo za goljufigo. Zaprlji so 12 Judov, ki so umor tajili. Ker dokazov ni bilo, so bili Judje oproščeni. Komentar pisca je bil, da je oprostilna sodba rezultat prizadevanja vsega judovskega sveta, »ker gorje Judom«, če bi se jim dokazalo, da rabijo krščansko kri pri obredih. Na Ogrskem je nato prišlo do nemirov, še posebej v Budimpešti, kjer so hoteli ljudje vse Jude pobiti. Enako razdraženi so bili ljudje po drugih mestih in »sploh so se po vsem svetu uprli proti Judom.« Nadalje pisec poroča o preteklem letu, ko so na stotine Judov pobili v Rusiji, zato so množično bežali v Avstrijo. Pisec sporoča bralcu, da se Judov povsod branijo, kar pa ni čudno, saj »kamor se Judje naselijo, uboža kmalu ves kraj. Delati ne marajo, ampak le ljudi odirajo in se žive od tujih žuljev. Kamor Žid pride, peča se le z trgovstvom in domači trgovec mora se kmalu umakniti. Zato je razburjenost proti njim občna.«¹⁰

Dolgoletno Dreyfusovo afero,¹¹ ki je skoraj za desetletja zaznamovala dogajanje v Franciji, je uredništvo mohorjane komentiralo z nekaj vrsticami. Bralca seznanjajo, kako je bil Dreyfus obsojen na dosmrtno ječo zaradi izdaje državne tajnosti tuji državi. Letos, torej 1899, so sodbo razveljavili in ga ponovno postavili pred sodišče. Vse pa zato, ker je Dreyfus po rodu Žid. Židje so porabili ves vpliv in denarno moč, da bi dokazali njegovo nedolžnost, pri čemer urednik besedo nedolžnost postavi v narekovaje.¹²

¹⁰ J. Vrhovec, *Razgled po svetu, v: Koledar družbe sv. Mohora za prestopno leto 1885, Celovec 1884, str. 23-24.*

¹¹ Alfred Dreyfus (1859-1935), *oficir v francoski armadi, je bil 15. 10. 1894 obtožen izdajstva v korist tuje države. 22. 12. 1894 je bil spoznan za krivega in poslan na Hudičeve otoke. Emile Zola je s številnimi somišljeniki dosegel, da je bil proces obnovljen. V letih 1898 do 1899 je potekalo ponovno sojenje. Dokončno je bil Dreyfus oproščen vsake krivde šele leta 1906.*

¹² *Razgled po svetu. (Od januarja 1898 do julija 1899), v: Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1900,*

V obeh primerih, kjer je pravna institucija obdolženca oprala krivde, se uredništvo postavi na stališče, da je sodna inštanca klonila pod vplivom judovske moči in denarja. Judje so krivi. Naspluh velja v očeh uredništva mohorjane Francija že pred Dreyfusovim primerom za deželo, kjer so na oblasti brezverci. Menihe, nune in duhovnike preganjajo, polno prostost pa dajejo goljufigim bogatinom in Judom, ki molzejo vso deželo in polnijo svoje žepce.¹³

Slika o razmerah v svetu, kakor jih vidi Sv. oče v letu 1892 in jo urednik ponuja v branje Mohorjanom, je prilično črna. Širi se nevera in verne kristjane stiskajo in preganjajo po vsem svetu. Svetu vladajo brezverski framasoni (prostožidarji) in z njimi združeni Judi; skubijo verno ljudstvo, stiskajo narode, strahujejo vladarje in preganjajo katoliške duhovnike.¹⁴ Kot primer zaničevanja katoliške vere navaja dogajanje v Trieru, kjer je bila na ogled »sveta suknja Kristusova.« Protestantje in dunajski judovski časniki so se iz romarjev, bilo jih je skoraj dva milijona, neusmiljeno norčevali.¹⁵ Tudi v Rusiji, kjer je bila strašna lakota, so vojaki na ljudi, ki so napadli žitne shrambe bogatih Judov, streljali in jih trideset postrelili.¹⁶

Haderlap razmišlja o stanju duha v slovenskih deželah in vidi veliko težav in nadlog, vendar upa v boljšo prihodnost. Mnenja je, da versko mišljenje in čutenje usiha le pri Slovencih, na katere vpliva duh iz tujine, bodisi da se mudijo že več let v tujih deželah, bodisi da se šolajo na tujih univerzah ali pa prebirajo časnike, ki so pisani v tujem - liberalnem, veri sovražnem duhu zapadno-evropskih framasonov in Judov. Nasprotno v nepopačenih Slovencih versko čutenje ne propada, število romarjev se večja, stare cerkve se popravljajo in nove se zidajo. Katoliško življenje se po mnenju urednika pomlajuje,¹⁷ v skrbeh pa je za obrt in kmetijstvo, ki še vedno močno nazadujeta.

Na splošno je vprašanje šibke ekonomske baze Slovencev, zlasti kmetov, eno od težišč, h ka-

Celovec 1899, str. 79.

¹³ Filip Haderlap, *Razgled po svetu, Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1891, Celovec 1890, str. 115.*

¹⁴ Filip Haderlap, *Razgled po svetu, Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1893, Celovec 1892, str. 90.*

¹⁵ *Kot zgoraj, str. 93.*

¹⁶ *Kot zgoraj, str. 94.*

¹⁷ *Kot zgoraj, str. 92.*

teremu se pisci strokovnih in poljudno strokovnih člankov vedno znova vračajo. Slovensko podeželje je že od srede 19. stoletja bilo v veliki gospodarski krizi, ki se izkazuje v propadanju manjših kmetij in podeželskih obrtnikov, kar je imelo za posledico množično izseljevanje. Tudi na ekonomskem, ne samo na verskem področju, so se takratni narodni voditelji čutili ogrožene s strani judovskega kapitala. Vošnjak je že leta 1871 v Mohorjevem koledarju opozarjal, da so društva, ki imajo namen izobraževati slovensko ljudstvo, sicer zaželena, da pa niso zadostna. Slovenci potrebujejo društva, ki jim bodo pomagala v materialnem in gmotnem pogledu – to so hranilnice. Za zgled Vošnjak, sicer eden od najbolj znanih antisemitov med slovenskimi intelektualci druge polovice 19. stoletja, ponudi češke dežele. Med Čehi, piše Vošnjak, je dosti Židov (Judov) naseljenih in še pred približno petnajstimi leti je bil ves denar v židovskih rokah. Kmetje so si v stiski »pri teh oderuhih« izposojali denar za visoke obresti in postajali vedno bolj obubožani. Ljudski voditelji so, da bi ljudstvo »storili neodvisnega od požrešnega židovstva«, od leta 1858 dalje ustanavljali kmečke založnice in posojilnice in dosegli lepe uspehe.¹⁸

Poleg novic iz sveta, kjer je bilo mogoče z izborom in lastnim komentarjem ustvarjati judovsko podobo v očeh bralca, so bili ena od možnosti popisi popotovanj, kjer se je popotnik v živo srečal z Judom. Takšnih zapisov najdemo v mohorjani kar nekaj.

O spomilih na popotovanje na Poljsko in v Rusijo se je leta 1879 razpisal neznanec, ki se je podpisal zgolj s kraticami M. L. Vtis, ki ga je M. L. posredoval bralcem, je bil skrajno neprijeten. Takole zapiše: »Kdor ima dober nos, naj se pelje od Heržanov do Varšave ali celo v Brest-Litovsk v vozu tretjega razreda, ker tam se peljejo skoro sami potomci očaka Abrahama. Ako bi ga obšla omedlevica, bi ne potreboval ne jesiha ne kolonjske vode, sam judovski smrad bi ga zdramil.«¹⁹ Pisec ne prizanaša niti Poljakom, saj jih oceni kot lene in

nesnažne ter vdane neredu in pijančevanju.²⁰ Razen tega pisec poroča, da je »od prvega judovskega berloga Heržanov skoro do Smolenska« po vaseh in manjših mestih vsa obrt in trgovina v rokah Judov.²¹ Prav tako se med potovanjem po Poljskem ne moreš okrepati nikjer drugje kot v judovski gostilni, ker so vse gostilne na podeželju v njihovi lasti: »Jud ti postreže s kosom črnega kruha, v katerem je vse polno otrob in smeti, s kozarcem dragega žganja; tu in tam dobiš celo kupico piva, o katerem pa ne veš, ali je bilo shranjeno v sodu ali pa – v gnojnici: tako čisto in dobro je.«²² Ko pride naš popotnik v Rusijo, k narodu, ki je bil konec 19. stoletja Slovencem med ljubšimi, so vtisi povsem drugačni.

Poljskega Juda srečamo tudi v povesti o Janku in njegovem prijatelju iz idilične vasice ob Visli, ki jima posredno uniči življenje prav Žid, katerega krčma je tamkajšnje leglo zla.²³

O izredni zvitosti Judov v Galiciji in Bukovini poroča še Josip Vošnjak. Ko svari pred pijančevanjem, to naj bi bilo po splošnem mnenju vseh največje zlo, ki je v 19. stoletju grozilo Slovencem, omenja primer tamkajšnjih Judov. Omenjeni deželi sta bili edini primer, da je bilo prekomerno opijanje omejeno z zakonom. Toda judovski krčmarji se niso dali odpraviti tako zlahka. Po poročanju Vošnjaka so ob nedeljah in praznikih, ko so ljudje odhajali od službe božje, s špiritom škropili pred točilnicami in na ta način privabljali alkohola željne pivce.²⁴

Popotnik Fr. R. se ob popotovanju v Benetke sreča s tamkajšnjim judovskim življem. Ob tem pokomentira vzrok za nastanek getov znotraj mest ali judostanov, kot jih poimenuje. Razlaga, da je judovski rod razpršen po vsem svetu, in kamor pride, povsod baranta in ljudi odira, zlasti s posojanjem denarja za visoke obresti. In prav zaradi vztrajnega iskanja dobička so Judje krščanskim ljudem že od nekdanj trn v peti, zato so jih v mestih nastanili v

²⁰ Kot zgoraj, str. 158.

²¹ Kot zgoraj, str. 159.

²² Kot zgoraj, str. 161.

²³ Kdor ne uboga, ga tepe nadloga. (Poljska pripovedka), v: Koledarček družbe svetega Mohora za prestopno leto 1864, Celovec 1863, str. 22.

²⁴ Jožef Vošnjak, Proti žganju, v: Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1886, Celovec 1885, str. 34.

¹⁸ Jožef Vošnjak, Posojilnice na pomoč kmečkemu ljudstvu, Koledarček Družbe sv. Mohora za prestopno leto 1872, Celovec 1871, str. 151.

¹⁹ M. L., Spomini na Poljsko in Rusko. Potopisne črtice, Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1879, Celovec 1878, str. 160.

posebne predele, poimenovane geta, da so jih nato lahko vsak večer zaprli z železnimi vrati.²⁵

Enega od najzgodnejših popotnih vtisov nam ponudi Ivan Navratil, ki je popotoval prvič na Dunaj že leta 1851 in svoje spomine objavil šele štiri-deset let kasneje. Navratil je tudi edini od piscev, ki sem jih zasledila, da je Jude poimenoval z nadimki, in sicer Mavšelezar in Prepeličar. Navratil se je ob obisku Dunaja peš sprehodil skozi vse mestne predele. Ko ga je noga zanesla v okraj, ki je bil nekdaj tudi Judovsko mesto poimenovan in kjer je živel največ »Prepeličarjev«, zapiše: »Ako ne bi bilo tudi zapisano na zidu, da se ozka ulica, nekoliko niže na drugi strani, zove 'Judovska ulica', dopovedale bi mi bile to umazane cape, ki so visele na levo in na desno pred starinskimi prodajalnicami na ogled. Če pa sem gredoč le pogledal kakega 'Mavšelesa', privzdignil je hitro klobuk, pogledal me prijazno ter vprašal molče, a razumljivo – z očmi: Imate li kaj stare obleke naprodaj?« Zato je pisec hitel, ne da bi se obotavljal, dalje in se zatekel v cerkev sv. Rupreta.²⁶

Podobno sliko o Judih, le da tokrat v Pragi, je ponudil bralcem dr. Križanič. V Pragi je vsak večer obiskal tudi »židovski okraj«, od koder jih po mnenju avtorja ne bo mogoče nikoli pregnati, saj naj bi se bilo »žida« teže znebiti kot stenice. Židje so ob sončnem zahodu posedali pred hišami, kar se je zdelo avtorju na moč slikovito: »Pred vsakim pragom jih je bil kup, kakor bučel pred košem, ke-dar menijo drugi dan rojiti. Toda bučele po medu dišijo, židi pa – ne dišijo. Tako so zanemarjeni in umazani, da se obleka sveti od masti, kakor bi bila svilnata. Vode se pa menda zato ogibljejo, ker se krsta bojijo. Kar ga je mati v ničkah imela, vem, da žid ni več občutil dobrote čiste vode.«²⁷

Dr. Lambert Ehrlich je v Koledarju za leto 1910 opisal potovanje na Atos.²⁸ Potoval je preko Soluna, kjer je po statistiki bilo polovico mestnega

prebivalstva judovskega. Na avstrijskem konzulatu, kjer je popotnik zaprosil za vizo, naj bi bili krščanskega Avstrijca nadvse veseli, saj so jih neprestano oblegali avstrijski Židje. Na Atosu, če gre verjeti piscu, naj bi bile vse gostinske usluge v judovskih rokah; v hotelu v naselju Dafne jih je sprejel »umazan žid« in tudi soba je bila polna stenic. Židovski lobi naj bi tudi izposloval takšen ladijski vozni red, da so bili popotniki prisiljeni prespati v judovskem hotelu. Razlaga je nadvse navdušila Ehrlichovega judovskega vodiča Davida, saj jo je dobrovoljno komentiral z vzklikom: »Ta pa zna.« V Karijesu so bile ponovno skoraj vse trgovine židovske, kar komentira pisec, češ, še v to samoto prodre njihov trgovski nagon. V srbskem samostanu Hilandar so bili popotniki povabljeni na kosilo in vsak je zastopal drug narod: »Francoz, Nemeč, Srb, žid, Čeh in Slovenec so sedeli pri isti mizi«. Pozornost vzbuja dejstvo, da je Žid v navedku edini napisan z majhno začetnico.

Zvrhano mero protijudovstva se bralec naužije pri opisu popotovanja v Carigrad, kamor je v začetku 20. stoletja popotoval Ljudevit Stiasny. V Carigrad se je odpravil s parnikom iz Trsta in ker ni imel dovolj denarja, se je vozil v III. razredu. Ko je gledal sopotnike, mu je postalo tesno pri srcu, kajti takoj jih je prepoznal po oblekah in še bolj po kodrčkah za pristne Žide iz Galicije, »ki so izmed vseh na svetu najbolj zoperni«. Židje so pričeli takoj po odhodu obedovati: »Prišle so na dan razne čebulice in česnji, a veter je nosil njih luščine po krovu. Pač prijetna vonjava; da ni bila prehuda, poskrbel je rahel veter.«²⁹ In nadaljuje: »Mnogi od njih so se mi prav gnusili, saj so bili neizrečno nesnažni in praskali so se po vsem životu tudi med molitvijo. Prav bal sem se, da bi se ne nalezal od njih kaj večnožnih živalic.«³⁰ Po opažanju avtorja so Žide vsi zaničevali, tudi Turkom se je namreč zdel Žid nečist. Norčevali so se, ko so Judje opravljali svoje molitve, kar je pripeljalo do izgredov. Ko so se Judje pritožili, po mnenju avtorja so si to drznili, ker so vedeli, da je pomorska družba Lloyd v večinski lasti judovskega kapitala, je osebje le naredilo red.³¹ Brez komentarja avtor popiše izsiljevanje turškega

²⁵ Fr. R., *Spomin na Benetke, Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1882, Celovec 1881, str. 51.*

²⁶ Ivan Navratil, *Kako sem prvič potoval na Dunaj, in Dunajsko mesto, Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1893, Celovec 1892, str. 13, str. 16.*

²⁷ Ivan Križanič, *Štirinajst dni širom sveta, Slovenske Večernice za pouk in kratek čas, 44. zvezek, Celovec 1890, str. 22.*

²⁸ Lambert Ehrlich, *Sveta gora Atos, v: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1910, Celovec 1909, str. 53, 56, 61.*

²⁹ Ljudevit Stiasny, *V Carigrad, v: Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1902, Celovec 1901, str. 58. (v nadaljevanju: Stiasny, 1902)*

³⁰ Stiasny, 1902, str. 59.

³¹ Stiasny, 1902, str. 60.

uradništva, ki je od Judov zahtevalo »bakšiš« za izkrcanje v Carigradu, saj uradno Turčija ni več dovoljevala priseljevanja v Jeruzalem. Bil je vesel, da se je končno rešil njihove družbe.³²

Jurij Trunk na začetku 20. stoletja obišče Kairo in ko omenja številnost narodov, ki jih lahko srečaš v mestu, posebej izpostavi Jude. V gneči se plašno stiska neizogibni židovski »šaraf« – menjalec denarja – v ozkem kotičku s svojo skrinjico. Toda, opozarja Trunk, židova skrinjica je sicer majhna, toda Žid je navadno milijonar. Še enkrat se piscu utrne asociacija na Jude, namreč ko tamkajšnje trgovce primerja z domačimi židovskimi, pravi: »Ako si skusil, kako so sitni navadno židovski prodajalci v naših gostilnah, potem ti moram reči, proti tem arabskim sitnežem so naši prave nedolžne duše.«³³

Z Judom, tokrat kot konkurentom, se srečamo v dopisu v Kairu živečega Slovenca, ko razlaga gospodarske razmere v mestu in možnosti za naselitev še več Slovencev. V Egiptu je bilo takrat po poročilu pisca 8.000 Avstrijcev in Ogrov, od tega je bilo kar 5.000 Slovencev in okoli 1.000 Judov. Od tega je bilo avstrijsko-ogrskih Židov samo 200, vsi drugi so bili arabski Židje, vendar je bilo zanje ugodneje, da so se razglašali za avstrijske. Po pogodbi je bila namreč zaščitnica katoličanov v Egiptu Francija, Avstrija pa zaščitnica Židov na Jutrovem. »Krščanski Avstrijci ne gledamo z lepim očesom tega razmerja,« piše avtor, »a mednarodna nagodba je nagodba in to tembolj, ker so Judi najbogatejši člen naselbine ter imajo kar desetorico milijonarjev med seboj.«³⁴

Bralci mohorjane se seznanijo tudi s podatkom, kako je obogatela najpremožnejša judovska rodbina Rotschildov. Najemniki so s pomočjo golobov v času Napoleonovih vojn sproti obveščali Rotschilda v Londonu o zmagah in porazih, zato je denarnik lahko uspešno sklepal »svojo kupčijo in špekulacije.«³⁵ Tokrat Rotschild, baron in milijonar, ne nastopa v vlogi umazanega ali kramarskega Žida,

ampak kot naročnik marmornega doprsja papeža Pija IX. Umetniku Jakobu Gutmanu je papež celo poziral.³⁶

Dodatno črno točko si prislužijo tržaški Judje med izgredi leta 1882, ko je Trst praznoval 500-letnico priključitve Avstriji. Slovenci, ki so Trst dojemali kot cesarsko mesto, so v italijanskih iredentistih videli Avstriji nelojalne državljane. Napad proavstrijskih meščanov na sinagogo je bil zato predstavljen kot opravičljiv, saj je bilo v Trstu splošno znano, da je bilo med laškimi iredentisti veliko Judov.³⁷

Eden redkih člankov, v katerem je pisec ovrigel tradicionalno negativno podobo Juda, je prišel izpod peresa dr. Rakeža. V napotkih za izgradnjo zdravih bivanjskih prostorov se razgovori o kužnih boleznih, ki pestijo človeštvo. Med drugim pove, da so v starih časih ob pojavu kuge ljudje dolžili Žide, da so jim vodnjake zastrupili in jih zaradi tega neusmiljeno pobijali in preganjali; vendar je bilo takšno obdolževanje popolnoma nesmiselno, saj je bilo krivo pomanjkanje čistoče.³⁸

Iz napisanega je razvidno, da se je večina mohorskih piscev srečevala z Judi izven slovenskih dežel. V osrednjih slovenskih deželah je bilo še po prvi svetovni vojni Judov malo, če izvzamemo Trst in Gorico. Po štetju iz leta 1921 jih je živelo na Slovenskem 860, od tega v Prekmurju 642, v Ljubljani 97, v Mariboru 63, ostali pa po manjših krajih.³⁹

V mohorjani 19. stoletja srečamo Juda v slovenskih deželah samo v povestih in ne v dejanskih življenjskih okoliščinah. Jud v slovenskih povestih je nosilec vseh stereotipov, kot jih srečamo v opisih slovenskih popotnikov in poročevalcev. V zgodbi, ki se odvija v Trstu, se jim pripisuje celo trgovina z belim blagom. Zgodba je imela nalogo, da za-

³² Stiasny, 1902, str. 61.

³³ Jurij Trunk, *Kahira, njeni prebivalci in njih življenje*, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1908*, Celovec 1907, str. 27, str. 29.

³⁴ K. Pečnik, *Slovenci v Egiptu*, v: *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901, str. 54.

³⁵ J. Vrhovec, *Pošta*, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889, str. 79.

³⁶ Ivan Steklasa, *Pet zgledov pridnosti, varčnosti in podvzetnosti*, Jakob Gutman, glasovit podobar, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889, str. 96-97.

³⁷ J. V., *Razgled po svetu*, *Koledar Družbe sv. Mohora za prestopno leto 1884*, Celovec 1883, str. 3.

³⁸ Jožef Rakež, *Kakšno bodi naše stanovanje?*, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 45. zvezek, Celovec 1891, str. 43.

³⁹ Janez Marolt, *History of Slovene Jewry (Zgodovina slovenskega judovstva)*, v: *Studia Historica Slovenica*, letnik 2 (2002), št. 2, Maribor 2002, str. 323.

straši slovenska dekleta pred iskanjem zemeljskih blagrov izven meja domače vasi in rojstne hiše. V povesti »Kdor ne uboga, ga tepe nadloga« se kmečki deklíč Nežika v želji po lahkomišelnem življenju zaplete v mreže prekupčevalcev z belim blagom, ki jo odvedejo v Trst in od tam dekleta prodajajo v Turčijo in Afriko. V nadaljevanju zgodbe se izkaže, da so preprodajalci deklet judovski trgovci, ki so znali svoje nakane odlično skrivati: »Leta in leta se ni prišlo na sled sramotnemu kupčevanju, in vrši se še sedaj, akoravno se strogo pazi na sumne osebe. Tudi marsikatero slovensko dekle, ki je sedlo nepremišljeno na nastaljene limanice, postalo je na ta način obžalovanja vredna žrtev židovske brezvestnosti.«⁴⁰

V povesti »Zadnji večer« srečamo Juda, ki je že naseljen v slovenski sredini. Zgodba opisuje občutja družinskega očeta Zajca na večer pred izgubo družinske kmetije; izgubil jo je zaradi zadolževanja pri nemškem Židu Švarckopfu, lastniku fužin. Od kar se je naselil v dolini, je Švarckopf z lokavostjo, ki je prirojena temu kramarskemu rodu, kmetom posojal denar. Za obresti je jemal les ali zemljo. »Ko pa je videl, da je dolžnik popolnoma v njegovi mreži ter ne more več uiti, je zadržnil mrežo – spravil je posestvo na boben in ljudi je pognal po svetu, ako niso bili voljni, za pičlo plačilo obdelovati lastne zemlje za žida-ptujca«, je sklenil zgodbo pisatelj Ksaver Meško.⁴¹

Viri in literatura

- Kdor ne uboga, ga tepe nadloga (Poljska pripovedka). *Koledarček družbe svetega Mohora za prestopno leto 1864*, Celovec 1863
- Razgled po svetu. (Od januarja 1898 do julija 1899). *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1900*, Celovec 1899
- Slovenski slovstveni zavodi. *Koledarček družbe sv. Mohora za navadno leto 1870*, Celovec 1869
- F. R.:** Spomin na Benetke, *Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1882*, Celovec 1881.
- Glasnik družbe sv. Mohorja. *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1908*, Celovec 1907
- Haderlap, Filip:** Razgled po svetu. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1891*, Celovec 1890
- Haderlap, Filip:** Razgled po svetu. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1893*, Celovec 1892
- Hladnik, Miran,** Mohorjeva in njeno leposlovje. Glej: <http://www.ijs.si/lit/mohorj.html>-12
- Križanič, Ivan:** Štirinajst dnij širom sveta, *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 44. zvezek, Celovec 1890
- Marolt, Janez:** History of Slovene Jewry (Zgodovina slovenskega judovstva). *Studia Historica Slovenica*, let. 2 (2002), št. 2
- Meško, Fran Ksaver:** Zadnji večer. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901
- Pečnik, K.:** Slovenci v Egiptu. *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901
- Rakež, Jožef:** Kakšno bodi naše stanovanje? *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 45. zvezek, Celovec 1891
- Steklasa, Ivan:** Pet zglédov pridnosti, varčnosti in podvzetnosti, Jakob Gutman, glasovit podobar. *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889
- Štepec, Marko:** Antisemizem, Evropa in Slovenci. *Slovenci v Evropi. O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo*, Historia 5, Ljubljana 2002
- Trunk, Jurij:** Kahira, njeni prebivalci in njih življenje. *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1908*, Celovec 1907
- V., J.:** Razgled po svetu. *Koledar družbe sv. Mohora za prestopno leto 1884*, Celovec 1883
- Vošnjak, Jožef:** Posojilnice na pomoč kmečkemu ljudstvu. *Koledarček Družbe sv. Mohora za prestopno leto 1872*, Celovec 1871
- Vošnjak, Jožef:** Proti žganju. *Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1886*, Celovec 1885
- Vrhovec, J.:** Pošta. *Slovenske Večernice za pouk in kratek čas*, 43. zvezek, Celovec 1889
- Vrhovec, J.:** Razgled po svetu. *Koledar družbe sv. Mohora za prestopno leto 1885*, Celovec 1884

⁴⁰ Žaljski, Kdor ne uboga, ga tepe nadloga, v: *Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1896*, Celovec 1895, str.13.

⁴¹ Fran Ksaver Meško, Zadnji večer, *Koledar Družbe svetega Mohorja za navadno leto 1902*, Celovec 1901, str. 16.

Žaljski: Kdor ne uboga, ga tepe nadloga. *Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1896*, Celovec 1895

Zusammenfassung

DAS BILD DES JUDEN IN DEN SCHRIFTEN DER HERMAGORAS IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Obwohl die Juden bereits am Ende des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts aus den slowenischen Kernländern Kärnten, Steiermark und Krain vertrieben worden waren, verbreitete sich der Antisemitismus in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ähnlich wie andernorts in Europa auch unter den Slowenen unaufhaltsam. Der moderne Antisemitismus wurde angestachelt durch die Integration der Juden in die europäische Gesellschaft, die durch neue Gesetze ermöglicht wurde, die bereits seit dem Ende des 18. Jahrhunderts die traditionelle Isolation der europäischen Juden schrittweise abschafften. In Österreich-Ungarn wurden die zentralen Verfassungsgesetze, die die Juden mit anderen Staatsbürgern gleichstellten, im Jahr 1867 erlassen.

Der Antisemitismus wurde durch Intellektuelle, die während ihrer Studienzeit an den europäischen Universitätszentren Juden und dem Antisemitismus begegneten, in das slowenische Gebiet gebracht. Einen entscheidenden Einfluss auf die antijüdische Stimmung in slowenischen Ländern hatte der christlichsoziale Antisemitismus Wiens. In die slowenische Vorstellungswelt gelangte das vom europäischen Antisemitismus geschaffene Bild des Juden durch die Tagespresse sowie durch zahlreiche belehrende bzw. unterhaltende Publikationen, die in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts im slowenischen ländlichen Gebiet verbreitet wurden. Die größte Möglichkeit, um Ansichten, Werte, Meinungen, Ideen usw. in die Vorstellungswelt der Slowenen einzubringen, hatte die katholische Gesellschaft des hl. Hermagoras (Družba sv. Mohorja) mit Sitz in Klagenfurt. Sie hatte sich zur Aufgabe gestellt, die Slowenen zu bilden und zu erziehen und ihre Treue zum Christentum zu bewahren. Mit ihrem preislich günstigen Angebot und einem hervorragend verzweigten Netz, dessen Träger überwiegend Geistliche waren, beherrschte sie seit dem Jahr 1852

den slowenischen Buchmarkt. Die Zahl der Abonnenten der alljährlichen sogenannten „Mohorjana“, der Hermagoras-Jahresgabe – sie beinhaltete einen Kalender für das laufende Jahr, fachspezifische Lehrbücher sowie Unterhaltungsliteratur – wuchs in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg auf rund 80.000 an. Berechnungen haben ergeben, dass jeder Fünfte der damals insgesamt 1.360.000 Slowenen die Hermagoras-Jahresgabe in Händen hielt.

Die „Mohorjana“ hat also in großem Maß das Bild vom und das Verhältnis zum Juden bei der überwiegenden Mehrheit der Slowenen geprägt. Dabei handelte es sich um ein importiertes Bild, denn der durchschnittliche Slowene traf in seinem wirklichen Leben selten einen Juden, außer in den nationalen Randgebieten in Triest, Görz und dem Übermurgebiet. Obwohl sich Juden nach 1867 in ganz Österreich-Ungarn ansiedeln durften, kamen sie nur langsam in die slowenische Umgebung. Daher findet man auch selten Juden in den originären heimischen Erzählungen, für die die Hermagoras besonders bekannt war. Die Verfasser der „Mohorjana“ erlangten ihre Vorstellungen über Juden, die sie der Leserschaft schilderten, auf Reisen, oder der Redakteur vermittelte sie in seinen Berichten über die wichtigsten Weltereignisse des abgelaufenen Jahres. Bei genauem Lesen können wir ein zweifaches Bild des Juden erkennen: eines, das weitgehend an den Osten Europas gebunden war, und eines, das in den Ländern Westeuropas seinen Ursprung hatte.

Am häufigsten wurden in den Publikationen der Hermagoras Juden aus Osteuropa beschrieben – aus Polen, Tschechien, Galizien, der Bukowina, Schlesien und Griechenland. In der Regel ist der Jude, den wir hier antreffen, schmutzig und stinkt, ob es sich nun um einen Juden handelt, den der slowenische Autor auf einem Schiff nach Thessaloniki trifft, im Zug Richtung Polen oder Russland oder bei Streifzügen durch Wien und Prag. Dieser Jude ist ein Synonym für Schmutz, Unordnung und Gestank. Er verleiht gegen hohe Zinsen Geld, verkauft Schnaps und vernichtet als Quell alles Bösen überall, wo er sich niederlässt, die klassischen katholischen Familienwerte: Fleiß, Nüchternheit, Treue, Ergebenheit gegenüber der katholischen Kirche und der Obrigkeit sowie Sorge um das Wohlergehen der eigenen Familie. Daher sucht man auch in den Aufzeichnungen über Ermordungen und Verfolgungen von Juden in den östlichen Ländern und

erzwungene Flucht nach Palästina meist vergeblich nach Ausdrücken des Bedauerns oder des Mitleids.

Zwei Charaktereigenschaften werden geschildert, die bereits im traditionellen Antisemitismus vorkommen und angeblich allen Schichten der Juden in der ganzen Welt eigen wären: erstens die Fähigkeit des Gelderwerbes, die von den Schriftstellern bei sozial niedergestellten Schichten als Krämerhaftigkeit, bei höhergestellten als Geschick bei Börsenspekulationen bezeichnet wird; zweitens der unstillbare Hunger nach Geld, der zur gewissenlosen Ausbeutung der Mitmenschen zwingt.

Berichte über Juden aus Westeuropa finden sich viel seltener in den Hermagoras-Jahresgaben, meist erscheinen sie in Meldungen über westeuropäische Verhältnisse und Ereignisse. Die Vorstellungen vom westlichen Juden sind gebunden an ein unermessliches Kapital, das die Juden angeblich in enger Verbindung mit den Liberalen und den Freimaurern angehäuften haben. Hier geht es nicht mehr um Krämerhaftigkeit, sondern um hohe Geldpolitik. Obwohl es nicht offen gesagt wird, kann man aus dem Ton der Berichte schließen, dass in den Augen der Verfasser die Juden aus den entwickelten Ländern wie Frankreich, Deutschland und Italien viel gefährlicher sind, da sie mit ihrem Kapital angeblich die Justiz und andere Zweige beherrschen. Ein Beispiel dafür ist der Standpunkt zur Dreyfus-

Affäre Ende des 19. Jahrhunderts. Der westliche Jude ist nicht mehr schmutzig und stinkend; dieser Jude bestellt sich, wie Baron Rothschild, die teuersten Kunstwerke, da er sie ja bezahlen kann. Oder aber er verbindet sich – wie die Juden in Triest – mit österreichfeindlichen politischen Strömungen wie dem Irrententismus. Der deutsche Jude in der Erzählung von Meško kommt durch den Erwerb einer Fabrik in das Kerngebiet des slowenischen ländlichen Raumes und beginnt es zu zerstören. Und wenn der Slowene in den Hermagoras-Publikationen den krämerischen Juden verlacht und verachtet, fürchtet er im Gegensatz dazu den Juden mit Kapital.

Zusammenfassend kann nach Durchsicht des Materials festgestellt werden, dass die Hermagoras-Jahresgaben in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts nur zum Teil Elemente der traditionellen christlichen Gegnerschaft gegenüber dem Judentum in das slowenische Gebiet brachten. Der Antisemitismus in der „Mohorjana“ ist ein zeitgenössischer Antisemitismus, der im Juden den Zerstörer klassischer christlicher Werte, der Familie und des gesunden christlichen Lebens sah.

Schlagwörter: *slowenischer Antisemitismus, Gesellschaft des hl. Hermagoras (Družba sv. Mohorja), zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts*

Ivan Janković

Egidij Fux, ljudomrznež iz Metlike in kandidat za krvnika

JANKOVIĆ Ivan, pravnik, Mikijelj Janković & Bogdanović, Vlajkovićeva 28, RS-11101 Beograd

343.8(497.1)"1922"

EGIDIJ FUX, LJUDOMRZNEŽ IZ METLIKE IN KANDIDAT ZA RABLJA

Leta 1922 se je 57-letni nekdanji poštni uradnik Egidij Fux prijavil na razpis za delovno mesto državnega rablja v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. V vlogi za zaposlitev je zapisal, da želi tako pravično poravnati dolgove do človeškega rodu. Takšne prošnje so bile ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja v Evropi nekaj povsem vsakdanjega, saj so bili rablji javne osebnosti, ki so se pogosto pojavljali v medijih. Prispevek na kratko razčleni uradni položaj rabljev v novoustanovljeni kraljevini. Prejšnjega rablja je po upokojitvi na njegovem položaju praviloma nadomestil njegov dolgoletni pomočnik; Fuxova prošnja je bila zavrnjena zaradi njegove starosti. Zdi pa se, da so oblasti ob tem spregledale njen subverzivni značaj.

Ključne besede: *Egidij Fux, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, državni rabelj*

JANKOVIĆ Ivan, Attorney-at-Law, Mikijelj Janković & Bogdanović, Vlajkovićeva 28, RS-11101 Beograd

343.8(497.1)"1922"

EGIDIJ FUX, A MISANTHROPE FROM METLIKA AND A CANDIDATE FOR EXECUTIONER

In 1922, a 57-year-old former mail clerk, Egidij Fux, applied for the post of public executioner in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, stating that he wished to thus exact revenge on the human race with impunity. Such applications were not uncommon in late-nineteenth and early-twentieth century Europe, as executioners were public figures, followed by the media. The official position of executioner in the newly created Kingdom is briefly analyzed. A long-time assistant to the retired executioner was appointed to the post, while the outsider Fux was turned down because of his age. It is suggested that the authorities failed to recognize the subversive character of the application filed by Fux.

Key words: *Egidij Fux, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, public executioner.*

Oddelek Ministrstva za pravosodje v Ljubljani je leta 1922 prejel nekaj prošenj Egidija Fuxa za dodelitev mesta državnega krvnika ali krvnikovega pomočnika. Prošilec o sebi govori, da je v življenju okusil veliko zla in je zato postal nepomirljiv sovražnik človeštva: »Moja psiha se je vsled tega trpljenja tako spremenila, da sem vso rahločutnost in vse ljudomile obzire do človeštva popolnoma izgubil. Sovraštvo me navdaja do človeške pasme. [...] Hočem zadoščenje najti v tem da se maščujem in pomagam članom človeške družbe na poti do zaslužene smrti. Hočem torej postati krvnik v službi države S.H.S.«¹

Razlog za Fuxovo prošnjo je bila novica o upokojitvi Aloisa Seyfrieda, tedaj edinega poklicnega rablja v Kraljevini SHS. Vprašanje rablja je bilo v novonastali državi občutljivo. Po združitvi v novo državo so smrtno kazen v Srbiji in Črni gori, tako kot prej, izvrševali z ustrelitvijo, v bivših avstroogrskih pokrajinah pa z obešanjem. V Sloveniji in na Hrvaškem je do leta 1918 obsojence obešal avstrijski državni rabelj, ki je za ta namen na sedež prvostopenjskega sodišča pripotoval z Dunaja ali iz Pešte. Množica, ki se je 21. maja 1898 zjutraj zbrala pred vhodom na Okrožno sodišče v Mariboru z upanjem, da bo prisostvovala justifikaciji Franca Bračka, je na primer mogla videti tale prizor: »Ob 5 in 25 minut pride proti vratom velika postava, debela, črna in zabrehlega obraza, prosi zelo uljudno prostora v gnječi pred vratmi in potolče močno na iste. Na notranje vprašanje, kdo da je, zaklical je po nemški: 'Gospod z Dunaja in moji trije hlapci!' In odprla so se vrata in šli so notri. Vedeli smo takoj, to je 'rabelj' in njegovi služabniki. Rablju je res podoben.«² Takšni prizori so se v avstroogrskem času odvijali v Sloveniji (z Dalmacijo) in na Hrvaškem (s Slavonijo). V priključeni Bosni in Hercegovini pa je bilo drugače. Zaradi večjega obsega dela ali zaradi kakšnega drugega razloga je Deželna vlada v Sarajevu 1. avgusta 1886 postavila Aloisa Seyfrieda za začasnega rablja (*provisorischer Scharfrichter*) za Bosno in Hercegovino, 1. februarja 1987 pa za stalnega rablja.

¹ Prošnja Egidija Fuxa »Slavnome ministarstvu pravde, Beograd« z dne 5. maja 1922, Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond 63 (Ministarstvo pravde – opšte), F-50-1922.

² Slovenski gospodar, 26. 5. 1898, str. 4.

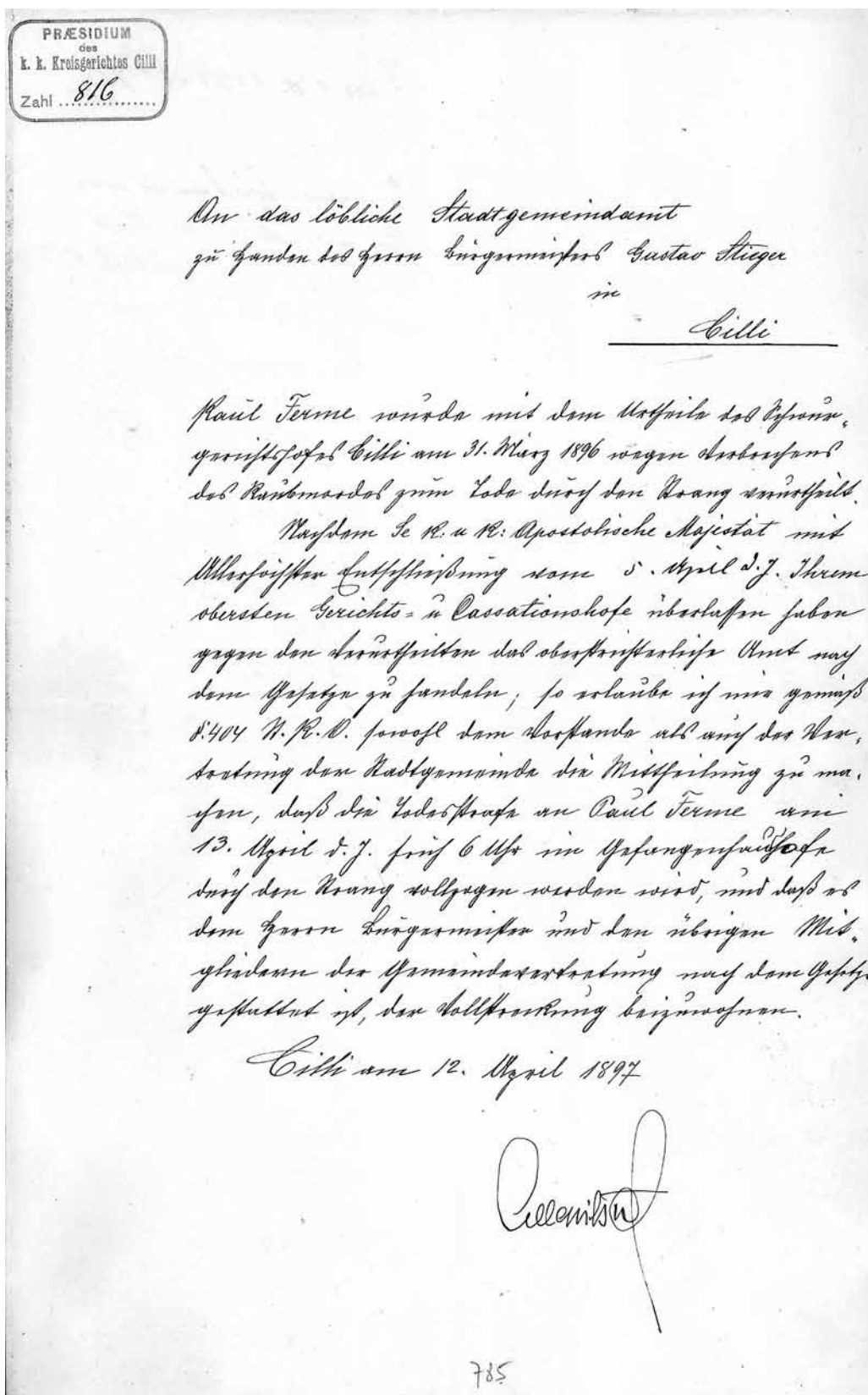
Nova vlada SHS pa ni imela uradnega rablja. Ministrstvo za pravosodje v Beogradu je to začutilo šele leta 1920, ko se je na Hrvaškem pojavil problem smrtnih obsodb, ki so jih tamkajšnja izredna sodišča izrekala v kampanji pobijanja razbojništva. Ker hrvaška vlada ni imela rablja, je uporabljala naredbo Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov iz novembra 1918, na osnovi katere so obsodbe izrednih sodišč izjemoma mogli izvajati z ustrelitvijo namesto z obešanjem.³ Vendar strelskega voda za to opravilo ni bilo lahko najti. Vojska je to odločno zavrnila, orožništvo pa je bilo pripravljeno to delati v zelo posebnih primerih.⁴ Zato je bilo potrebno zaposliti rablja, Seyfried pa je bil edini usposobljeni krvnik v celi kraljevini. Vendar z njegovo namestitvijo ni šlo gladko, saj v proračunu ni bilo potrebnih sredstev. Po bosansko-hercegovskem zakonu o kazenskem postopku se je izvršitev smrtne obsodbe štela v stroške kazenskega postopka, vendar so se po novem Zakonu o državnem računovodstvu iz ustrezne postavke (»stroški kazenskega postopka pri okrožnih sodiščih«) mogli plačati le materialni stroški, ne pa tudi redni honorarji. Še dve okoliščini sta zapletli to vprašanje. Prvič je bil Seyfried uradnik bosansko-hercegovske vlade (neposredno podrejen Okrožnemu sodišču v Sarajevu), njegove storitve pa so bile nujno potrebne tudi v drugih pokrajinah, predvsem na Hrvaškem in v Sloveniji. V računovodskem smislu je bilo skoraj nemogoče zaračunati te storitve izven matične pokrajine. Drugič bi se Seyfried moral že pred časom upokojiti in bi bilo potrebno določiti novega rablja, vendar v sistematizaciji delovnih mest ni bilo ustrezne postavke.⁵ Takšen je bil, na kratko, položaj, v katerem se je Egidij Fux odločil za prijavo na delovno mesto rablja.

Njegova odločitev je bila manj ekscentrična, kot se zdi na prvi pogled, kajti konec 19. in v za-

³ Naredba št. 18245 z dne 4. 11. 1918. V. in »Proglas o prijemu sudovanju!« SHS z dne 2. 11. 1918. v: Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919: Izabrani dokumenti, ur. Marina Štambuk-Škalić in Zlatko Matijević. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008, str. 367.

⁴ »Vojaške oblasti odločno zavraćajo izvajanje justifikacije, komanda IV žandarmerijske brigade pa je [v enem primeru] samo izjemoma odredila sodelovanje« – pismo poverjenika za pravosodje predsedništvu Deželne vlade z dne 3. 8. 1920, AJ, 63, F-46-58-1921.

⁵ O teh problemih in predlogih za njihovo rešitev so si veliko dopisovali med Beogradom in pokrajinskimi vladami – glej dokumente v: AJ, 63, F-50-1922.

12. aprila 1897 so mestni magistrat Celje obvestili, da bo roparski morilec Pavel Ferme 13. aprila ob 6. uri zjutraj obešen na dvorišču celjskega zapora in da lahko župan Gustav Stieger in ostali predstavniki občine po določilu zakona prisostvujejo izvršitvi smrtne kazni. Fermeta je obesil krvnik Karl Sellinger.

(SI_ZAC/0024, Mestna občina Celje, a.š. 19, fol. 785)

četku 20. stoletja so bili državni rablji v Evropi in Ameriki svojevrstne medijske zvezde. Tisk, zlasti bulvarski, je pozorno spremljal njihovo delo in pisal o njihovem zasebnem življenju, navadah in lastnostih, v javnosti pa so o njih krožile raznovrstne legende. Zaradi družbene izločenosti in predsodkov o njih, so se rablji pogosto poročali s hčerkami drugih rabljev, krvniška obrt (v germanskih deželah se je po tradiciji zlila s konjedersko) pa se je prenašala iz roda v rod. Tako so nastajale cele dinastije rabljev, katerih imena so ponekod bila sinonim za krvnika. Francoski kraljevi rabelj Henry Sanson, ki je kasneje v službi republike usmrtil tudi samega kralja, je bil sin, vnuk in pravnuk rablja, pet njegovih bratov pa je to službo opravljalo v različnih francoskih mestih (eden tudi v Genovi). Družina Sanson je Franciji zagotavljala rablje med leti 1688 in 1847.⁶ V nemških deželah je obstajala ostra, pogosto tudi ne-lojalna konkurenca med posameznimi krvniškimi dinastijami in je tako o stalnem in hudem rivalstvu med družinami Krautz, Reindel in Schweitz, traja jočem od leta 1899 do 1914, razpravljala tudi pruski parlament.⁷ Avstrijec Karl Sellinger z vzdevkom »Karl Onkel«, ki je leta 1899 prišel z Dunaja v Novo mesto obesiti Simona Helda,⁸ je bil nečak dunajskega rablja Heinricha Willenbachera. Zet slednjega, Rudolf Seyfried, je prav tako zaslovel kot dunajski rabelj (1887-1892), službeno pa je večkrat prišel tudi v Slovenijo.⁹ Isto službo sta navsezadnje opravljala tudi dva Rudolfova brata, Josef in Alois, za katerega mesto se je potegoval naš Egidij Fux. Rodbinske zveze in isti priimki, ki so se pojavljali več generacij, so prispevali k oblikovanju kompozitne, izvenčassovne podobe rablja, ki je burila domišljijo ljudi.

Po drugi strani so državni krvniki sistematično izvajali samopromocijo v medijih. Sodobni rabelj je zamenjal svoje srednjeveško oblačilo za sodobno meščansko obleko in se na morišču po-

javljal v fraku, s cilindrom in belimi rokavicami – standardno »uniformo« vseh evropskih krvnikov že od sedemdesetih let 19. stoletja.¹⁰ Variacije so doživljali kot globalno medijsko novico. Ko je na primer Rudolf Seyfried pri svoji prvi usmrtnitvi nosil črne namesto belih rokavic, je o tem pisal celo eden od novozelandskih časopisov: »Najnovejša dunajska senzacija je novoimenovani rabelj. [...] Je čeden. Oblači se po najnovejši modi [in nosi] tesne črne rokavice. Predstavlja se kot Chevalier de Seyfried in čeprav je svojo novo službo prevzel z namenom, da bi nase obrnil pozornost, je v njej povsem uspešen.«¹¹ Medijska podoba rablja vsebuje nekoliko stereotipnih lastnosti, ki so – izvzemši nagnjenost k pitju – v večini pozitivne. V kompozitni podobi rablja Seyfrieda, na primer, prevladuje ljubezen do glasbe. Časopisni članek z naslovom »Muzikalni rabelj« poudarja, da ni samo mojster svoje obrti, temveč tudi »virtuoz na citrah in pevec nadpovprečne kakovosti«, uspešen pa je tudi kot lovec in športnik.¹² Najpomembnejše v idealnem tipu rablja pa je dejstvo, da globoko v sebi skriva »zlato srce« in se potihem kesa zaradi zla, ki ga po službeni dolžnosti povzroča drugim. »Memoari« in romansirane biografije ali »avtobiografije« rabljev so tako številni, da bi jih lahko izločili kot poseben žanr znotraj pogrošne književnosti. V tipični zaključni sceni rabelj z gnusom zavrača in preklinja svoje orodje in želi srečo človeštvu.¹³ V svojih pogostih izjavah za tisk so si rablji prizadevali, da bi se predstavili kot dobri državljani in zlasti kot dobri možje in očeti. Jugoslovanski krvnik Dragutin Hart je imel štiri otroke in zato novinar, s katerim se je pogovarjal, ni pozabil poudariti, da jim je Hart, vračajoč se iz Sarajeva po usmrtnitvi, v prvi trgovini kupil igrače in sladkarije, ob slabi vesti, če jim s poti ne bi prinesel daril.¹⁴

Ob tem ni neobičajno, da se je za položaj rablja, kadar koli se je pokazala priložnost, prijavljalo na stotine kandidatov, kar pa je zopet samo po sebi

⁶ A. I. Applbaum, *Professional Detachment: The Executioner of Paris*. V: *Harvard Law Review*, let. 109, št. 2, str. 459.

⁷ R. Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600-1987*. Oxford: University Press, 2003, str. 384-395.

⁸ Prišel je zastoj, ker je justifikacija bila preložena. Glej več: A. Studen, 'Hudiči! Le naglejte se me, da boste vsaj siti'. O zločinu in justifikaciji cigana Simona Helda v Novem mestu. V: *Zgodovina za vse*, let. 9 (2002), št. 1, str. 26-39.

⁹ Na primer leta 1888 v Celje; eden od vojakov, ki so varovali kraj usmrtnitve, se je ob tem onesvestil. Glej: *Laibacher Zeitung*, 8. 5. 1888.

¹⁰ Ta oblačila je lansiral nemški rabelj Krautz pri usmrtnitvi atentatorja Maxa Hödela v Berlinu leta 1878. Evans, *op. cit.*, str. 372-373.

¹¹ *Hawke's Bay Herald* (Nova Zelandija), 20. 7. 1887, str. 2.

¹² »A musical hangman«. V: *The New York Times*, 26. 3. 1894, str. 8.

¹³ Npr. v romanu o berlinskem krvniku Krautzu iz leta 1890. Evans, *op. cit.*, str. 378.

¹⁴ Ta intervju je po sarajevskem »Jugoslovenskom listu« povzel Slovenski narod, 25. 2. 1929, str. 2.

bila novica, o kateri je časopisje obširno pisalo. Takšne novice so seveda spodbujale in opogumljale prihodnje kandidate. Po smrti Rudolfa Seyfrieda je bilo vloženih 115 prošenj za njegovo delo,¹⁵ enako pa je bilo vse do sredine 20. stoletja v številnih drugih državah. Javnost je posebej razburilo, če so med kandidati bili tudi takšni, ki so si jih zaradi njihovih lastnosti težko predstavljali kot rablje. To so bile predvsem ženske in časopisi so desetletja objavljali verjetno ponarejene novice o kandidatkah, ki so v svojih prošnjah pisale približno takole: »Stara sem 22 let, sem zelo močna in precej lepa, kot se lahko vidi na priloženi fotografiji. Rabelj je zadnja oseba, ki ga obsojenec vidi na morišču in je ponavadi grd in odvraten človek. Za nesrečnika, ki se posavlja od življenja, bi bila velika uteha, če bi se ga pred odhodom in prihodom v večnost dotaknile in ga spremile nežne roke.«¹⁶ Ameriška država Nevada je leta 1911 sprejela zakon, po katerem je obsojenec na smrt moral izbirati med obešanjem ali ustrelitvijo. Prvi obsojenec, postavljen pred to izbiro, je bil Andrija Mirković, avstroogrski državljani iz Črne gore, ki je izbral ustrelitev.¹⁷ Lokalno časopisje je objavilo netočno novico, da so zaporniški pazniki zavračali določitev v skupino za usmrtitev. To lokalno novico so prenesle novinarske agencije in Mirkovičev primer je postal *cause célèbre*, sprva v Ameriki, nato pa po vsem svetu.¹⁸ Okrožni šerif je v enem tednu prejel več sto pisem prostovoljcev, ki so se ponujali, da bi, nekateri tudi brezplačno, ustrelili Mirkoviča. Kandidat iz Birminghama je obljubljal, da bo za ustrezno plačilo zadovoljivo opravil delo, imel pa je tudi priporočila iz Venezuele in Anglije, kjer je pred tem delal. Napisal je, da je poročen,

star 28 let, visok 156 cm in pripravljen ob zahtevi poslati fotografijo. Skratka, kandidiranje za položaj državnega rablja je postalo v času od sredine 19. do sredine 20. stoletja skorajda reden pojav, kot nekakšna družbena zabava. Motivi kandidatov so seveda bili zelo raznovrstni: morbidni, praktični, subverzivni in kdo ve, kakšni še.

Vrnimo se sedaj k našemu Egidiju Fuxu in njegovim prošnjam za državno službo.¹⁹ Teh prošenj je bilo več, ohranjene pa so tri. Prva, datirana 5. maja 1922, je bila naslovljena na Ministrstvo za pravosodje v Beogradu, drugi dve (8. in 9. maja) pa predsedstvu Višjega deželnega sodišča v Ljubljani. Poleg teh je ohranjena tudi prošnja kralju Aleksandru I., s katero je Fux »v najponižnejši vdanosti« želel doseči podporo v svoji zadevi. Tisto, kar vemo o Fuxu, povečini izvira iz teh prošenj. Rojen je bil 20. avgusta 1865 v Metliki kot zakonski sin Emanuela Fuxa in Karoline, rojene Kapela. Pet let je služil vojaški rok, dve leti je bil v kadetski šoli. Nato je 15 let delal kot poštni uslužbenec. To trditev potrjuje dejstvo, da je njegovo ime na seznamu darovalcev Dijaški kuhinji v Celju in Podpornemu društvu za slovenske visokošolce na Dunaju. Za te dobrodne namene je v letih med 1895 in 1900 večkrat daroval različne vsote (od enega goldinarja do 50 kron) Egidij Fux, »poštni odpr. v Mariboru« (1895) oziroma »c. kr. poštar na Ljubnem« (1898-1900).²⁰ Službo pri pošti je zapustil leta 1900, ko je »težko obolel na živcih«. Nato se je odselil v Italijo, kjer se je ukvarjal s trgovino. Toda leta 1915 je »kot trgovec v Italiji popolnoma vse izgubil«. V Slovenijo se je vrnil leta 1920, najprej v Metliko, nato pa se je za stalno naselil na naslovu: Maribor (Krčevina), Praprotnikova 142.

O okoliščinah in razlogih za svoj odhod v Italijo Fux govori zelo zmedeno. Pravi, da so se njegove težave začele že leta 1892, ko mu je umrla babica in se je izkazalo, da ga je, edinega v celi dru-

¹⁵ Slovenski gospodar, 10. 3. 1892, str. 78. V novici je napačno navedeno, da je na izpraznjeno mesto bil imenovan Alois (namesto Josef) Seyfried.

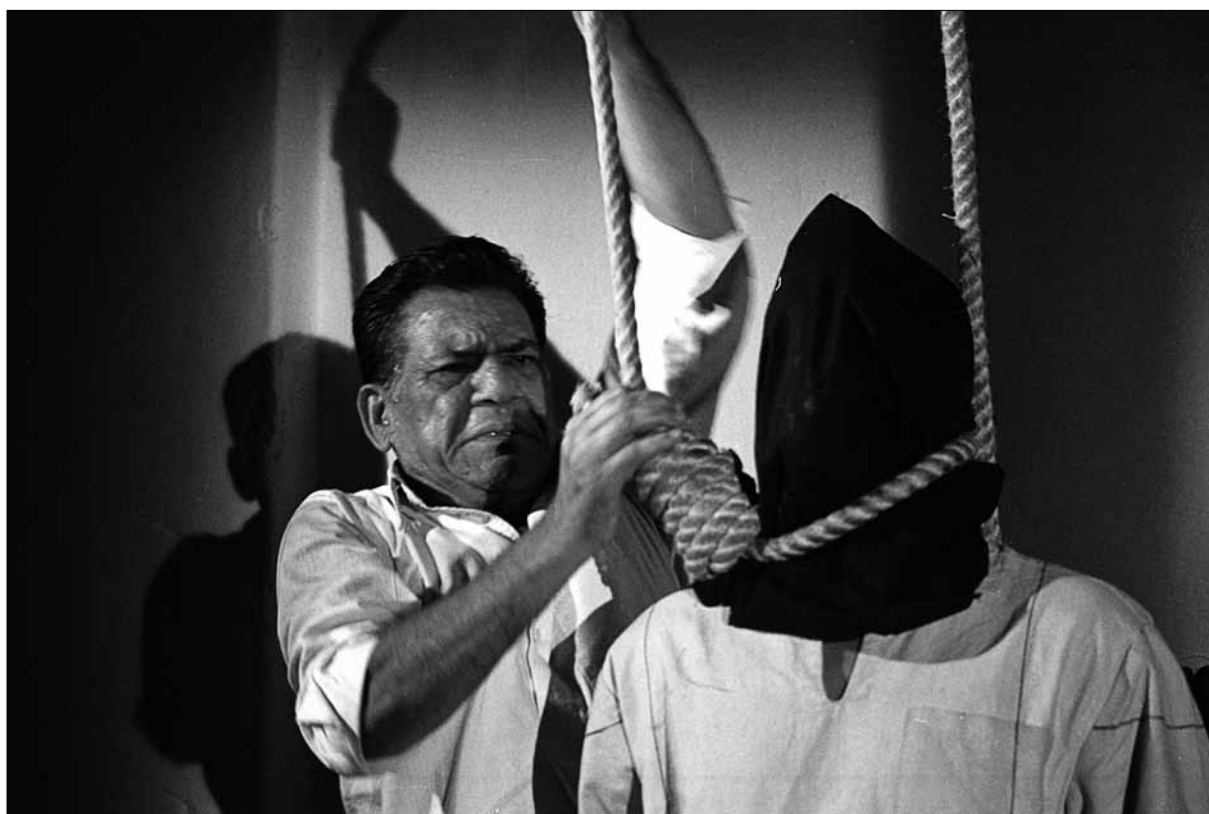
¹⁶ Politika, 22. 3. 1904, str. 3. Ko je bil leta 1930 odpuščen češki državni rabelj (zaradi nepooblaščenega dajanja intervjujev novinarjem!), je med več sto kandidati bilo tudi »veliko število žensk«, kar je »med moškimi izzvalo pravo paniko« (Politika, 20. 12. 1930, str. 6).

¹⁷ Več o primeru Mirković glej Phillip I. Earl, *By the Knife: Tonopah's Gregovich-Mircovich Murder Case*. V: Hartigan, Francis X, *History and Humanities: Essays in Honor of Wilbur S. Shepperson*. Reno, Las Vegas: University of Nevada Press, 1989, str. 15-43.

¹⁸ Tudi beograjska Politika (4. 8. 1912, str. 3) je pisala, da je Mirković, na vprašanje o izbiri načina izvršitve, odločno odgovoril: »Nijesam ja [...] ženetina pa da se dam vješati. Nego hoću da padnem od puške, ka i moji stari što su ginuli«.

¹⁹ Te hranijo, ob uradni korespondenci, ki se na njih navezuje, v Fuxovom dosjeju pri Ministarstvu za pravosodje Kraljevine SHS, AJ, 63, F-50-1922. Če ni drugače označeno, vsi podatki in citati v nadaljnjem besedilu izvirajo iz dokumentov v tem fasciklu.

²⁰ Glej npr. Slovenski gospodar, 12. 9. 1895, str. 322; Učiteljski tovariš, 10. 3. 1899, str. 64; Kmetijske in rokodelske novice, let. 1898, str. 339 in let. 1900, str. 50. V listu Vrtec (1. 4. 1888, str. 72), »Egidij Fux v Šempetru« se omenja med tistimi, ki so uspešno rešili vse uganke iz prejšnje številke.

Smrt na vislicah (*indiapwire.com*)

žini in brez razloga, v oporoki izključila iz dedovanja. Zato so se mu vsi posmehovali, ga poniževali in obravnavali kot zločinca. Osramočen in zavržen od vseh, kot pravi, je padel »v tako stanje silne duševne depresije, da sem [...] prisiljen bil pobegniti iz domovine in iskati si v inozemstvu rešenje pred pretečim mi popolnem omotenjem duha«. »Pod blagodejnim uplivom južnega obnebja« je v Italiji ne samo povsem ozdravel, temveč prišel do »neke stopnje višje intelektualne in moralne moči«. Bil je »spoštovan in priljubljen pri vseh«. Celo ko je, po izbruhu vojne, poslovno propadel in bil kasneje interniran kot državljani sovražne države, je užival »protekcijo in, zaradi svojih kakovostjih, zaupanje in kruh enega [od] najvišjih političnih dostojanstvenikov one dežele«. Vendar je zaostritev spora med Italijo in Kraljevino SHS pripeljala do Fuxovega pregona in vrnitve v domovino. Po vrnitvi je Fux ponovno zapadel v depresijo, povzročeno zaradi slabega materialnega položaja. Njegove številne prošnje za zaposlitev so ostajale brez uspeha ali celo brez odgovora. Pa četudi je zaposlitev našel, od plače ni mogel živeti »zlorabljen v moji bedi in izkoriščen zastran delodajalca pri mesečni plači

275 Din. sem postal vsled velikega napora telesno [...] slab in dušno [...] potr«.

V takšnem položaju se je Fux odločil kandidirati za krvnika. Kot glavni motiv je, kot smo videli, navedel svojo ljudomrznost, za katero pravi, da ni endogena, temveč reaktivna, torej nastala kot odgovor na slabo ravnanje in krivice, ki so mu jih v življenju prizadeli ljudje. Služba rablja je idealna priložnost, da se ljudomrznik nekaznovano maščuje človeštvu: »Hočem zadnje leta svojega življenja v prostosti živeti, ne pa v zaporu, kamo bi me lahko spravila moja nestrpnost do izpeljave samovlastnega maščevanja nad življenjem kakšnega človeka in hočem zatoraj čakati na dano mi priliko, zakonitim potom izvršiti maščevanje nad človeško družbo«. Fux si je želel služiti državi z občasnim izvrševanjem smrtnih kazni, a tudi na druge načine z vestnim izpolnjevanjem svojih dolžnosti. Nihče ga ne bo mogel podkupiti ali korumpirati – večno bo veren dani prisegi in bo brez pomislekov izvrševal vse ukaze. Nikoli se ne bo sramoval svojega prihodnjega poklica, »ker se čutim vzvišenega čez predsodka onih, ki so hote ali nehote [...] ogrožali moj obstanek ali dovedli me do nevarnosti moje

pogube, ki pa so nasproti le dosegli da ostanem pri življenju in jim pokažem mojo trdno voljo maščevati se [...] nad članom njih družbe, koja mi ni dovolila pošteno v njej živeti.«

O sebi kot kandidatu in o svoji usposobljenosti Fux pravi naslednje: star je 57 let, visok 172 cm. Govori slovensko (in nekaj malega hrvaško), nemško, italijansko in francosko, malo tudi angleško. Vzdržuje se od pitja alkoholnih pijač, ni kockar niti »prijatelj žensk«. Ukvarja se z intelektualnim delom. Zelo ljubi živali (za razliko od ljudi). Nima premoženja, a tudi ne prijateljev. Je poročen, a je »tudi v tem oziru vse vezi pretrgal«. Glede splošnega telesnega stanja stvari niso najboljše, ker je opravljal težka fizična dela in se slabo prehranjeval. Zato je dobil kilo in mora nositi pas. Navsezadnje je zaradi splošne slabosti pred tremi tedni padel in si poškodoval desno roko v laktu. Vendar upa, da bo kmalu povsem ozdravel in bo telesno sposoben za službo. Kar se tiče posebne usposobljenosti za rablja, Fux pravzaprav ne ve, kaj je potrebno in nihče mu ne more dati potrebnih navodil. Le mariborski državni tožilec mu je posredno svetoval, da bi morebiti bilo potrebno poznavanje mesarske obrti, a on nima nikakršnega znanja iz tega področja. Z enakim vprašanjem se je obrnil na samega Seyfrieda s prošnjo, da bi ga ta vzel v uk in prakso, a ni dobil nobenega odgovora. Zato se boji, »da me [Seyfried] ne smatra za sposobnega« in prosi ministrstvo, da ga priporoči.

Vse oblasti, tako v Ljubljani kot tudi v Beogradu, so sprejele, vsaj *prima facie*, Fuxove dopise kot *bona fidae* prošnje za zaposlitev. Formalna pomanjkljivost – prva prošnja ni bila kolekovana – je bila odpravljena naknadno, ko je Fux priložil administrativne koleke v vrednosti treh dinarjev. Mariborska policija je dala poročilo o kandidatu, iz katerega se vidi, da je poročen, brez otrok in da z ženo ne živi v skupnem gospodinjstvu že več kot 20 let. Sosedov in stikov z ljudmi se je povsem izogibal in tako s policijskimi povpraševanji o njem niso mogli izvedeti »ničesar slabega«. V kazenski evidenci ni bilo sledov o predhodnem kaznovanju. Vendar policija opozarja, »da se ga [Fuxa] pozna kot maloumnega«. Višje deželno sodišče v Ljubljani ni moglo odločiti o Fuxovi prošnji, ker za to ni bilo pristojno in je dokumente poslalo ministrstvu v Beograd z opombo, da za področje Višjega deželnega sodišča ni potreben poseben rabelj, še toliko

bolj, ker je »odredilo ministarstvo z razpisom dne 23. februarja 1921 br. 7209/21, da se more vporabljeni krvnik Alojz Sejfrt [sic!] v Sarajevu za celo kraljevino«. Po svoji strani oddelek ne more priporočiti Fuxove prošnje zaradi razlogov, navedenih v policijskem poročilu, to je zaradi (Fuxove) slabomnosti. V Beogradu so se s Fuxovim primerom seznanili. Pisarna Nj. V. kralja je njegovo prošnjo za podporo posredovala v nadaljnji postopek Ministrstvu za pravosodje. To je 5. oktobra 1922 celo zadevo posredovalo svojemu oddelku za Bosno in Hercegovino »s prošnjo, da to prošnjo upošteva pri reševanju vprašanja naslednika upokojenega krvnika Zajferta [sic!]«.

Izbiranje novega rablja je prišlo v pristojnost Okrožnega sodišča v Sarajevu, a njegovo odločitev je moralo potrditi Ministrstvo za pravosodje. V Beogradu so namreč odločili, da se v sistematizacijo delovnih mest v državni upravi ne uvede ločena postavka za krvnika, temveč naj se uslužbenec, ki opravlja to funkcijo, formalno zaposli kot poslužitelj pri sarajevskem okrožnem sodišču, vendar naj bo njegova edina delovna obveznost izvrševanje smrtnih kazni. Fuxov protikandidat in absolutni favorit je bil Seyfriedov namestnik, Florian Mausner. Vsak avstroogrski rabelj je po tradiciji imel namestnika in enega ali več pomočnikov, ki niso imeli statusa državnih uradnikov. Pomočnike je lahko izbiral in plačeval, kakor je hotel, za izbiro namestnika pa je moral dobiti soglasje deželne vlade, od katere je dobival tudi poseben denarni dodatek, namenjen za plačilo namestnika.

Florian Mausner (1872-1928), sarajevski knjeder, po rodu iz okolice Varaždina, je služboval kot Seyfriedov pomočnik pri usmrtnih že od leta 1893. Ko je leta 1915 umrl dotedanji namestnik rablja, Johan Lorenz Plachowitz, je bil na njegovo mesto, na predlog in ob podpori Seyfrieda, izbran Mausner. To podporo je imel tudi še leta 1922. Mausner je močno upal na napredovanje. Kot je navedel v svoji prošnji za imenovanje, so njegov glavni adut bile izkušnje: »Od [leta 1915] opravljam svojo dolžnost pri justifikacijah, deloma kot pomočnik, deloma samostojno. Da sem justifikacije opravljal sam, bo potrdil krvnik Seyfried, pri katerem sem opravil izpit«. To je tudi vlada vedela iz prejšnjih Seyfriedovih dopisov, s katerimi je želel zvišanje plačil za svojega namestnika. »V interesu službe bi bilo, da bi obdržali takšno odlično moč,« je pisal z

mračnimi opozorili, da bi se sicer »pri morebitnem opravljanju službe lahko pojavila kakšna neugodna dejstva, ki se v interesu ugleda sodnih oblasti ne bi smele.« Ob Seyfriedovih priporočilih je Mausner prošnji priložil tudi staro potrdilo svoje matere, »vozmajstorice«²¹ Terezije, na katere ime se je vodila njuna skupna konjederska dejavnost. V potrdilu je zapisano, da je Florian delal pri njej »celih dvajset let kot vozmojster in je zato je v tej obrti sposoben in več in ga zato vsakomur priporočam.« Vsako priporočilo je bilo zanj dobrodošlo, ker je, poleg nespornih sposobnosti za mesto rablja, imel tudi slabosti. Prva je bila, da ni bil povsem pismen. Kot sam pravi: »V šolo nisem hodil ter znam brati in pisati samo latinico, ki sem se je naučil pri vojakih, cirilice pa se učim in se jo bom kmalu naučil.« Druga pomanjkljivost je bila precej hujša. Mausner je namreč bil večkrat zapisan v kazenski evidenci. Dvakrat je bil obsojen zaradi tatvine – leta 1896 na 17 dni in leta 1914 na 3 mesece zapora, enkrat pa je bil denarno kaznovan v prekrškovnem postopku zaradi prekrška zoper »cestoredarstvene predpise« (verjetno zaradi nečesa v zvezi z njegovo konjedersko obrtjo).

Mausnerjeve delovne izkušnje so pretehtale proti Fuxovim prednostim – nekaznovanost, boljša pismenost in znanje jezikov in Mausner je bil 11. novembra 1922 imenovan za oskrbnika pri okrožnem sodišču. Kot sam natančno navaja v uradnih dopisih: »Nameščen sem kot oskrbnik pri tukajšnjem okrožnem sodišču, a izvršujem smrtne kazni z obešenjem,« ali »Nameščen sem kot oskrbnik [...], a prostovoljno izvajam tudi dolžnost izvršitelja smrtne kazni.« Plačo so mu izplačevali iz proračuna Ministrstva za pravosodje, vse drugo, vključno s honorarjem za namestnika, pa iz sredstev za stroške kazenskega postopka pri okrožnih sodiščih.

Kar se tiče Fuxa, je komisija za imenovanje ugotovila, da on »ne prihaja v obzir, ker [ima] več kot 57 let in zato ni primeren za to mesto.« Nikjer ni omenjena domnevna maloumnost, o kateri je ustrezno in pravočasno obvestila mariborska policija. A tudi on sam ni skrival, da je svoj čas »težko obolel na živcih« in bil v stanju »silne duševne depresije« in pred »popolnim omračenjem duha.« Vendar so oblasti v svoji birokratski smrtni resnosti

spregledale te okoliščine kot tudi možni subverzivni značaj Fuxove prošnje za službo državnega rablja. Seveda se duševne motnje in družbenopolitična subverzivnost medsebojno ne izključujejo. Skratka, Fux je v svoji »slaboumnosti« podoben veliko bolj poznanemu subverzivnemu »idiotu« iz avstroogrske monarhije – dobremu vojaku Švejku.

Iz srbsčine prevedel Bojan Himmelreich

Viri in literatura

- Arhiv Jugoslavije, fond 63, Ministarstvo pravde – opšte
Hawke's Bay Herald, 20. 7. 1887
Kmetijske in rokodelske novice, let. 1898, str. 339 in let. 1900, str. 50
Laibacher Zeitung, 8. 5. 1888
Politika, 22. 3. 1904; 4. 8. 1912; 20. 12. 1930
Slovenski gospodar, 10. 3. 1892; 12. 9. 1895; 26. 5. 1898
Slovenski narod, 25. 2. 1929
The New York Times, 26. 3. 1894
Učiteljski tovariš, 10. 3. 1899
Vrtec, 1. 4. 1888
Appelbaum, A. I.: Professional Detachment: The Executioner of Paris. *Harvard Law Review*, let. 109, št. 2, str. 459
Earl, Phillip I.: By the Knife: Tonopah's Gregovich-Mircovich Murder Case. *Hartigan, Francis X, History and Humanities: Essays in Honor of Wilbur S. Shepperson*. Reno, Las Vegas: University of Nevada Press, 1989, str. 15-43
Evans, R.: Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600-1987. Oxford: University Press, 2003, str. 384-395
Studen, A.: 'Hudiči! Le naglejte se me, da boste vsaj siti'. O zločinu in justifikaciji cigana Simona Helda v Novem mestu. V: *Zgodovina za vse*, let. 9 (2002), št. 1, str. 26-39
Štambuk-Škalić, Marina in Matijević Zlatko (Ur.): Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919: Izabrani dokumenti. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008, str. 367

²¹ Iz nemške besede *Wassenmeister* = konjederec, konjač, šintar (*Schinder*).

Summary

EGIDIJ FUX, A MISANTHROPE FROM METLIKA AND A CANDIDATE FOR EXECUTIONER

In 1922, one Egidij Fux, a 57-year-old former mail clerk from the Slovenian town of Metlika, applied for the post of state executioner of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. His self-stated motive was to be able to exact revenge on the human race with impunity, while being of service to the government. As Fux put it, having been despised and wronged by others all his life, he had lost all feelings of compassion and wished to assist convicted members of society on their way to a well-deserved death. According to the local police report, Fux was a loner, had no criminal record and was not suspected of “anything bad” by his neighbours. However, the police also reported that Fux was locally known as “feble-minded”.

State executioners in late-nineteenth and early-twentieth century Europe were public figures, closely followed by the media and romanticized in pulp fiction, and it was not unusual for hundreds of candidates to apply for a vacant post. In reality, such outsiders did not stand much of a chance, as the authorities preferred to rely on experienced personnel, usually the former executioner’s assistants. Since those assistants were, as a rule, the executioner’s relatives, the trade was practically hereditary, especially in German- and French-speaking countries.

In the newly created Yugoslav kingdom, penal legislation remained unharmonized until 1930. As a result, death sentences in the former Austro-Hungarian provinces were executed by hanging,

while in the Serbian provinces the condemned were shot by a police squad. For this reason, Serbia had never had a state executioner. Under Austro-Hungarian rule, hangings in the Southern Slav territories were performed by visiting hangmen from Vienna or Budapest. The one exception was the occupied (subsequently annexed) territory of Bosnia and Herzegovina, which had its own executioner, resident in Sarajevo, since 1886. This was Alois Seyfried, whose two brothers had made their fame as hangmen in Vienna. He continued his work in the new Yugoslav state, but decided to retire in 1922, after 36 years of service.

The new state had no post of executioner provided for in its budget, so it was decided to employ one under the guise of a janitor in the District Court of Sarajevo. The favourite for the job was a local skinner, Florian Mausner, who had worked with Seyfried as his assistant (since 1893) and deputy (since 1915). Although not fully literate and with a criminal record (twice convicted of theft), Mausner was appointed because of his prior experience on the job. Afterwards, he used to introduce himself as follows: “I am employed as a janitor with the local District Court, but I execute death sentences by hanging”.

The only other applicant, Egidij Fux, was turned down because of his age. No mention was made of his alleged feble-mindedness, or of his odd motives for applying. The authorities seem not to have noticed anything subversive in his application. A closer reading of Fux’s submissions, however, suggests that they may have been written tongue-in-cheek.

Key words: *Egidij Fux, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, public executioner.*

Ksenija Rojht

Prekmurska gospoda na začetku 20. stoletja

ROJHT Ksenija, univ. dipl. zgod., Mačkovci 45, SI-9202
Mačkovci

316.342(497.411)"19"
94(497.411)"19"

PREKMURSKA GOSPODA NA ZAČETKU
20. STOLETJA

Prispevek obravnava gospodarske in socialne razmere v Prekmurju na začetku 20. stoletja, s posebnim poudarkom na Murski Soboti in njenih prebivalcih. Posebej izpostavlja tisti sloj prebivalstva, ki je imel največji vpliv na življenje prekmurskega človeka na začetku 20. stoletja. V skupini prekmurskih elit obravnava tako duhovnike, trgovce, obrtnike in prekmurske Jude.

Ključne besede: *Prekmurje, gospodarstvo, elite, prebivalstvena struktura*

ROJHT Ksenija, BA History, Mačkovci 45, SI-9202
Mačkovci

316.342(497.411)"19"
94(497.411)"19"

THE PREKMURJE UPPER CLASSES AT THE
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article deals with the economic and social situation in Prekmurje at the beginning of the 20th century with a focus on Murska Sobota and its inhabitants. It singles out the social stratum that had the biggest influence on the life of the people of Prekmurje at the beginning of the 20th century. The Prekmurje elites under scrutiny include priests, merchants, craftsmen and Prekmurje Jews.

Key words: *Prekmurje, economy, elites, population structure*

Da bi najprej razumeli, kaj je pomenilo biti prekmurski bogataš – »elitnež«, na vse spoštovan in cenjen Prekmurec na začetku 20. stoletja, moramo najprej poznati gospodarski in socialni položaj Prekmurja na prehodu iz 19. v 20. stoletje in gospodarske razmere, ki so rojevale prekmursko elito.

Gospodarska struktura Ogrske je bila kljub pospešenemu razvoju kapitalizma konec 19. stoletja še vedno predvsem poljedelska. Število prebivalstva v Prekmurju je od sredine 19. stoletja hitro narasčalo, pri tem je odstotek podeželskega prebivalstva znašal skoraj 94%, to je za kar 14% več kot na preostalem slovenskem ozemlju.¹ Po rezultatih popisa je leta 1910 živelo v 14-milijonski Ogrski le okrog 74.000 Slovencev-Vendov. Ti so bili v veliki meri majhni kmetje in kočarji, ki so nemalokrat imeli veliko število otrok, preveč, da bi vsi lahko preživeli na majhnih prekmurskih kmetijah. V Zalski županiji je še leta 1910 74,3% prebivalstva živelo od kmetijstva, nič boljše pa ni bilo v Železni županiji, kjer je od tega živelo 64,9% vsega prebivalstva, kar je prav tako bilo pod državnim povprečjem.

Po poravnavi med Avstrijo in Ogrsko leta 1867 je slednja sama zastavila svojo nadaljnjo gospodarsko in nacionalno pot. Prej fevdalna zemljišča so sedaj zamenjala veleposestva, katerih lastnik je bilo ogrsko plemstvo. Čeprav so v Prekmurje segala le obrobja teh posesti, je vseeno večina zemlje v Prekmurju predstavljala prav veleposestniška zemlja. Družina Esterhazy v Dolnji Lendavi je bila lastnica 9098,5261 hektarjev zemlje, grofje Zichyji v Beltincih 5076,3972 hektarjev, grofje Saint Julien Walsée v Rakičanu 1050,8120, grofje Szapáryji v Murski Soboti 4656,1503 hektarjev, grofje Batthyányji² na Tišini, v Skakovcih, v Gornji Lendavi (danes Grad) in na Hodošu pa so bili skupaj lastniki več kot 7230,9407 hektarjev zemlje.³ Veliko zemlje so imele v lasti tudi katoliške in evangeličanske župnije, ki so jo v zahvalo za »dušno pastirstvo« prav tako obdelovali prekmurski kmetje.

¹ Miroslav Novak, *Prekmurje v Kleklovem času. V: Kleklov simpozij v Rimu. Celje, 1995, str. 9-20.*

² Upoštevana so samo zemljišča veleposestnikov Batthyány Bele, Batthyány Gaborja, Batthyány Ernestine in Batthyány Žiga-Olge, zaznamba zemljišča v lasti Batthyány Ivana ni bila vknjižena. Albin Prepeluh, *Naš veliki socialni problem agrarna reforma, Zveza slovenskih agrarnih interesentov. Ljubljana, 1933.*

³ Prav tam.

Vsa veleposestva so sprva obdelovali tlačani, ki so v letih po odpravi tlačanstva postali najemni delavci. Posledica spremembe tega statusa je bil izjemen prirastek prebivalstva, ki je z razvojem industrializacije postal presežna delovna sila in kmalu tudi tisti del prebivalstva, ki se je začel množično izseljevati. V letih med 1891 in 1913 se je iz Ogrske izselilo milijon in pol prebivalcev, od teh jih je bilo kar 70% nemadžarov, med njimi tudi veliko Prekmurcev.⁴ Sezonsko je s tem postalo eden od mnogokrat izbranih izhodov iz bede prekmurskega delavca. Množično so odhajali predvsem v notranjost Ogrske, a je tu šlo predvsem samo za sezonsko delo, medtem ko so v Nemčijo, Francijo in Severno Ameriko odhajali za daljše obdobje, mnogi tudi za stalno. Tu so nastajali pravi centri slovenstva, kot npr. tisti v South Bethlehemu v Pensilvaniji.

Med ostalimi prebivalci Slovenske krajine so se sami lahko preživljali le redki kmetje, ki so imeli zato dovolj zemlje ter vaški gostilničarji, obrtniki in trgovci, slednji so bili predvsem Judje.

Prekmurje je bilo tudi v obdobju fevdalizma prometno odmaknjeno, saj so glavne trgovske poti med Ogrsko in Benetkami v Italiji potekale po transverzali Benetke-Beljak-Judenburg-Dunaj in naprej po Donavi v vzhodno Ogrsko, izjema je pri tem bila (za manjše trgovske posege) pot iz severne Italije proti Ptujju in nato dalje proti južni Ogrski s ciljem v Szegedinu z živinsko, zlasti govejo trgovino, ki pa je daleč zaostajala za prazgodovinsko in antično panonsko cesto z odcepi na jugovzhod v Doljno Lendavo in na zahod v Gornjo Radgono. Ta odmaknjenost Prekmurja od glavnih prometnih in trgovskih poti je najbrž tudi eden od glavnih razlogov, da je v Prekmurju tako dolgo ostalo naturalno gospodarstvo s sejmarstvom in z značilno, predvsem z obrtnimi izdelki samopreskrbo prebivalstva. Južno Goričko je vse do priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS ostalo tesno navezano na Podravino, kamor so izvažali domače lončarske izdelke in jih tam zamenjevali za žito. Glavni sejmarski centri so se tako oblikovali v Dolnji Lendavi, Radgoni in Monoštru. Trgovina je bila torej vezana na občasne,

⁴ Metka Fujs, *Prekmurci v dvajsetem stoletju: Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij. V: Zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji. Murska Sobota, 1999, str. 65-75.*

tedenske, mesečne sejme, ki so se največkrat dogajali ob godu svetnika te ali one prekmurske cerkve.

Končno pa se je tudi Prekmurje povežalo s svetom. Oktobra 1890 je pridrvel prvi vlak v Dolnjo Lendavo, s tem se je vzpostavila povezava med Prekmurjem in madžarskim mestom Zalaegerszegom. Murska Sobota pa se je šele leta 1907 povezala s Kőrmendom, ko se je izgradnja železniškega omrežja v ostali Sloveniji praktično že zaključevala. Ob koncu 19. stoletja je Prekmurje po 325-ih letih znova dobilo tiskarno, to je bila Balkányjeva tiskarna, kjer je 22. januarja 1899 začel izhajati *Alsólen-dvai Hirado* (*Lendavski vestnik*).⁵

Urbanizacija je v obeh županijah le počasi napredovala, v Železni županiji je bilo staro mesto Kőszeg, ki pa v kapitalizmu ni občutneje napredoval, prav tako se je v začetku 19. stoletja ustavilo do takrat hitro napredovanje Velike Kaniže, majhno mesto je ostal tudi Zalaegerszeg. Edino mesto, ki je od leta 1869 do 1910 potrojilo število prebivalstva, je bil Sombotel. V teh majhnih mestih je zato lahko živel le majhen odstotek prebivalstva v Zalski županiji 8% in v Železni županiji 9% vsega prebivalstva.⁶

Gospodarski napredek in razvoj sta le počasi dosegala Prekmurje. Ob priključitvi h Kraljevini SHS je bila prekmurska industrija še globoko v povojih, obrt pa je bila vezana le na gostinstvo, mesarstvo, lončarstvo in druge s kmetijstvom in sejmarstvom povezane dejavnosti. Tudi elektrika je Prekmurje dosegla šele leta 1926, ko je bilo na električno omrežje priključeno mesto Murska Sobota. Pred prvo svetovno vojno sta v Prekmurju obstajali samo dve tovarni: *Petanjska slatina*, ki je bila ustanovljena 1883 in *Tovarna dežnikov v Dolnji Lendavi*, ustanovljena 1906.⁷ Drugače je Prekmurje ostajalo agrarna in s kapitalizmom skoraj nedotaknjena pokrajina.

Nova država je Prekmurcem sicer prinesla narodno in kulturno svobodo. Na gospodarskem področju, tu je Prekmurje že prej zaostajalo ne samo za madžarskim temveč tudi za slovenskim povpre-

čjem, pa je prinesla občutno višanje cen, vsesplošno druginjo, pomanjkanje, neurejeno davčno in cenovno politiko. Prekmurje je bilo le slabo povežano z ostalim slovenskim ozemljem in svetom. Železniška povezava Prekmurja z Ogrsko, tako imenovana Rabska železnica Gradec-Monošter-Sombotel v zvezi s povezovanjem s Slovenijo seveda ni prišla v poštev. Iz 19. stoletja obstoječa železniška povezava Murske Sobote prek Hodoša v Budimpešto je bila prekinjena. Železnica, ki je potekala iz Čakovca in Murskega Središča skozi Dolnjo Lendavo v Redič (Rédich) in Zalaegerszeg je bila samo lokalnega pomena. Prekmurški politiki so si tako zadali kot eno temeljnih nalog čim prej urediti železniško povezavo z ostalo Slovenijo. Postavljali pa so tudi zahtevo po železniški povezavi med Mursko Soboto in Dolnjo Lendavo.

Prehod čez Muro je bil vezan izključno na brodarstvo, saj med Murskim Središčem in Radgono ni bilo niti enega mostu čez Muro, je pa zato skoraj vsaka vas pri Muri imela svoj brod. Šele 23. aprila leta 1922 je bil odprt železniški most čez Muro, ki je povežal vasi Dokležovje in Veržej in šele leta 1924 je bila odprta proga iz Murske Sobote proti Ormožu, ki je po tirih povežala Prekmurje z ostalo Slovenijo. Leta 1923 pa je stekel avtomobilski in poštni promet med Mursko Soboto in Dolnjo Lendavo. 1940 je bil zgrajen nov most čez Muro pri Petanjcih, ki pa so ga že naslednje leto med svojim umikom podrle jugoslovanske čete.⁸

V Prekmurju industrije skorajda ni bilo, le dve tovarni, *Petanjska slatina* in *Tovarna dežnikov v Dolnji Lendavi*, razen teh pa le še posamezne opekarne in obrtne delavnice.⁹ Tem obratom bi pa le težko lahko rekli industrija. V Prekmurju je imela največjo perspektivo predelovalna industrija, a so bile razmere za razvoj sodobnejše industrije vsaj v začetku nične, saj je bilo Prekmurje do leta 1926 v celoti neelektrificirano. Elektriko, ki je prihajala iz hidroelektrarne Fala, so do druge svetovne vojne dobili le v Murski Soboti, Lendavi in Beltincih ter na kmetijski šoli v Rakičanu.

⁵ Ferenc Horvath, *Zgodovina gospodarstva v delu Prekmurja, ki je pripadalo Železni županiji (1828-1910)*. V: *časopis za znanost in narodopisje*, št. 2 (1989), str. 177-184.

⁶ *Prav tam*.

⁷ *Prav tam*.

⁸ Metka Fujs, *Prekmurci v dvajsetem stoletju, Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij*. V: *Zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji*. Murska Sobota, 1999, str. 65-75.

⁹ Metka Fujs, *Razvoj delavskega gibanja v Prekmurju med vojnama*. Murska Sobota: Pomurksa založba, 1987, str. 17-26.

Murska Sobota je svojo prvo tovarno dobila leta 1925, ko začne obratovati *Tovarna perila Janeza Cvetiča*. Od svojih začetkov, ko je zaposlovala pet šivilj, se je s pomočjo elektrifikacije razvila v tovarno z okrog 150 šiviljami in s tem postala največja te vrste v Dravski banovini. Ta velik uspeh gre pripisati tudi konkurenčnosti izdelkov, saj so ti zaradi velikega števila cenene delovne sile lahko imeli nizke cene. Delavke v omenjenih tovarnah so bile domačinke, mnoge med njimi še mladoletne in neizobražene. Po takratnih zakonih je minimalna mezda v državi znašala 2 dinarja na uro, kar pa ni veljalo za mladoletne, za te so mezde lahko bile še nižje. To so tovarne s pridom izkoriščale in najraje zaposlovale prav to mladoletno silo. Delovni čas v Cvetičevi tovarni je bil 11 ur, plačane so bile glede na storilnost od 60 do 144 dinarjev na teden. Tovarnar jim je poleg tega, da so morale kupovati vse izdelke v njegovi trgovini, odtegoval od plače še za porabljen sukanec, zlomljene igle itd. Razen tega so začetnice morale delati dva tedna brezplačno, nakar pa še 6 tednov le za 4 dinarje na dan. Nič bolje se ni godilo delavkam v tovarni dežnikov v Lendavi, kjer je mezda leta 1938 znašala predpisana minimalna 2 dinarja na uro. Trikotaža pa je izplačevala mezde med 80 in 100 dinarji na mesec. Šele delavke z daljšim delovnim stažem so lahko zaslužile do 450 dinarjev.¹⁰ Nekoliko bolje se je godilo delavkam v tovarni Ludvika Šiftarja, ki je bila ustanovljena 1932, a je zaradi premožnejšega tovarnarja in boljših delovnih strojev in s tem pogojev delavkam nudila nekoliko boljši položaj kot Cvetičeva. Toda še vedno so bili to mizerni zaslužki v primerjavi s prekmurskimi sezonci v Nemčiji ali Franciji.

Najmočnejši gospodarski panogi v Kraljevini Jugoslaviji sta bili lesna in gradbena, ki pa sta zopet v Prekmurju, kot vsa industrija, dosegli le majhen obseg. Tu velja omeniti predvsem lesnopredelovalno industrijo *Našička* v Lendavi, ki je zaposlovala okrog 200 delavcev, ostalo industrijo, če temu lahko tako rečemo, so predstavljale parne žage in nekaj opekarn. Temelji *Našičke* so bili bivši Esterházyjevi gozdovi, ki so po agrarni reformi prišli v lasti *Križevačke imovne občine*, iz teh gozdov je tovarna pridobivala večino lesa. Tudi to podjetje sta ustanovila Juda, trgovca z lesom Neinschloss in Drach iz Dunaja, ki sta po Jugoslaviji ustanovila okrog 15 parnih žag. *Našička* je izdelovala pred-

vsem železniške pragove, telefonske drogove, parket in nekatere druge polizdelke. Vsesplošna gospodarska kriza, ki je svojo »roko iztegnila« tudi do Prekmurja je poslabšala že tako slab položaj delavcev v *Našički*. Njihov delavnik je bil dolg od 12 do 16 ur. V najslabšem položaju pa so bili drvarji, delavci v skladiščih in nakladalci. Njihov zaslužek je znašal od 6 do 10 dinarjev na dan, ki so ga prejeli deloma tudi v lesu. Tesarjev zaslužek je znašal 30 par po metru stesanega hloda, delavec na žagi pa je bil plačan 1.3 dinarja na uro, kar je bilo pod dovoljenim mezdanim minimumom. A je kljub temu ali pa ravno zaradi tega lesnopredelovalno podjetje *Našička* obstajalo vse do leta 1943.

Vzrok da se lesna industrija ni razvila v večjem obsegu je bil ta, da je bilo v Prekmurju malo gozdnih površin, saj je na vsakega prebivalca prišlo komaj 0.28 hektarja gozdne površine, kar bi eventualno zadostovalo za nadaljnji razvoj prekmurske lesne industrije, če ne bi prekmursko gospodarstvo že pred prvo svetovno vojno trgovalo z lesom in ker pri tem niso pogozdovale, se je gozdna površina vedno bolj krčila.¹¹ Pomemben dejavnik za razvoj lesne industrije je bilo tudi dejstvo, da je bilo okrog 30% gozdnih površin tudi po agrarni reformi še vedno v rokah veleposestnikov, med njimi je bila na prvem mestu prav zgoraj omenjena *Križevačka imovina občina* (3803 hektare), ki ji je na drugem mestu sledila s 1074 hektari beltinska grofica Marija Zichy, pod posebnim javnim nadzorom je bilo 4983 hektarjev, ostale gozdne površine so bile v privatnih rokah. Razen *Našičke* je imel v Gornji Lendavi svojo žago tudi soboški podjetnik Ferdinand Hartner. Svojo žago pa je imela tudi grofica Zichy v Beltincih. Ostale žage (skupno jih je bilo v Prekmurju med vojnama 22)¹² so bile v lasti večjih lesnih trgovcev in obrtnikov.

V sklopu gradbene industrije so se v Prekmurju razvile le opekarne in še te v za Prekmurje tako značilnem skromnem obsegu, tudi zaradi tega, ker je v Prekmurju bila majhna gradbena dejavnost, še pomembnejši faktor pa je ta, da so si prekmurski kmetje za zidavo hiš sami izdelovali opeko. Največjo tovarno opek v Prekmurju je leta 1911 ustanovil Teodor Ratkol iz Murske Sobote. Tovarna, ki je z opeko oskrbovala Soboto z okolico je stala

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam.

¹² Prav tam.

v Puconcih in sta jo po prvi svetovni vojni, ko se je gradbena dejavnost nekoliko povečala prevzela Geza Hartner in veletrgovec z žitom Bela Berger. Opekarna je zaposlovala 60 delavcev, ki so prejeli najnižjo predpisano mezdo, 2 dinarja na uro. Razen puconske je obratovala še opekarna v Nemčavcih, ki je zaposlovala za polovico manj delavcev kot Hartnerjeva. Še manjši pa sta bili opekarni Arnolda Schwarza in Šaura Eppingerja v Lendavi, ki sta vsaka zaposlovali komaj 10 delavcev. Položaj delavcev pa je bil – ne glede na lastnika, velikost in lokacijo tovarne – vedno in povsod enak. Za veliko število ur je dobil majhno plačilo. A ker so bile prekmurske kmetije premajhne, da bi lahko preživele vedno večje prekmurske družine, je bil ta zaslužek nujno potreben. Toda prekmursko skromno gospodarstvo in zemljiška posestva v lasti prekmurskih magnatov kmalu niso več bila sposobna zaposliti vedno večje delovne sile. Tako so Prekmurci začeli odhajati na delo najprej v sosednje dežele, Avstrijo in pa Madžarsko, kasneje pa vedno dlje, dokler nista Avstralija in Amerika predstavljali glavni koloniji, kamor je prekmurski človek hodil iskal boljši jutri.

Po gospodarski krizi, ki je v Prekmurje prišla z rahlo zakasnitvijo, je začelo na veljavi pridobivati tudi gradbeništvo. Pri tem so v Prekmurju pomemben delež primaknila tudi privatna gradbena podjetja. V Murski Soboti je bilo pet večjih gradbenih podjetij, katerih lastniki so bili: Štefan Sraka, Janez Majer, Franc Novak, Mikloš Novak in Štefan Mesarič. Delo v teh podjetjih je bilo sezonsko in je trajalo 6 do 7 mesecev. V tem času so vsa ta podjetja skupaj zaposlovala okrog 500 delavcev. Delavci so bili v veliki večini domači, neizobraženi kmečki sinovi. Njihov zaslužek je v času, ko je v ostali Sloveniji plača pomožnega delavca znašala od 2 do 2.5 dinarja na uro, bila v Prekmurju med 0,8 do 1 dinar na uro.¹³ S tako plačo pa si eksistence v mescih, ko ni bilo gradbenih del, ni bilo mogoče zagotoviti, majhne razdrobljene kmetije pa prav tako niso nudile dovolj hrane za vse številnejše prekmurske družine.

Vse zgoraj omenjene tovarne in obrate pa je po obsegu, donosnosti in organiziranosti preseglala Benkova tovarna mesnih izdelkov v Murski Soboti.¹⁴

¹³ Prav tam, str. 36-39.

¹⁴ Glej tudi: Kokot Mojca, *Josip Benko - prekmurski industrialec in politik (diplomska naloga)*. Maribor, 2008.

Tudi ta je (kot večina prekmurskih tovarn) zrasla na obrtniških temeljih. V Benkovem primeru je temelje predstavljala gostinska in mesarska obrt njegovega očeta Štefana Benka, iz katere je kasneje zraslo najpomembnejše prekmursko podjetje v času med obema vojnama.¹⁵ Prva poročila o izvozu živine imamo že iz leta 1926, odprl pa je tudi več delikatesnih prodajaln, že leta 1928 v Čakovcu, nato v Gornji Radgoni in leta 1932 še v Mariboru.¹⁶ Benkova tovarna je bila ena najsodobnejših v takratni Jugoslaviji, obsegala je moderno izvozno klavnico, veliko hladilnico, obrat za izdelavo umetnega ledu, imela pa je tudi lastni električni pogon. Kljub delavniku, ki je trajal od 3-16 ur na dan, je bil položaj delavcev v Benkovi tovarni nekoliko boljši. Plača delavcev je lahko bila tudi 500 dinarjev na teden, povprečni tedenski zaslužek pa je bil okrog 300 dinarjev. Njegovi tovarni tudi svetovna gospodarska kriza ni mogla do živnega, saj se je le ta z nespremenjeno hitrostjo razvijala naprej. Benko pa je z leti postajal najbogatejši Prekmurec in poleg Klekla tudi najvplivnejša politična osebnost v pokrajini. Bil je član radikalne stranke, nekaj let tudi soboški župan, izdajatelj časopisa *Murska krajina* ter lastnik leta 1926 ustanovljene *Kreditne banke za trgovino in obrt*.¹⁷

Pomemben del predelovalne industrije v Prekmurju so predstavljali mlinci za predelavo žitaric. To so bili predvsem manjši mlinci, ki jih je imela skoraj vsaka prekmurska vas. Med večjimi mlinci pa gre omeniti paromlin Arnolda Schwarza v Lendavi in mlin Šaura Eppingerja, prvi je zaposloval 2 drugi pa 3 mlinarje. Razen teh dveh so bili večji mlinci še Hartnerjev in Šiftarjev v Soboti, Kuharjev v Puconcih ter Lukačev mlin v Bakovcih. Pri nobenem od omenjenih mlinov ni šlo za kakšna velika podjetja, ampak so vsi delali zgolj za potrebe domačega prebivalstva, deloma so moko pošiljali tudi v trgovine, večinoma pa so mleli žito, ki so ga kmetje sami pripeljali in zamenjali za moko.

¹⁵ Janez Malačič, *Gospodarstvo in podjetništvo v času Josipa Benka in sedanjem času*. V: Josip Benko, *Zbornik z gradivom simpozija Tešanovci (september 2005)*. Moravske Toplice, 2006, str. 121-141.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Šiftar Vanek, *Bančništvo in hranilništvo v Pomurju, Ob 120-letnici bančništva v Pomurju*, izdala LB Pomurska banka d.d., Murska Sobota 1993.

Družina Hartner (Fototeka Pokrajinskega muzeja Murska Sobota)

Vse zgoraj omenjene tovarne so se razvile iz manufakturnih trgovin in manjših obrtnih delavnic. Tradicionalne obrti, kot so lončarstvo, čevljarstvo, platnarstvo in še nekatere druge, niso nikoli prerasle lokalnih okvirjev. Še več, obrtniki so zaradi revščine prebivalstva in konkurence industrijskih proizvodov izdelovali vedno manj izdelkov in počasi skupaj z izdelki izginjali tudi prekmurski obrtniki tradicionalne obrti. Obrtniki, ki so ostajali, so se včlanjevali v *Obrtno združenje*, za trgovce pa je bil 1. maja 1921 ustanovljen *Gremij trgovcev za Prekmurje*.¹⁸

19. stoletje je v zgodovini Madžarske zapisano kot stoletje, ko je začela razpadati madžarska fevdalna družba. Hkratno so se tudi v Murski Soboti začeli oblikovati novi družbeni vzorci. Namesto starih fevdalnih elit so se začele porajati nove,

ki so vsaj v Murski Soboti in v Prekmurju imele svoje centre med Judi, Nemci, trgovci in obrtniki.

Ne glede na to, od kod so prišli, kaj so počeli in kdo so bili prekmurski »elitneži«, ne glede na to, da so nekateri med njimi bili tudi lastniki prekmurskih graščin, so povečini vsi živeli in delali v »glavnem« mestu – Murski Soboti in Lendavi. In kakšno je bilo to »glavno«, če mu sploh lahko tako rečemo, mesto na začetku prejšnjega stoletja?

Murska Sobota, čeprav takrat uradno še ni bila mesto, je v 19. stoletju poleg Lendave predstavljala enega od dveh centrov tistega ozemlja, na katerem so živeli prekmurski Slovenci. O kakšnem konkretnem mestu je seveda še prezgodaj govoriti, saj je Sobota v prvi polovici 19. stoletja štela vsega 717 prebivalcev, ki so živeli v 104 hišah.¹⁹ Toda iz

¹⁸ Kokolj Miroslav, *Prekmurski Slovenci, od narodne osvoboditve do nacistične okupacije 1919-1941, Pomurska založba, Murska Sobota 1984, str. 120.*

¹⁹ Thiele J. C., *Das Königreich Ungarn, Ein topographisch-historisch-statistisches Kundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend, 1833.*

podatkov, ki jih navaja Ilešič,²⁰ je moč razbrati, da je bilo 19. stoletje, stoletje največjega prirastka prebivalstva, saj je po njegovih navedbah imela Murska Sobota leta 1869 kar 1.455 prebivalcev, torej enkrat več kot leta 1833. Na prehodu v 20. stoletje pa je mesto Murska Sobota štelo že 2.294 prebivalcev.²¹

Nadaljnji in hitrejši razvoj mesta in prebivalcev se je začel po prvi svetovni vojni oziroma v tretjem desetletju 20. stoletja, ko Murska Sobota dobi elektriko in železniško povezavo. S tem so se lahko tudi tovarne opremile s sodobno opremo, pridobili so večji trg in pa tudi cenejši in lažji prevoz, kar je posledično pomenilo več izdelkov, s tem večji trg, večje povpraševanje in posledično večjo zaposlenost v Prekmurju.

Prekmurske elite so izhajale predvsem iz vrst obrtnikov in trgovcev, ki so s svojo podjetnostjo iz majhnih vaških obrti zgradili uspešne tovarne. Med lastniki tovarn, ki so spadali v sam vrh prekmurske elite, lahko izpostavimo zgoraj omenjenega Janeza Cvetiča. Prav tako je v vrh same »soboške« elite spadal Geza Hartner, ki se je ukvarjal predvsem z lesno predelovalno industrijo, v lasti pa je imel tudi opekarno v Puconcih, mlin in tisto, kar je Hartnerja še najbolj zanimalo in privlačilo, vodil je različne denarne posle.²² Tako je bil tudi lastnik *Prekmurske banke* in kot tak eden najbogatejših, če ne najbogatejši Prekmurec iz začetka 20. stoletja. V Murski Soboti pa je svoj prostor pod soncem našel tudi tovarnar Josip Benko. Še danes se po Prekmurju s spoštovanjem izgovarja njegovo ime. Iz majhne mesnice je Benkovim uspelo zgraditi obrat, ki je bil znan po celi Jugoslaviji in izdelki iz njegove mesnice so potovali celo preko morja. Prav gotovo Benko v spominu mnogi Prekmurcev še danes ostaja sinonim za prekmursko elito.

V elitni krog ob omenjeni trojici, bi spadali še nekateri prekmurski obrtniki, trgovci, ki so omenjeni zgoraj, a Hartnerja in Benka izpostavljamo posebej tudi zato, ker sta izstopala, ne samo kot tovarnar in bankir, temveč tudi zato, ker sta se oba ukvarjala s politiko in bila konec koncev tudi bila

župana Murske Sobote – Benko med letoma 1926-1932, Hartner pa med letoma 1933-1945.

Fevdalizem se je v Prekmurju obdržal dlje kot kjerkoli drugje po Sloveniji, a je kljub temu vztrajno izginjal. Prekmurski plemiči so bolj kot ne vsi zapustili Prekmurje ali pa docela ubobožali, novi prekmurski elitneži pa so prav v njih videli navdih in vzor »res« elitnega življenja. Želeli so si položaja, kakršnega so imele ogrske plemiške rodbine vse do konca 20. stoletja. Posebno radi so se smukali okrog družine grofa Szapáryja, ženske pa so še posebej vzdihovale ob pogledu na grofico, ki se je rada popeljala s svojo kočijo po mestu. In prav takšnega spoštovanja sta si najbrž zaželela Hartner in Benko, saj sta si vsak po svoje omislila dvorno življenje. Benko je namreč za poletne zabave in lov kupil Szapáryjev gradič v Mačkovcih, ki je grofom služil kot poletna rezidenca. Hartner pa je svoje domovanje našel nekoliko višje na Goričkem, v objemu goriških gozdov, ki jih je tako zelo rad izkoriščal. Kupil si je namreč grad in posestvo Gornja Lendava, kjer je na svojem »marofu« polnil vino z imenom *Felső Lendvai*, ki je najbrž odražalo kaj več kot samo Hartnerjevo ljubezen do vina. Oba magnata sta torej življenje elite videla skozi okna plemiških dvorcev. Tu se je potem zbirala prekmurska smetana ali na piknikih ali na »elitnih« lovih in prirejala bolj ali manj elitne zabave.

V sami Soboti pa si je elita in inteligenca za svoj glavni prostor srečevanja izbrala sedež društva *Kazina*, ki je imelo svoj sedež v soboškem hotelu *Dobray*.²³ Poglavitna naloga, ki so si jo zadali člani prekmurske *Kazine*, je razen utrjevanja družabnih vezi, bilo prizadevanje za napredek in razvoj na kulturnem ter gospodarskem področju. Vse to v duhu in interesu ljubljene madžarske domovine.

K prekmurskim takšnim ali drugačnim elitam pa moramo vključiti tudi prekmurske Jude, ki so predvsem v Murski Soboti in Lendavi imeli tako gospodarsko kot tudi kulturno središče. Obe naselji sta še v 20. stoletju imeli tudi svoji sinagogi.

Pojav judovstva v Panoniji je stvar iz zgodnje dobe krščanstva, saj so tu v diaspori živele judovske družine že v 1. stoletju našega štetja, kar izpričuje

²⁰ Ilešič Svetozar, *Geografski zbornik. Murska Sobota, 1959*, str. 76.

²¹ *Prav tam*.

²² Keršovan G. Ferid, *Spomini na gospodarsko in socialno življenje v Prekmurju. V: Kronika, št. 3 (1964), str. 169- 184.*

²³ *Viri za zgodovino Prekmurja, Zbirka dokumentov, Benczik Gyula, 2008, str. 87.*

Etiketa za vino polnjeno na Hartnerjevem posestvu Gornja Lendava (Zasebni arhiv Elisabet Hartner Wurth – Lindvay)

tako imenovani *aquincumski* nagrobni kamen, ki ga je postavila žalujoča družina svojemu prezgodaj umrlemu sinu.²⁴ Vendar se je večina Judov pred prihodom Madžarov umaknila na ozemlja današnje Nemčije. Ponoven pojav Judov v Prekmurju zasledimo v 18. stoletju, natančneje okrog leta 1773, ko se priselijo iz Zalaegerszega v Dolnjo Lendavo. Razen Lendave so se naselili tudi v Murski Soboti in Beltincih. O številu Judov nam ljudska štetja prinašajo naslednje podatke: leta 1793 naj bi jih bilo na ozemlju današnjega Prekmurja 60, leta 1831 pa naj bi jih naštel že 207, od tega v Murski Soboti 98. Do leta 1853 se je število Judov skoraj podvojilo, tako da jih je bilo 383, od tega v Murski Soboti 180, v Dolnji Lendavi pa 120. Do leta 1880 je bilo v Prekmurju že več kot 1.000 Judov.²⁵

Judje so se pretežno ukvarjali z gostilničarstvom in trgovino, le v redkih primerih tudi s politiko. Prekmurški Judje so pripadali etnični skupini Aškenazi, tako se imenujejo nemški Judje in tisti, ki so prišli pod vpliv nemške judovske kulture, ter Judje na vzhodu, ki so se razvili iz njih. Tej skupini pripada kar 90% vseh Judov.²⁶

Na Ogrskem so Judje skupaj z meščani sestavljali liberalni element. Svoje sinagoge so imeli v Lendavi, Murski Soboti in Beltincih, vendar je slednja v tem obdobju že usihala.

Po novi razmejitvi sta tako Prekmurju ostali dve izraelski verski občini, čeprav so jih pred njo imeli tri. Soboški rabinat je spadal k 8. okrajni izraelski občini v Sombotelu, lendavski pa k 9. občinskemu distriktu v Veliki Kaniži. Vrhovna oblast je bilo predsedništvo državne izraelske pisarne v Budimpešti. V času po priključitvi je v Murski Soboti še obstajala izraelska verska šola, enaka šola je obstajala tudi v Lendavi, ki pa je kljub številčnosti prenehala s svojim delovanjem v šolskem letu 1920-1921.²⁷

Judje v Prekmurju so se z večine ukvarjali s trgovino, gostinstvom, bili so lastniki mesnic in raznih obrti in ne nazadnje tudi tiskarnarji, saj je prvi tiskarnar v Murski Soboti bil prav Jud Marko Grünbaum, ki je 25. decembra 1884 začel izdajati časopis *Muraszombat és Vidéke* (Murska Sobota in okolica). Prav tako Jud pa je bil tudi lendavski tiskarnar Ernest Balkanyi. Posebno mesto med prekmursko judovsko elito so imeli njihovi rabi- ni in predsednik soboške izraelske skupnosti. Še posebno pa je judovska elita pridobila na slovesu in položaju po letu 1908, ko so 31. avgusta v Murski Soboti slovesno blagoslovili novo sinagogo. Leto za tem so murskosoboški evangeličani postavili temeljni kamen za zidavo svoje cerkve. Tako so leta 1910 vse tri najpomembnejše prekmurske cerkvene skupnosti imele svoj kulturni spomenik. Vsaka posebej so bile ponosne nanj in na svoj položaj v majhnem blatnem mestecu sredi koruznega polja.

Čeprav je bila Sobota gospodarsko in kulturno središče Prekmurja, jo je vsaj po številu prebivalstva prekašala Dolnja Lendava. Prekašala jo je pa tudi po številu judovskega prebivalstva, ki je leta 1921 štel 259, kar je 8,6%, istega leta v Murski Soboti beležijo le 179 Judov ali 6%.²⁸ Najpomembnejšo vlogo v industrializaciji Prekmurja so vsaj v prvih desetletjih 20. stoletja igrali Judje in njihov kapital. Še posebno se je to odražalo v Dolnji Lendavi, kjer je celotno gospodarsko življenje usmerjala peščica judovskih mogotcev. V njihovih rokah so bile skorajda vse trgovine, bilo so lastniki edinega hotela, gostiln, njihov pa je bil tudi edini denarni

²⁴ Peter Štumpf, Jožef Klekl st. (1874-1948), kot publicist v prizadevanju za ohranitev katoliške vere v Slovenski krajini (Prekmurju). Ljubljana, 2006.

²⁵ Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov. V: Znamenje, št. 2 (1989), str. 172-178.

²⁶ Franc Kuzmič, Židje v Prekmurju: katalog stalne razstave. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1997, str. 187-194.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Franc Kuzmič, Podjetnost prekmurskih Židov. V: Znamenje, št. 2 (1989), str. 172-178.

zavod v Lendavi – *Dolnjelendavska hranilnica*.²⁹ Judovska je bila tudi že prej omenjena tovarna dežnikov in pletenin v Dolnji Lendavi. Leta 1906 je ta prišla v roke delniške družbe *Hungária Hazai Ernyőögyar Reszeenötársaság (Hungaria-delniška družba domače tovarne dežnikov)*. Tovarna se je zaradi pomanjkanja surovin med prvo svetovno vojno preusmerila v izdelovanje čevljev, kar je proizvajala vse do leta 1921, ko so pričeli s šivanjem perila. Ponovno pa so zagnali proizvodno dežnikov po letu 1935, ko je tudi Dolnja Lendava dobila elektriko. Zaradi velikega povpraševanja sta prav tako Juda Blau in Eppinger leta 1925 v Lendavi ustanovila še eno tovarno dežnikov *Jadran*, ki se je zaradi gospodarske krize prav tako leta 1933 preusmerila v proizvodnjo perila. Lendava je leta 1927 dobila največji obrat oblačilne industrije, to je bila *Trikotaža Dolnja Lendava*, ta je proizvajala moške, ženske in otroške pletenine, ki jih je prodajala na domačem trgu, predvsem v Dravski in Savski Banovini.³⁰

Lendavsko elito so torej tvorili skorajda izključno Judje. Podobno kot ostali sloji prekmurske družbe iz začetka 20. stoletja, so bili tudi Judje le slabo izobraženi, večina jih je imela končano poklicno ali srednjo šolo, le redki so si privoščili nadaljnji študij, ki je bil seveda vezan z odhodom v tujino. Nekateri izmed njih so se za to pot izobraževanja tudi odločali in nekateri med njimi so se odločili tudi vrniti. Kot odvetniki, ugledni zdravniki in bančniki so predstavljali in tvorili nov rod prekmurskih elit, ki pa tokat ni bil vezan na versko pripadnost ali plemiški naziv, ampak bolj ko ne samo na denar in na tisto, kar so z njim lahko kupili. Kupili in dali na pogled, da so bili potem spet drugačni – bolj elitni.

Kot je omenjeno že zgoraj, se je večina prekmurskega prebivalstva ukvarjala s kmetijstvom. Prekmurske kmetije so imele le malo zemlje, komajda dovolj za preživetje. Zato so v želji za boljšim zaslužkom odhajali kot sezonski delavci po svetu. Vsaj v začetku so se zaposlovali kot poljedelski delavci po veleposestvih na sosednjem Madžarskem. Kasneje pa so odhajali vedno dlje in vse večkrat

tam tudi ostajali. Krog izobražencev je bil omejen na protestantsko in katoliško duhovščino, pa še ti so se izobraževali večinoma na Madžarskem. Med izobraženci pa najdemo tudi nekaj zdravnikov in pravnikov, ki so v veliki meri bili judovskega porekla. Prav šolanje na tujih univerzah je botrovalo temu, da je del prekmurske duhovščine čutil bolj madžarsko kot slovensko in se je v prevratnih letih 1919 tudi zavzemal za avtonomijo Prekmurja znotraj »velike Madžarske« oziroma za programe, ki so za Prekmurje pomenili ostati pod okriljem »tisočletne matere Ogrske«.

Izobražen duhovnik v revnih kmečkih krogih je bil nadvse čislán in spoštovan predvsem zato, ker je sodil v krog redkih izbrancev, ki so imeli končano kaj več kot zgolj osnovno šolo. Izobrazba je bila ena od stvari, ki si jih preprost prekmurski človek običajno ni mogel privoščiti. Prvič zaradi tega, ker je bilo šolstvo v Prekmurju le slabo razvito, drugič pa zato, ker so bili višješolski centri samo v oddaljenih krajih, daleč od plitvih prekmurskih žepov. Biti izobražen je posebej v Prekmurju zato spet pomenilo hkrati že biti eliten.

Med duhovniki tostran in onstran Mure je velikokrat prihajalo do medsebojnih stikov in prav ti duhovniki so se med prvimi začeli zavedati pomembnosti prekmurskega jezika in slovenske narodnosti. Vsaj v začetku so ta jezik in obstoj Slovencev še videli znotraj madžarske domovine. Prav zaradi tega, ker so kot duhovniki bili blizu prekmurskemu človeku, so se lahko prebili v sam vrh prekmurske politične elite. Še posebej velja to za krog okrog duhovnika Jožefa Klekla, ki je postal najvidnejši predstavnik prekmurske politike.³¹

Za razliko od skupine prekmurskih katoliških duhovnikov, ki si je želela združitev z matično domovino, so evangeličanski duhovniki vseeno bili bolj naklonjeni madžarski kroni. V novi Kraljevini SHS bi bila njihova vera, vsaj po številu vernikov, šele tretja za pravoslavno in katoliško, tako so si evangeličanski duhovniki še dolgo po tem, ko so že živeli v novi domovini, želeli nazaj pod okrilje Ogrske. V boju ob priključevanju h Kraljevini SHS in letih, ki so sledila, so zato še toliko bolj pou-

²⁹ Šiftar Vanek, *Bančništvo in hranilništvo v Pomurju: ob 120-letnici bančništva v Pomurju*. Murska Sobota: LB, Pomurska banka, 1993.

³⁰ Franc Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*. V: *Znamenje*, št. 2 (1989), str. 172-178.

³¹ Peter Štumpf, *Jožef Klekl st. (1874-1948), kot publicist v prizadevanju za ohranitev katoliške vere v Slovenski krajini (Prekmurju)*. Ljubljana, 2006.

darjali predvsem ljubezen do prekmurskega jezika. Ljubezen so pripeljali tako daleč, da je prekmurski jezik, ki so ga uporabljali pri obredih in v evangeličanski literaturi, postal arhaičen in nerazumljen celo samim Prekmurcem.

V krog elitne cerkvene duhovščine pa so vse do druge svetovne vojne vsekakor spadali tudi prekmurski rabini, v Murski Soboti sta to bila dr. Albert Schweiger in predsednik soboške izraelitske verske skupnosti dr. Samuel Ritscher. Oba sta bila še posebej spoštovana v judovskih krogih in sta poleg zdravnikov in odvetnikov prestavljala sam vrh prekmurske elite.

Multikonfesionalna podoba Prekmurja je bila edinstven primer in kot tako je bilo Prekmurje tudi priključeno novi državi. Nova država in nove razmere so rodile nove elite, prekmurske judovske povzpetnike, soboške družine Heimer, Hirschl, Ascher, plemiško družino Szápary so zamenjali Geza Hartner, Janez Cvetič, Ludvik Šiftar, vse pa je s svojo poslovnostjo prekašal tovarnar Josip Benko. Po njihovi zaslugi je tudi Sobotna končno dobila bolj kapitalistično podobo.

Izboljšana prometna dostopnost preko novega mostu, ki je leta 1922 prvič povezal Prekmurje z ostalo Slovenijo in še posebej železniška povezava sta omogočala lažje odhajanje v svet prekmurskim študentom ter obenem tudi vrnitev, kot je to storil arhitekt Feri Novak. Z njegovo vrnitvijo se je začela temeljita in preiščena urbanizacija mesta Murska Sobotna, ki je iz blatnega »mezövárosa« končno naredila mesto vredno tega imena in ga tudi na zunaj ločila od ostalih blatnih prekmurskih vasi. Soboške elite so končno dobile tudi stanu primerna bivališča, po Soboti so namesto podeželskih blatnih hiš začele rasti meščanske vile.

Visoki sloj se je končno začel oddaljevati od sanj po plemiškem naslovu in življenju, čeprav je gospod Hartner³² še vedno nosil plemiški naziv Ljudevay-Lendavski. Soboški meščani so zares postali meščani. Družabno življenje moških se je odvijalo v gostilnah in kavarnah ob glavni soboški ulici in predvsem v Dobrayjevem hotelu. Medtem, ko so moški ob kozarcu razpravljali o aktualnih dogod-

kih, »soboških tutah« in predvsem o politiki, so ženske na veliko vstopale v razna dobrodelna društva.

Če so vsaj še na začetku 20. stoletja bili pripadniki višjih slojev skoraj izključno Judje in madžarsko orientirani posamezniki, se je ta narodnostna sestava počasi spreminjala in med elito so se začeli pojavljati tudi Slovenci. A ta trend je prekinila druga svetovna vojna, ki je na oblast pripeljala zopet Madžare in Madžarone, obenem pa so tudi marsikateri Slovenci postali ali eno ali drugo. Kot je priključitev pometla s starimi elitami in rodila nove, je enako storila tudi druga svetovna vojna, le da ta na veliko bolj brutalen način.

Literatura

- Baš, Franjo:** Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi. *Prekmurski Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Murska Sobotna: Pomurska založba, 1961, str. 66-71
- Brumen, Borut:** Murska Sobotna in Sobočani 1919-1941: (katalog stalne razstave). Murska Sobotna: Pokrajinski muzej, 1997, str. 239-248
- Brumen, Borut:** Na robu zgodovine in spomina: urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941. Murska Sobotna: Pomurska založba, 1995
- Brumen, Borut:** Vsakdanja kultura Prekmurja in slovenskega Porabja v etnoloških topografijah. *Zbornik soboškega muzeja 2*. Murska Sobotna: Pokrajinski muzej, 1991-1992, str. 43-52
- Čačinovič, Rudi:** Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnoma. *Prekmurski Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Murska Sobotna: Pomurska založba, 1961, str. 117-129
- Fujs, Metka:** Kratek pregled zgodovine Sobote. *Zbornik soboškega muzeja 11/12*. Murska Sobotna: Pokrajinski muzej, 2008, str. 171-192
- Fujs, Metka:** Nemci v Prekmurju. *Stopinje 1999*, str. 49-54
- Fujs, Metka:** Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih Slovencih. *Ljudje ob Muri: zbornik referatov mednarodne znanstvene*

³² Ferdinand Hartner je bil med leti 1933 in 1945 župan Murske Sobote.

- konferenca v Lendavi, 10.-12. maj 1995.*
Murska Sobota: Pokrajinski muzej,
Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 1996, str.
209-219
- Fujs, Metka:** Prekmurci v dvajsetem stoletju.
Prekmurje na obrobju ali v stičišču
evropskih komunikacij: zbornik soboškega
muzej (posebna izdaja). Murska Sobota:
Pokrajinski muzej, 2000, str. 65-75
- Fujs, Metka:** Razvoj delavskega gibanja v
Prekmurju med vojnama. Murska Sobota:
Pomurska založba, 1987
- Horváth, Ferenc:** Zgodovina gospodarstva v
delu Prekmurja, ki je pripadalo Železni
županiji (1828-1910). *Časopis za zgodovino*
in narodopisje, št. 2 (1989), str. 177-184
- Jerič, Ivan:** Moji spomini. Murska Sobota: Zavod
sv. Miklavža, 2000
- Keréc, Darja:** »Vszigdár po mozsevoj voli i
nikdár njemi ne gucsi proti«. *Kronika*, let.
44 (1996), št. 1, str. 42-50
- Keréc, Darja:** Judje v Murski Soboti v letih 1934-
1954. *Časopis za zgodovino in narodopisje*,
let. 71 (2000), št. 4, str. 591-613
- Keréc, Darja:** Nekaj malega o Madžarih, grofih
in še čem. *Zgodovina za vse*, let. 4 (1997), št.
1, str. 55-66
- Keréc, Darja:** Sóbota konec 19. stoletja ali
kako so nekoč živeli »pravi« Sobočani.
Katalog stalne razstave. Murska Sobota:
Pokrajinski muzej, 1997, str. 161-172
- Keréc, Darja:** Sobota na prelomu 19. in 20.
stoletja. *Borec*, št. 617-620 (2004), str. 71-171
- Keršovan, G. Ferid:** Murskosoboške banke v
preteklosti. *Kronika*, let. 12 (1964), št. 2, str.
105-110
- Keršovan, G. Ferid:** Spomini na gospodarsko in
socialno življenje v Prekmurju. *Kronika*,
let. 12 (1964), št. 3, str. 169-184
- Kokolj, Miroslav:** Prekmurški Slovenci: od
narodne osvoboditve do nacistične
okupacije 1919-1941. Murska Sobota:
Pomurska založba, 1984
- Kuzmič, Franc:** Murska Sobota – kronologija
mesta. *Zbornik soboškega muzeja 11-12.*
Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2008,
str. 207-223
- Kuzmič, Franc:** Naselitev Židov v Prekmurju in
njihov razvoj do konca prve svetovne vojne.
Evangeličanski koledar, 1993, str. 120-123
- Kuzmič, Franc:** Podjetnost prekmurških Židov.
Znamenje, 1989, str. 172-178
- Kuzmič, Franc:** Židje v Prekmurju: katalog
stalne razstave. Murska Sobota:
Pokrajinski muzej, 1997, str. 187-194
- Nečak Lük, Albina:** Sociolingvistična podoba
Prekmurja: razmere v času med Avstro-
Ogrsko in Jugoslavijo. *Prekmurje*
na obrobju ali v stičišču evropskih
komunikacij: zbornik soboškega muzej
(posebna izdaja). Murska Sobota:
Pokrajinski muzej, 2000, str. 123-135
- Sočič, Ludvik (ur.):** Josip Benko: zbornik z
gradivom simpozija. Moravske Toplice:
Občina Moravske Toplice, 2006
- Šiftar, Vanek:** Bančništvo in hranilništvo v
Pomurju: ob 120-letnici bančništva v
Pomurju. Murska Sobota: LB Pomurska
banka, 1993

Zusammenfassung

DIE HERRSCHAFTEN VON PREKMURJE AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Neu angeschlossene Region Prekmurje ist wegen verschiedenen Faktoren den anderen slowenischen Regionen gegenüber weit zurückgeblieben. Die Wirtschaft war in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts nur noch an einige Mühlen, Sägen, Ziegelwerke begrenzt, von diesem Durchschnitt traten vor allem die Benko »Fabrik der Würste und des Schinken« und die Textilfabriken von Janez Cvetič und Ludvik Šiftar heraus, seine Stelle unter denen hatte aber auch der politische Karrierist Geza Hartner und seine Bank.

Außer diesen einigen Betrieben ist Prekmurje überwiegend agrarische Landschaft geblieben, die von der Industrie nur flüchtig berührt wurde. Noch immer lebte die meiste Bevölkerung von der Landwirtschaft und wenn wo anders in Slowenien und Europa überflüssige bäuerliche Hände ihre Gelegenheit in größeren Städten gesucht haben, Leuten in Prekmurje ihre Stadt Murska Sobota das nicht bieten konnte. So musste sich die Mehrheit von Prekmurje für ein besseres Morgen viel weiter von Sobota auf dem Weg machen und ihre Gelegenheit in verschiedenen europäischen Städten und Weltstädten suchen.

Im Grunde genommen könnte man schwer sagen, dass Sobota eine Stadt war, denn die Bevölkerung von Sobota zählte noch im Jahr 1921 2943 Einwohner, damals noch Slowenen katholischer Konfession. So wie Anton Trstenjak im Jahr 1883 zuerst damals noch ungarische Sobota besucht hat, nannte er die Stadt von Prekmurje Marktplatz, der nicht steht, sondern mitten des Flachlandes in Prekmurje hockt. Und es war noch was, was Sobota zu unbürgerlicher machte; im Sommer war es Staub und im Herbst unermessliche Mengen des Schlammes, den das Wasser stellenweise auch in die niedrigen bürgerlichen Häuser von Sobota brachte.

Immerhin war Sobota trotzdem Verwaltungszentrum einer Region und immer mehr ist sie es in den Jahren nach dem Anschluss zu Slowenien geworden, wo sie alle Institutionen bekam, die eine Stadt zu Stadt machen. Vielleicht noch bevor Sobota aus »mezöváras« zu Stadt geworden ist, hatte Sobota Bürger und unter denen ihre bürgerliche Elite. Im Fall von Sobota bildeten diese Elite schon vorher erwähnte Industrieller, wie Benko, Cvetič, Šiftar, Hartner, einige Rechtsanwälte aus Sobota, Apotheker, Geistliche und im großen Masse auch Juden. Nach der Volkszählung im Jahr 1921 lebten in Sobota 179 Juden, die sich vor allem mit dem Handeln beschäftigten.

Keine Stadt von dem Anfang des 20. Jahrhunderts konnte ohne die blaublütigen Herrschaften sein, das ist ohne den Adel. So hatte Sobota die Dynastie Szápáry, ihre adelige Familie, die sich sonntags gern mit der Kutsche auf den Straßen von Sobota zeigte und besonders Marija Szápáry, ladeten Frauen von Sobota auf Bankette und in ihre Gesellschaft ein.

Die zwanzigen Jahre bedeuteten für Sobota und Prekmurje Jahren des Fortschritts und das nicht nur im wirtschaftlichen, sondern auch im nationalen Rahmen. Prekmurje bekam seine Volksschulen, slowenische Lehrer, Amtssprache, Intellektuelle, die jetzt nicht mehr an ungarische Universitäten mussten und so sind die Eliten immer mehr slowenisch geworden. Einige deswegen, weil sie endlich Slowenen sein konnten, andere wieder deswegen, dass sie leichter für verschiedene Wahlen in den Jahren nach dem 1. Weltkrieg agitieren konnten. Und gerade Politiker sind bald neue Elite von Prekmurje geworden. Und das bis dahin, das auch nach Prekmurje und Sobota der 2. Weltkrieg kam und die manche Eliten weg fegte, einige auch für immer. Haben aber einige gerade in dem 2. Weltkrieg wieder ihre ungarische Wurzel gefunden, wenn die sie je hätten oder nicht.

Schlagwörter: *Prekmurje, Wirtschaft, Elite, Bewohner/Einwohner Struktur*

Boris Golec

»Der Hudič ist hier zu Hause« – med uboštvom, glasbo, portreti neznanih prednikov, shizofrenijo in evtanazijo

Usode zadnjih Valvasorjevih potomcev na Slovenskem v prvi polovici
20. stoletja in njihova kulturno-umetnostna zapuščina

GOLEC Boris, doc. dr., višji znanstveni sodelavec,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, bgolec@zrc-sazu.si

GOLEC Boris, Assistant Professor, PhD, Senior Researcher,
Scientific Research Centre, Slovenian Academy of Sciences
and Arts, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, bgolec@zrc-sazu.si

929.52Valvasor :616.895"19"
616.895"19":929.52Valvasor

929.52Valvasor :616.895"19"
616.895"19":929.52Valvasor

»DER HUDIČ IST HIER ZU HAUSE« – MED UBOŠTVOM,
GLASBO, PORTRETI NEZNANIH PREDNIKOV,
SHIZOFRENIJO IN EVTANAZIJO
*Usode zadnjih Valvasorjevih potomcev na Slovenskem v
prvi polovici 20. stoletja in njihova kulturno-umetnostna
zapuščina*

»DER HUDIČ IST HIER ZU HAUSE« – BETWEEN
POVERTY, MUSIC, PORTRAITS OF UNKNOWN
PREDECESSORS, SCHIZOPHRENIA AND
EUTHANASIA
*The destinies of Valvasor's last descendants in Slovenia in the
first half of the 20th century and their cultural art heritage*

Razprava obravnava raznolike usode štirih družin zadnjih potomcev kranjskega polihistorja J. V. Valvasorja (1641–1693), ki so prebivali na slovenskih tleh (v tujini živijo potomci še danes), in sicer v prvi polovici 20. stoletja, do leta 1941. Vsem je skupno, da so umrli brez potomstva, da slovenščina nikomur ni bila materni jezik in da najbrž nihče ni vedel za sorodstvo z Valvasorjem.

Njihove zgodbe so na pogled precej dekadentne. Gre za skupek usod ljudi v najbolj nemirnem stoletju novejše človeške zgodovine, ki so se za povrh znašli na enem najbolj krvavih koščkov Srednje Evrope. Težko bi našli bolj pisano družino oseb, te pa imajo poleg geografskega prostora en sam skupni imenovalec: skupne prednike, konkretno edinega od trinajstih Valvasorjevih pravnukov pl. Dienerspergov, za katerim so ostali legitimni potomci.

Več pozornosti je posvečene dvema od osmerice zadnjih »slovenskih valvasorjevcev«: skladatelju Rudolfu Weis-Ostbornu, ki se je edini zapisal v regionalno zgodovino, ter nesrečni žrtvi nacistične evtanazije Karlu Mayerju, za katerim je ostalo največ osebnih pričevanj. Z drugih zornih kotov so zanimive življenjske usode preostalih oseb, pri nekaterih tudi raziskovalna pot, kako jih je bilo sploh mogoče odkriti. In končno so imeli čisto posebno usodo rokopisni spomini in zbirka portretov prednikov, za katere niti njihovi lastniki Koflerjevi s Koga pri Ormožu niso vedeli, koga vse predstavljajo in kako dragoceni utegnejo biti nekega dne za spoznavanje Valvasorjevega »neznane« potomstva.

Ključne besede: Valvasor, Vetter von Doggenfeld, Celje, Weis von Ostborn, Ljubljana, baroni Dienersberg, Kofler, Kog pri Ormožu, vitezi Gadolla, Mayer, Maribor, zbirka portretov, shizofrenija, nacistična evtanazija

The article deals with four different destinies among families of the last four descendants of the Carniolan polymath J. V. Valvasor (1641–1693). These families lived on the territory of Slovenia (his descendants live abroad even today) until 1941. Their common feature was that none had any descendants, none spoke Slovene as their mother tongue and that probably none was aware they were related to Valvasor. Their stories are quite decadent at first sight. They feature destinies of people from the most turbulent century in recent human history, who also happened to live in one of the bloodiest parts of Central Europe. It would be difficult to find a more assorted group of people, who, with the exception of geographical origin, had only one common denominator: the same predecessor, Von Dienersperg, who was Valvasor's only grandson out of 13 who had legitimate descendants. More attention is dedicated to two individuals in particular among the eight last "Slovene Valvasorians": the composer Rudolf Weis-Ostborn, the only one to make regional history, and the unfortunate victim of Nazi euthanasia, Karl Mayer, who left behind the highest number of personal accounts. Other people's life stories are also of interest, from the point of view of both their characteristics and the way they aroused scholarly interest. Finally, the story features a unique trove of manuscripts and a collection of ancestral portraits that were a mystery even to their owners, the Kofler family from Kog pri Ormožu, who knew not whom they represented nor how important they could become one day in shedding light on Valvasor's "unknown" posterity.

Key words: Valvasor, Vetter von Doggenfeld, Celje, Weis von Ostborn, Ljubljana, Dienersberg barons, Kofler, Kog pri Ormožu, Gadolla knights, Mayer, Maribor, portray collection, schizophrenia, Nazi euthanasia

Šele pred nedavnim, leta 2007, je prišla na dan ugotovitev, da rod Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693) ni ugasnil z njegovimi sinovi in da živi potomstvo najmlajše hčerke še danes, raztreseno po svetu, večji del v Avstriji. Skoraj vsi potomci kranjskega polihistorja so se namreč sredi 19. stoletja iz Spodnje Štajerske preselili v deželno prestolnico Gradec, potem ko je že leta 1823 v Ljubljani izumrla kranjska veja polihistorjevega rodu.¹

Zasledovanje njegovih graških potomcev do današnjih dni je pokazalo, da so se v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja nekateri spet naselili na Slovenskem, kjer je zadnji stalno živel do leta 1941. Zadnje »slovenske« generacije polihistorjevih bioloških dedičev so bile po večini povezane s slovensko Štajersko, le dva potomca sta prehodno živela v njegovi rodni Ljubljani.

Za prvo polovico 20. stoletja bi mogli kratko statistično podobo »slovenskih valvasorjevcev« podatki takole. Potem ko je v prvi polovici 90. let 19. stoletja prebivalo na slovenskih tleh še devet neposrednih potomcev znamenitega Kranjca, od tega kar sedem v Celju in dva na Kogu pri Ormožu, bi nekaj let zatem, na pragu novega stoletja, leta 1900, našli le še štiri.² Tri leta pozneje se je njihovo šte-

vilo povzpelo na sedem, skupaj z dvema soprogo – nekrvnima sorodnikoma pa na devet, kar je v 20. stoletju številčno predstavljalo vrhunec. Vrhu tega so bili med njimi trije mladi fantje, dva še otroka, od katerih bi lahko upravičeno pričakovali, da bodo postali nadaljevalci rodu. Tem se je leta 1913 pridružil še četrti moški v prokreativni starosti, edini, ki se je kdaj oženil, ta celo dvakrat. Pred izbruhom prve svetovne vojne se je število »valvasorjevcev« spet skrčilo na štiri ali kvečjemu pet, upadlo do leta 1919 na tri in se tega leta znižalo na vsega dva, živeča v Mariboru: suicidno mater in verjetno že tedaj za shizofrenijo obolelega sina. Po materini smrti leta 1923 je kot edini polihistorjev potomec potrjeno še 18 let preživel na Slovenskem »umobolni« Karl Mayer, ki je sredi leta 1941, le nekaj dni po tristoletnici Valvasorjevega rojstva, prisilno zapustil okupirano Slovenijo in v Zgornji Avstriji postal žrtev nacistične evtanazije. Zadnja potomka, ki se je na slovenskem ozemlju tudi rodila, je bila njegova mati Elise Mayer roj. pl. Gadolla, vendar je tukaj preživela le zadnjo tretjino življenja. Za mlajšim bratom oziroma sinom, padlim na soški fronti (1917), je Mayerjeva hkrati zadnja »valvasorjevka«, pokopana v »širši« – jezikovni domovini kranjskega polihistorja iz 17. stoletja. A tako kot grob njenega štirikrat-pradeda (na Mediji ali v Krškem?) tudi njen grob, nekje na studenskem pokopališču, že dolgo ni več znan.³

Potem ko so v začetku 20. stoletja živele na Slovenskem še štiri majhne, dvo- do štiričlanske družine Valvasorjevih neposrednih potomcev – vse so se sicer semkaj priselile v rojstno deželo ali v rodne kraje svojih staršev – in je bilo pričakovati, da bo rod tu spet pogljal korenine, se torej takšna pričakovanja niso uresničila. Vse štiri družine so izumrle brez potomcev, bodisi na Slovenskem bodisi v Avstriji. Povezuje pa jih še več drugih skupnih

¹ Golec, Polihistor J. V. Valvasor, str. 91; isti, Nova spoznanja, str. 105–107. – Osebna imena in plemiške nazive pišem enkrat slovensko, drugič nemško, odvisno od obdobja – nekako do srede 19. stoletja za osebe na slovenskih tleh vse slovenjeno – ter od posameznikovega okolja bivanja in nacionalne usmerjenosti.

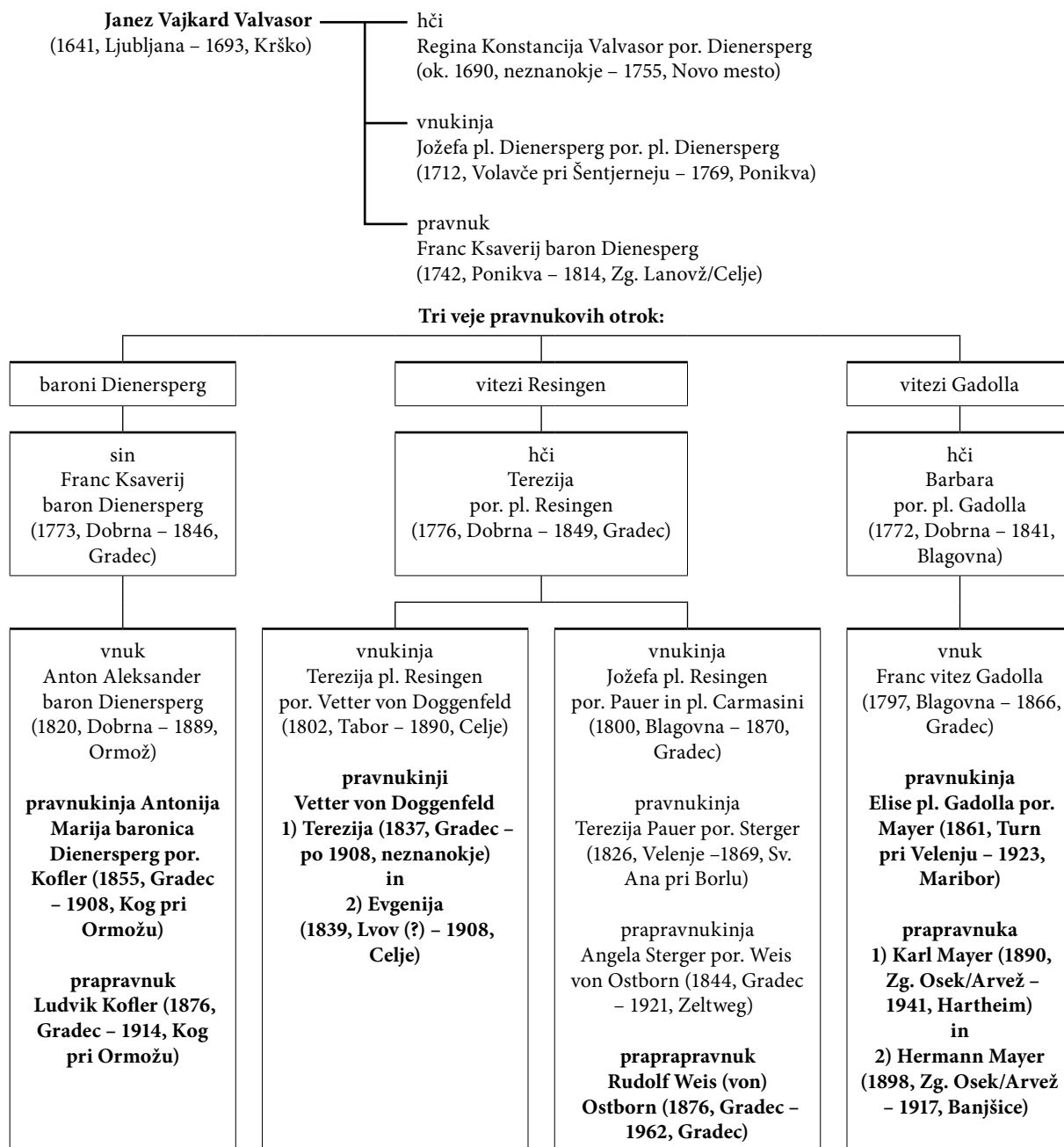
² Razlika gre na račun štirih umrlih in ene odseljene osebe. 3. februarja 1890 je v Celju umrla 88-letna Terezija Vetter von Doggenfeld roj. pl. Resingen, ki je zapustila dve petdesetletni neporočeni hčerki, o katerih bo še tekla beseda. Celje je bilo tudi zadnji dom treh njenih sestričen baronic Dienersperg, vseh treh omoženih, sicer pa rojenih v Celju in v graščini Dobrna. V mesto ob Savinji so se vrnile šele na stara leta, potem ko so dobršen del življenja preživele drugje in so jim za preživljanje povečini ostala le omejena sredstva. 25. aprila 1890 so odnesli k večnemu počitku Marijo Ivano Garbich, ki se je sem preselila z edinko Ido kot vdova c. kr. finančnega svetnika iz Trsta. 3. januarja 1892 je tu preminila 76-letna Marija Kajetana grofica Hoyos, nekoč solastnica zdravilišča Dobrna; v Celju je živela z možem grofom Johannom Hoyosem, umrlim slabih pet let pozneje, 6. decembra 1896, njun edini sin pa si je ustvaril družino na Dunaju. Njena 76-letna sestra Ida Vital ji je na celjsko mestno pokopališče sledila 6. novembra 1894, potem ko je zapustila svojega v Gradcu živečega soproga; par sicer ni imel otrok. Najdlje, do leta 1898, je tu ostala Ida Garbich, hči oziroma nečakinja baronic Dienersperg. Z

odvetnikom dr. Emmanuelom Emingerjem in njegovo ženo se je, očitno kot njuna gospodinja pomočnica, preselila v Gradec, kjer je 16 let pozneje postala Emingerjeva druga žena. – O smrtih: NŠAM, Matične knjige, Celje–sv. Danijel, M 1886–1894, fol. 171, 179, 264, 407; M 1895–1899, fol. 131; Deutsche Wacht XVII, Nr. 4, 14. 1. 1892, str. 10; Deutsche Wacht, XIX, Nr. 89, 8. 11. 1894, str. 8; Deutsche Wacht XXI, Nr. 99, 10. 12. 1896, str. 3. – O Idi Garbich: Stadtarchiv Graz, Meldekartei 1892–1925, Knr. 313, Kar–Karchu, Garbich Ida; Knr. 159, Eme–Enkelbau, Eminger Emmanuel.

³ Pokop na pokopališču Studenci razkriva notica o njeni smrti, objavljena v Marburger Zeitung, Nr. 21, 27. 1. 1923, str. 2. Studensko pokopališče je danes opuščeno.

potez. Med seboj se niso poznale, nihče od njihovih članov najbrž ni vedel za sorodstveno povezavo z Valvasorjem, slovenščina ni bila nikomur materinščina in vsaj eden je zagotovo ni obvladal.

Rodovnik zadnjih Valvasorjevih potomcev na Slovenskem v 20. stoletju⁴

Zadnji polihistorjevi potomci na Slovenskem so v rodovniku označeni s krepkim tiskom. Njihov karseda kratek opis pa bi bil takšen. Izvirajo iz treh vej Valvasorjev potomcev, ki so jih zasnovali trije otroci polihistorjevega pravnuka Franca Ksaverija barona Diensperga (1742–1814) s Ponikve pri Šentjurju,

⁴ Utemeljitev sorodstvenih razmerij gl. v 2. delu razprave Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni, ki predvidoma izide v Zgodovinskem časopisu 65 (2011), št. 1–2.

pozneje graščaka na Dobrni. Iz prve veje, Resnikov – pl. Resingenov, izvirata obubožani neporočeni plemiški sestri Vetter von Doggenfeldovi, ki v začetku 20. stoletja živita v Celju. Njun mrzli pranečak, skladatelj Rudolf von Weis-Ostborn, pride malo pred prvo svetovno vojno iz rodnega Gradca v Ljubljano za direktorja Filharmonične družbe in kranjsko prestolnico zapusti kmalu po nastanku Kraljevine SHS. Iz druge veje Valvasorjevega potomstva izhajata zadnja potomca baronov Dienersbergov: mati, rojena kot baronica Dienersperg, ki se omoži na Kog pri Ormožu, in njen neporočeni sin brez plemiškega naslova z imenom Ludvik Kofler, edinec in veleposestnik na Kogu, ki nekaj mesecev pred izbruhom 1. svetovne vojne umre za vodenico. Desetletje prej se iz današnje avstrijske Štajerske preseli v Maribor štiričlanska učiteljska družina Mayer, po materi iz tretje veje Valvasorjevega potomstva – vitezov Gadolla. Mlajši sin Hermann Mayer pade na soški fronti, starejši Karl med vojno psihično zbolji in do tragične smrti na pragu druge svetovne vojne večinoma životari po umobolnicah. Njegov v Gradcu rojeni bratranec Johann-Hans Gadolla pa je zadnji, ki malo zatem v esesovski uniformi zgolj »službeno« biva na Slovenskem, v takratni zasedeni »Untersteiermark«. Na njegovo srečo ga maja 1945 ni več tu, sicer bi mesto zadnjega na naših tleh umrlega Valvasorjevega potomca prav zlahka pripadlo njemu, četudi so dva njegova brata ustrelili nacisti.

Zgodba je na pogled precej dekadentna, a namen pričujočega prispevka ni podrobno opisovanje tragičnih usod in raznih trivialnosti. Prej gre za prikaz skupka usod ljudi v najbolj nemirnem stoletju novejše človeške zgodovine, kljub plemiškemu poreklu malih ljudi, ki so se za povrh znašli na enem najbolj krvavih koščkov Srednje Evrope. Težko bi našli bolj pisano družčino oseb, te pa imajo poleg geografskega prostora pravzaprav en sam skupni imenovalac: skupne prednike, konkretno edinega od trinajstih Valvasorjevih pravnukov pl. Dienerspergov, za katerim so ostali legitimni potomci.

Natančneje se bomo posvetili dvema od osmerice »slovenskih valvasorjevcev« iz prve polovice 20. stoletja: skladatelju, ki se je edini zapisal v regionalno zgodovino in ima danes v Gradcu dve spominski obeležji, ter nesrečni žrtvi evtanazije, za katero je ostalo največ osebnih pričevanj. Z drugih zornih kotov so zanimive življenjske usode preostalih oseb,

pri nekaterih tudi zapletena raziskovalna pot, po kateri jih je bilo sploh mogoče odkriti. In končno so imeli prav posebno usodo rokopisni spomini in zbirka portretov prednikov, za katere niti njihovi lastniki Koflerjevi s Koga pri Ormožu niso vedeli, koga vse predstavljajo in kako dragoceni utegnejo biti nekega dne za spoznavanje Valvasorjevega »neznanege« potomstva.

Skrivnosti plemenitih Celjank – zapuščenih sirot

(Terezija in Evgenija Vetter von Doggenfeld, hčerki odpadlega honvedskega generala, se z »ovdovelo« materjo zatečeta na Spodnje Štajersko)

Srečno naključje je botrovalo odkritju – do katerega bi sicer prej ko slej prišlo –, da sta konec 19. in v začetku 20. stoletja na Slovenskem prebivali sestri Vetter von Doggenfeld in bržčas obe tu tudi sklenili svoji življenjski poti. A zelo dolgo ni bilo znano ne, kako jima je bilo ime, ne kje sta se rodili ter še manj, kaj se je z njima dogajalo po letu 1847, ko sta prvič in zadnjič omenjeni v službeni karakteristiki svojega očeta, tedaj zgolj kot »nedoletni hčerki« brez imen.⁵ Njun oče Anton Vetter von Doggenfeld je vsekakor najbolj zveneče ime od vseh mož, ki so se priženili k Valvasorjevim potomkam, prav njegova nenavadna vojaško-politična kariera pa je iskanje usod njegovih družinskih članov dolgo vedno znova pripeljala na napačno sled. Tavanje v temi je presekalo šele nepričakovano odkritje, da ta znameniti odpadniški ogrski general iz revolucije 1848/49 ni imel ene same ožje družine, temveč dve. Njegova zgodba je sama po sebi zanimivejša od usode žene in hčerk, Valvasorjevih potomk, ki jo poznamo samo v kratkih sekvencah. Ker je prva zgodba tako zelo zaznamovala drugo, četudi sta se razšli že sredi 19. stoletja, bomo pri družini Vetter von Doggenfeld izjemoma posegli globlje v preteklost.

Anton Vetter von Doggenfeld je v »zgodovino Valvasorjevega potomstva« formalno vstopil 26. novembra 1834, ko se je v Novi Cerкви pri Vojniku oženil z leto dni starejšo 32-letno Terezijo pl. Resingen, eno od dedinj malo prej umrlega lastnika

⁵ ÖStA, KA, Qualifikationslisten, K 3619, Anton Vetter von Doggenfeld.

bližnje graščine Tabor.⁶ Terezija, rojena 7. oktobra 1802, je bila edina od Resingenovih otrok, ki se je v taborski graščini rodila, in prva, ki je s plemiškim naslovom prišla že na svet.⁷ Njen oče Ignac Pavel Resnik, sin celjskih meščanov in oskrbnik Gadolove graščine Blagovna pri Šentjurju, je namreč šele leta 1800 kot komisar celjskega nabornega okraja dobil plemiški naslov pl. Resingen⁸ in čez dve leti, leta 1802, postal lastnik taborske graščine.⁹ Malo pred tem se je konec leta 1799, star 34 let, oženil z visoko nosečo enajst let mlajšo Valvasorjevo prapravnukinjo, baronico Terezijo Dienersperg (1776–1849), tedaj »na obisku« pri sestri Barbari pl. Gadolla na Blagovni.¹⁰ Verjetno je samo nerojeni otrok spravil skupaj človeka, ki si po družbenem položaju nista bila enaka, toda Resingen se je nato zelo hitro povzpел po socialni lestvici. Že leta 1808 je bil povzdignjen v viteški stan kot Ritter von Resingen¹¹ in se s tem približal stanu svoje neveste – baronice. V družini, ki je sicer veliko časa preživela v bližnjem okrožnem glavnem mestu Celje, je prišlo na svet sedem otrok, med njimi kot tretjerojena Terezija, nevesta poznejšega ogrskega generala in mati dveh hčerk, o katerih teče pripoved.¹²

Terezijin izbranec Anton Vetter von Doggenfeld je ob poroki služil kot nadporočnik pri 19. pehotnem polku v Gradcu, sicer pa je bil sin nadporočnika Johanna, takrat poveljnika ustanove za vojaške invalide na Ptuj in Benečanke Barbare von Perzetter (Porceda?).¹³ Tudi sam, tako kot nevesta, šele druga generacija plemenitencev¹⁴ je »viteško« hčerko Terezijo s Tabora takoj po poroki odpeljal s seboj v štajersko prestolnico. Njunjo oziroma samo njegovo pot je bilo mogoče zasledovati le po avstrijskih vojaških šematizmah, ki so razkrili, da je Anton v Gradcu sedem let deloval kot profesor na

kadetnici, dokler ga ni kariera leta 1839 odvedla v daljno Galicijo.¹⁵ Sposobni častnik je bil leta 1846 že major v štabu pehotnega polka v Lvovu,¹⁶ malo zatem pa se zasledovanje njegove družine povsem izgubi v megli. Kot rečeno, je leta 1847 v častniški karakteristiki označen kot poročen in oče dveh mladoletnih hčerk,¹⁷ to pa je bilo dolgo tudi vse, kar se je o njem moglo ugotoviti. Potrjeno ni bilo niti, ali sta brezimni hčerki sploh izvirali iz zakona s Terezijo pl. Resingen in ali ni ta nemara umrla že prej, brez potomcev. Stvar se je zdela prav taka in zelo logična glede na to, da sta zakonca Vetter prvih pet let živela v Gradcu, v tamkajšnjih matičnih knjigah pa ni najti nobenega krsta njunih otrok.¹⁸ Toda vztrajnost dunajskega ljubiteljskega zgodovinarja P. Prokopa¹⁹ je čez čas obrodila sad: v dunajskem Vojnem arhivu je v pozabljeni vojaški krstni knjigi iz Gradca odkril krst Antonove in Terezijine hčerke Terezije, rojene 1. aprila 1837.²⁰ Za drugo Vetrovo hčerko, tedaj še brez znanega imena, je bilo potemtakem skoraj gotovo, da se je morala roditi že v času, ko je oče služboval v Galiciji, torej od leta 1839 dalje.²¹ Lahko pa bi še vedno izhajala iz morebitnega Vetrovega drugega zakona.

⁶ NŠAM, *Matične knjige, Nova Cerkev, P 1785–1837, fol. 165.*

⁷ NŠAM, *Matične knjige, Nova Cerkev, R 1784–1810, fol. 725.*

⁸ Frank, *Standeserhebungen 4, str. 163.*

⁹ StLA, *Steirische Landtafel, LT II, Hauptbuch 8, fol. 429; Hauptbuch 11, fol. 15.*

¹⁰ NŠAM, *Matične knjige, Šentjur pri Celju, P 1785–1835, fol. 50, 3. 12. 1799.*

¹¹ Frank, *Standeserhebungen 4, str. 163.*

¹² *Rojstva otrok: NŠAM, Matične knjige, Šentjur pri Celju, R 1785–1805, str. 190; prav tam, Celje–sv. Danijel, R 1794–1801, fol. 131–132; R 1801–1817, fol. 167–168, 309–310, 437–438, 475–476.*

¹³ NŠAM, *Matične knjige, Nova Cerkev, P 1785–1837, fol. 165.*

¹⁴ *Plemiški naslov je šele leta 1822 dobil njegov oče, častnik Johann Vetter (Frank-Döfering, Adelslexikon, str. 547).*

¹⁵ *Wurzbach, Biographisches Lexikon 50, str. 231, geslo: Vetter von Doggenfeld Anton. – Prim. Militär-Schematismus 1833, str. 148; Militär-Schematismus 1834, str. 148; Militär-Schematismus 1835, str. 138, 429; Militär-Schematismus 1836, str. 137, 430; Militär-Schematismus 1837, str. 138, 429; Militär-Schematismus 1838, str. 138, 429; Militär-Schematismus 1839, str. 138, 429; Militär-Schematismus 1840, str. 178; Militärs-Schematismus 1845, str. 184.*

¹⁶ *Militär-Schematismus 1846, str. 187.*

¹⁷ ÖStA, KA, *Qualifikationslisten, K 3619, Anton Vetter von Doggenfeld.*

¹⁸ *Prim. Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel. – Prim. tudi indekse h graškim matičnim knjigam v čitalnici graškega škofjskega arhiva (DAG).*

¹⁹ *S Petrom Prokopom, dipl. ing. agronomije, sva se po naključju spoznala septembra 2008 v knjižnici dunajskega rodoslovnega društva »Adler«. Raziskovanju Valvasorjevega potomstva na Dunaju in širše je odtlej posvetil izjemno pozornost in zelo veliko časa, za kar se mu iskreno zahvaljujem.*

²⁰ *Terezijino rojstvo je vpisano v krstno matico Notranjeavstrijskega vojnega superiorata (Feldsuperiorat) v Gradcu; ob krstu dan po rojstvu je dobila ime Therese Barbara Josephine (Prokop, Eine Quellenlücke, str. 81).*

²¹ *Njen krst je bil najverjetneje vpisan v eno od vojaških matric. V Vojnem arhivu na Dunaju danes ni najti krstne matice vojnega superiorata za Galicijo, ohranjena pa je matica 37. pehotnega pešpolka, v kateri ni Evgenijinega krsta (ÖStA, KA, Militärmatriken, 01836, Geburts- u. Taufbuch Infanterie Reg. Nr. 37 Tom. 1 1816–1853).*

Revolucija leta 1848 je v že tako nejasno sliko o Vetter von Doggenfeldovih družinskih razmerah vnesla še večjo, za raziskovalca naravnost revolucionarno zmedo. V nekaj potezah si oglejmo, kaj je o Doggenfeldovem nadaljnjem življenju zapisala uradna zgodovina.²² Ambiciozni častnik si je v letih 1848/49 ustvaril zveneče ime, ki se je zapisalo v zgodovino monarhije in še zlasti njenega ogrskega dela. V odsotnosti so ga namreč po zadušitvi revolucije obsodili celo na smrt, pozneje pa izjemno slavili. Po materi Benečan, rojen 3. julija 1803 v Mestrah, po očetu pa z Ogrskega, je Anton med revolucionarnim vrenjem izpričal svojo protiavstrijsko naravnost s prestopom na madžarsko stran. Wurzbachov biografski leksikon, ki mu razumljivo ni naklonjen, ga imenuje »ogrski uporniški general« (*ungarischer Rebellengeneral*), a mu priznava temeljito vojaško znanje, odločnost in osebni pogum. Med revolucijo se je po častniški lestvici naglo povzpел od podpolkovnika do podmaršala, poveljnika glavnine madžarske vojske in namestnika vojnega ministra. Po zadušitvi revolucije je delil usodo madžarskih emigrantov, prebival po raznih evropskih državah in v Ameriki ter leta 1866 med avstrijsko-prusko vojno ponovno stopil na prizorišče kot organizator madžarske legije. Po avstrijsko-ogrski nagodbi leta 1867 se je lahko vrnil na Ogrsko, kjer je postal svetovalec ogrskega ministrskega predsednika Gyule Andrásyja. Umrli je 26. julija 1882 v 80. letu življenja v Budimpešti.²³

Ker v pregledanem gradivu dunajskega Vojnega arhiva ni bilo najti ničesar o njegovi družini,²⁴ se je v zadregi kazalo posvetiti vprašanju, kaj so ob generalovi smrti o njegovih sorodnikih zapisali časniki. Budimpeštansko in požunsko [bratislavsko] časopisje se je sicer na široko razpisalo o generalovih dogodivščinah, vrlinah in priljubljenosti, toda na drugi strani najdemo v člankih komaj kakšno

sled o njegovem družinskem življenju. Le v *Pester Lloyd*-u so med žalujočimi mimogrede navedeni tudi »njegovi otroci« (*seine Kinder*),²⁵ nobenih tovrstnih podatkov pa ni ponujala generalova osmrtnica.²⁶

Iz povedanega je izhajalo zgolj spoznanje, da je ob smrti še imel živeče otroke. Toda koliko, katere, iz katerega zakona in kje? Sta bili hčerki, omenjeni leta 1847, tedaj, leta 1882, še živi? Poizvedovanje po budimpeštanskih arhivih in knjižnicah ni dalo rezultatov niti veliko upanja, nekoliko več pa kratka notica v *Slovenskem narodu* 17. aprila 1899, da je v Budimpešti v revščini umrla 86-letna »vdova bivšega generala A. Vetra von Doggenfelda«, katere ime v časniku ni navedeno.²⁷ Ker bi bilo Valvasorjevi potomki Tereziji roj. pl. Resingen tedaj že skoraj 97 let, je šlo torej nesporno za drugo žensko, odkritje pa je Terezijino smrt pomaknilo vsaj v čas leto ali dve pred generalovo smrtjo (1882), da bi se imel vdovec čas ponovno poročiti. Še več, časopisna navedba, da je general kot avstrijski podpolkovnik leta 1848 prestopil v ogrsko vojsko »po volji svoje soproge«, je navajalo k logičnemu sklepu, da vplivna soproga ni bila Terezija, ki bi potemtaka morala umreti najpozneje v začetku leta 1848, morda pa že kmalu po rojstvu njune tedaj še vedno edine znane skupne hčerke (1837).

Sledil je nenadejan preobrat – odkritje na opuščnem pokopališču okoli župnijske cerkve v Novi Cerkvi pri Vojniku, kjer sem se julija 2009 ustavil v upanju, da morda najdem kakšno sled za rodbino taborskih vitezov Resingenov. Proti vsem pričakovanjem sem na cerkvenem zidu ob njihovem rodbinskem nagrobniku naletel tudi na nagrobnik Terezije Vetter von Doggenfeld, »vdove honvedskega generala« (!), ki je umrla 3. februarja 1890,²⁸ torej sedem let in pol za svojim soprogom. Presenečenjem ni bilo konca. Kako je bila torej lah-

²² Do sledi o njegovi karieri je privedlo rutinsko brskanje po imenih Valvasorjevih potomcev in sorodnikov na medmrežju.

²³ Wurzbach, *Biographisches Lexikon* 50, str. 231–234, geslo: Vetter von Doggenfeld, Anton. Prim. tudi: <http://kunde4.informedia.de/de/index.php/Vetter,-Anton> (Google, Nov. 2007). – Njegov oče Johann, prav tako častnik, se je rodil leta 1764 v Budimu (ÖStA, KA, Qualifikationsliosten, K 3810, Johann Vetter von Doggenfeld).

²⁴ Iskanje se je osredotočilo na prelomni leti 1867–1868, ko se je Doggenfeld vračal iz emigracije v domovino, in na čas okoli njegove smrti (ÖStA, KA, Kriegsministerium, ZSt KM HR, Index 1867, 1868, 1882).

²⁵ *Pester Lloyd*, 28. 7. 1882, Nr. 206, str. 5.

²⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény, Doggenfeld Vetter Antal, 1882 VII. 27.

²⁷ Slovenski Narod, 17. 4. 1899, leto XXXII, št. 87, Dnevne vesti. – Na notico me je opozoril kolega zgodovinar Franc Rozman 21. 5. 2008, kmalu po tem, ko sem ga vprašal, ali morda pozna Doggenfelda in njegovo zgodbo.

²⁸ Njen grob je z deloma napačnim priimkom Doggenburg skopo omenjen tudi v leta 1916 ponatisjenem delu (1913) Pokopališča pri cerkvah, str. 245.

ko njegova vdova, ko pa je imel general devet let po njeni in 17 let po svoji smrti vendar v Budimpešti še eno vdovo?

Nenavadno dejstvo, da so se časniki budimpeštansko vdovo tako izogibali imenovati z imenom, je zdaj dobivalo pravi smisel.²⁹ V vdovini osmrtnici, ki jo hrani Szecsenyjeva nacionalna knjižnica, je go-spa označena precej zapleteno: kot Aranka Pauer (!), vdova honvedskega generala Antona (Antala) Vetter von Doggenfelda. Pisala se torej ni enako kot njen »soprogr«, v osmrtnici pa tudi niso navedeni njeni morebitni otroci.³⁰ Stvari so postajale vse bolj jasne: toliko čaščeni in opevani ogrski general je imel do smrti dve »ženi« – svojo pravo, zakonito ženo Terezijo roj. Resingen in dejansko življenjsko sopotnico Aranko, njegovi leta 1882 bežno omenjeni otroci pa so lahko izvirali le iz »prvega« zakona, razen če mu Aranka ni povila katerega, ki je umrl med njegovo in njeno smrtjo. »Vdova« je po poročanju časnika *Pester Lloyd* preživela z njim tudi vsa leta v eksilu in ga negovala do smrti.³¹

General Vetter von Doggenfeld je torej več kot štiri desetletja živel v zakonolomu, v katerega

je zabredel najpozneje med revolucijo 1848/49, še raje pa že nekoliko prej. Tako ne preseneča, da se ob njegovi smrti v časopisju ne pojavlja ime njegove vdove – ne prave ne konkubine, ampak je govor le o brezimni vdovi, le enkrat pa o »življenjski družici« z imenom in priimkom.³² Ko je leta 1899 umrla njegova družica Aranka Pauer, je del časopisja pisal, da je vdova (!) umrla v revščini v skromni podstrešni sobici. Pomenljivo je, kako se je na takšne trditve odzval *Pester Lloyd*. Poleg zanikanja povedanega je prinesel novico, da je generalova vdova (!) vsako četrletje redno prejela ustrezno podporo ogrske vlade, tako kot je vlada generalu, odkar se je vrnil iz emigracije, zagotavljala normalno pokojnino.³³

Kaj se je medtem dogajalo z njegovo pravo ženo in hčerkama? Od odkritja Terezijinega nagrobnika v Novi Cerkvi se je »zgodba o zgodbi« odvila zelo hitro. Vpis njene smrti v mrliški matici župnije Nova Cerkev razkriva, da je »generalova vdova« (*Generalswitwe*) živelja in 3. februarja 1890 umrla v Celju. Osmrtnica, objavljena v celjski *Deutsche Wacht*, pa je po 43 letih prinesla na površje njeni hčerki, zadnjič omenjeni tik pred marčno revolucijo v Doggengeldovi častniški karakteristiki, a takrat brez imen, zgolj kot nedoletni. Ob starejši Tereziji, katere ime in datum rojstva smo že poznali, se je v skromni osmrtnici pojavila še dotlej brezi-mna mlajša hči Evgenija.³⁴

Vse do leta 1885 ne vemo o njih ničesar. Ko pa je tega leta v Celju umrl njihov 73-letni neporočeni brat oziroma stric Johann Ritter von Resingen (roj. 1812), so v *Deutsche Wacht* skupaj objavile osmrtnico.³⁵ Ni sicer rečeno, da so tedaj tudi vse tri prebivale v Celju, a zagotovo vsaj ena, tista – najbrž mati, ki je poskrbela za objavo »parte« v svojem imenu in v imenu obeh hčerk. Morda so živele pri bratu oziroma stricu, česar pa vztrajno brskanje po virih ni ne potrdilo ne ovrglo. Johann Ritter von Resingen, nekdanji dobrnski župan³⁶ in nekaj časa tudi štajerski deželni poslanec,³⁷ se je sicer preselil

²⁹ *Abendblatt des Pester Lloyd* (27. 7. 1882, Nr. 170, str. 1), ki do ure natančno opisuje generalove zadnje dneve v budimpeštanskem hotelu »König von Ungarn«, navaja le »seine(r) Gattin«; članek je naslednji dan povzel še *Preßburger Zeitung* (28. 7. 1882, letnik 118, Nr. 206). Taista »žena« je kot »Wittwe des Generals Vetter« izročila Narodnemu muzeju v Budimpešti (?) diplomu o generalovem imenovanju za častnega meščana Požuna [Bratislave] (prav tam, 1. 8. 1882, Nr. 210, str. 2).

³⁰ *Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentés-gyűjtemény, Pauer Aranka, 1899 IV. 12.*

³¹ Med številnimi časopisnimi članki, ki so o generalu pisali ob vrnitvi na Ogrsko – najprej je leta 1868 prišel v Požun [Bratislavo], kjer je postal častni meščan – in nato ob njegovi smrti v Budimpešti leta 1882, je še najbolj zgovoren prispevek med dnevnimi novicami v časniku *Pester Lloyd* (28. 7. 1882, Nr. 206, str. 5). Generalovi zvesti življenjski družici (*treue Lebensgefährtin*), ki ga je spremljala tudi v eksilu, naj bi bilo ime Ilona Ferenczy (vsekakor pomota v imenu!). V Londonu naj bi se preživljala s poučevanjem klavirja, medtem ko si je Anton pomagal kot mojster jezikov (*Sprachmeister*). Sledi spretna formulacija, kdo naj bi javnosti sporočil novico o generalovi smrti: Centralni odbor Deželnega honvedskega združenja 1848/49, žena umrlega (*Gattin des Verstorbenen*), njegovi otroci in bratje (*seine Kinder und Brüder*) ter številni prijatelji in sorodniki. – Časnike iz tega časa je skrbno pregledal ljubiteljski zgodovinar Peter Prokop z Dunaja, ki se mu za vso pomoč in nasvete iskreno zahvaljujem.

³² Delna izjema je pisanje *Pester Lloyd-a*, ki govori o življenjski družici in malo zatem brez navedbe imena o ženi (gl. prejšnjo opombo).

³³ *Abendblatt des Pester Lloyds*, 14. 4. 1899, Nr. 85, str. 1, *Tagesneuigkeiten*.

³⁴ *Deutsche Wacht XV*, Nr. 12, 9. 2. 1890, str. 8.

³⁵ *Deutsche Wacht X*, Nr. 25, 26. 3. 1885, str. 9.

³⁶ O njegovem županovanju: Orožen, *Zgodovina Celja*, str. 116.

³⁷ *Deutsche Wacht X*, Nr. 25, 26. 3. 1885, str. 6.

v Celje šele nekaj let pred smrtjo, prej pa je vse do sedemdesetih let izpričan na Dobrni. Tamkajšnji viri, nasprotno, vztrajno molčijo o njegovih treh sorodnicah.³⁸ Zadnjih 38 let po letu 1847 bi bile torej lahko kjer koli in počele kar koli. In tudi po letu 1885, ko so v Celju pokopale brata in strica, je njihova navzočnost v tem mestu dokumentirana karseda skopo: z nekaj vpisi v zemljiški knjigi, vpisoma v mrliški matici mestne župnije, zabeležbo v pokopališki evidenci in z osmrtnicama v lokalni *Deutsche Wacht*.

Zdi se, da so bile vse tri sorodnice ob Resingenovi smrti vendarle nekje v stričevi bližini. Daljši nekrolog v celjski *Deutsche Wacht* sicer le na splošno omenja njegove sorodnike, poudarja pa pokojnikovo simpatičnost in priljubljenost ter nemško-napredno mišljenje, ne nazadnje tudi ugled, ki naj bi ga pokojni užival pri »današnjih narodnih nasprotnikih« [Slovencih]. Usodo svojega premoženja je umrli zaupal notarju Moritzu Sajovicu, okoli 10.000 goldinarjev je v oporoki zapustil v splošno koristne namene, od tega večji del zavetišču za zapuščene otroke, izdatno pa se je spomnil tudi navedenih političnih in humanitarnih društev.³⁹ Koliko je stric namenil sestri in nečakinjama, danes žal ni mogoče ugotoviti.⁴⁰

Tri leta po Resingenovi smrti, leta 1888, sta nečakinji Terezija in Evgenija, verjetno (tudi) z njegovim denarjem, v Celju kupili hišo, in sicer v

tedanjem Graškem predmestju,⁴¹ nedaleč od svojega doma in od tam, kjer je nazadnje prebival njun stric. Za skoraj novozgrajeno hišo bi morali odšteti znatno vsoto 15.000 goldinarjev, pri čemer sta se v nečem očitno pošteno ušteli, ko sta plačali samo tretjino, kar deset tisočakov pa ostali dolžni.⁴² Mor-da sta od stričeve zapuščine pričakovali še kaj več ali pa sta denar nalagali v napačne naložbe. Teže je verjeti, da bi delali račune brez krčmarja z dediščino po očetu, saj je ta ne nazadnje živel kot podpiranec ogrske vlade. Potem ko sta sestri za odplačilo obresti in glavnice več let najemali vedno nova posojila, nekatera pri nemških in druga pri slovenskih denarnih ustanovah in posameznikih v Celju, sta bili po slabih šestih letih, leta 1894, hišo prisiljeni prodati.⁴³ Še prej je tu, na Dunajski cesti 17, za starostno oslabeledostjo 3. februarja 1890 preminila njuna 87-letna mati Terezija.⁴⁴

Pomenljivo je Terezijino naslavljanje ob smrti in po njej. V celjski mrliški knjigi je preprosto vpisana kot vdova generala (*Generalswitwe*), enako kot v mrliški knjigi župnije Nova Cerkev, kjer so jo pokopali.⁴⁵ V resnici svojega moža skoraj gotovo ni nikoli videla v generalski uniformi niti ni v javnosti veljala za »gospo generalovo«. V osmrtnici v celjski *Deutsche Wacht*, ki sta jo objavili hčerki, se ob Terezijinemu imenu tako pojavlja zgolj deklinški priimek pl. Resingen.⁴⁶ Brez kakršne koli omembe njenega pokojnega soproga je tudi kratka notica o Terezijini smrti in pogrebu v rubriki lokalne novice. Novičar je navedel samo, da je z njeno smrtjo ugasnilo Resingenovo ime, omenil njenega za splošno dobro tako zaslužnega brata ter sklenil, da sta hčerki izgubili najboljšo mater, številni reveži pa

³⁸ V dobrnskih krstnih maticah se v štiridesetletju 1848–1888 kot krstni boter pojavlja samo Johann Resingen, in sicer med letoma 1861 in 1878, enkrat, leta 1861, pa skupaj z njim tudi njegova graška sestra Jožefa (Josefa) Carmasini (NŠAM, Maticne knjige, Dobrna, R 1848–1866, fol. 96, 105, 123, 138; R 1867–1888, fol. 11, 48, 65, 78, 102, 112). Če bi sestra Terezija in nečakinji živele z njim, bi prej ko slej lahko pričakovali tudi njihova botrovanja.

³⁹ *Deutsche Wacht* X, Nr. 25, 26. 3. 1885, str. 6. – Dokaz Resingenovega ugleda med Slovenci naj bi bila njegova izvolitev za deželnozbornskega poslanca v podeželskih občinah celjskega volilnega okraja leta 1862.

⁴⁰ Zapuščinski spisi okrožnega sodišča Celje, v katerega pristojnost je Resingenova zapuščina glede na visoko vrednost spadala, za ta čas žal niso ohranjeni (prim. ZAC, ZAC 609, Okrožno sodišče v Celju, popis). Oporoke tudi ni najti med ohranjenimi oporokami celjskega okrajnega sodišča, med spisi pa ni zapuščinske razprave (ZAC, ZAC 611, Okrajno sodišče Celje, šk. 228, Testamenti 1884–1886; šk. 116, Spisi 1885). Prav tako jo pogrešamo v notarskem fondu Moritza Sajovica v obdobju 1871–1888 (ZAC, ZAC 629, Notar Moritz Sajovic, šk. 291–296).

⁴¹ Po J. Orožnu je hišo zgradil Jožef Negri na zemljišču, ki ga je leta 1882 kupil od Mestne hranilnice; kot lastnico med letoma 1888 in 1894 zmotno navaja samo mlajšo sestro Evgenijo Vetter pl. Doggenfeld (Orožen, Posestna in gradbena, str. 51).

⁴² V kupoprodajni pogodbi sta sestri navedeni kot hčerki generala, stanujoči v Celju v Ulici Na Jarku (Grabenstrasse) št. 44, danes Vodnikova ulica (ZAC, ZAC 611, Okrajno sodišče Celje, Zbirka listin, knj. 214, št. 6772/1888).

⁴³ Okrajno sodišče Celje, Zemljiška knjiga, k. o. Celje, glavna knj. 155–190, vl. št. 167. – Stavbišče št. 211/2 leži na Vrtni ulici nedaleč od predmestne cerkve sv. Maksimilijana.

⁴⁴ NŠAM, Maticne knjige, Celje–sv. Danijel, M 1886–1894, str. 171, št. 62. – Vpis pokopa 6. februarja 1890: prav tam, Nova Cerkev, M 1863–1891, str. 277, brez zaporedne številke.

⁴⁵ Gl. prejšnjo opombo.

⁴⁶ *Deutsche Wacht* XV, Nr. 12, 9. 2. 1890, str. 8.

Dva Resingenova nagrobnika na župnijski cerkvi v Novi Cerkvi: levo nagrobnik očeta Pavla Ignaca in sina Johanna Resingena, desno nad nagrobnikom R. F. grofa Schrattenbacha (u. 1728) nagrobna plošča Johanna Resingena in Terezije Vetter von Doggenfeld (foto: B. Golec, julij 2009)

plemenito dobrotnico.⁴⁷ Kot vdovo honvedskega generala (*Honved Generals Witwe*) sta jo hčerki vpisali le na nagrobni plošči v Novi Cerkvi.

V zvezi z njeno smrtjo se pojavlja še ena ugan-ka. Ni dvoma, da so tako Terezijo kot njenega brata Johanna pokopali ob severni steni župnijske cerkve v Novi Cerkvi, vprašanje pa je, zakaj ima Johann na razdalji približno dveh metrov kar dve spominski plošči. Prva je vzdana v spodnji del nagrobnika njegovega očeta Pavla Ignaca viteza Resingena (1765–1833), druga pa je manjša skupna plošča za Johanna in njegovo sestro Terezijo Vetter von Doggenfeld. V katerem grobu je v resnici Johann in zakaj je njegovo ime napisano dvakrat, sta najbrž vedeli samo nečakinji Evgenija in Terezija, ki sta dali vzdati drugo ploščo.⁴⁸

⁴⁷ Prav tam, str. 4.

⁴⁸ Monografija o pokopališčih pri cerkvah Lavantinske škofije (1916) govori o enem samem Resingenovem grobu: »Zraven

S čim konkretno se je Terezija izkazala kot dobrotnica, kakor jo imenuje nekrolog, in od česa je najprej slamnata in nato dejanska vdova živela, lahko zgolj ugibamo. Po delitvi očetove zapuščine, tj. graščine Tabor in drugih Resingenovih posesti (1834), je sicer dobila pripadajoči delež,⁴⁹ vprašanje pa je, ali bi ji dediščina dolgo zadoščala za spodobno življenje in vzdrževanje hčerk. O kakšni pokojnini ali podpori, ki bi jo prejela po generalu, sicer vse do njegove smrti (1882) svojem zakonitem možu, kajpak ne more biti govor, saj bi na Dunaju in v Budimpešti težko našli tistega, ki bi ji jo iz-

ima svojo rakev družina vitezov plem. Resingen. V njej počivajo: Ignatz Paul [...] in njegova hči Theresia Vetter von Doggenburg [sic!].« (Pokopališča pri cerkvah, str. 245).

⁴⁹ Jeseni 1834 je lastnik Tabora in Socke postal edini sin, tedaj še nedoletni Johann Nepomuk vitez Resingen, Frankolovo pa so si kot dediščino po očetu, nasprotno, enakovredno razdelili vsi štirje otroci (StLA, Steirische Landtafel, LT II, Hauptbuch 8, fol. 429; Hauptbuch 26, fol. 43; Hauptbuch 7, fol. 913).

plačeval. Krogi blizu generalu so seveda vedeli, da obstaja poleg njegove gmotno podpirane »vdove« Aranke Pauer še prava gospa Vetter von Doggenfeld, zaradi katere se Anton ni mogel poročiti s svojo ljubico, a o tem so v javnosti iz spodobnosti molčali. Tako kot je poučena javnost obzirno molčala pred vdovo Terezijo, kadar so do njene okolice prišle sicer redke novice o Doggenfeldovi »slavi« na Ogrskem.⁵⁰

Prav tako vemo zelo malo oziroma nič o tem, kako in od česa sta živeli neporočeni hčerki. Sta morda poučevali klavir, se ukvarjali z ročnimi deli, nekaj časa oddajali del hiše, bili tako kot mati »plemeniti dobrotnici ubogih« ali sta zgolj zapravljali čedalje bolj skromno Resingenovo dediščino? Nikoli odplačano hišo sta morali prodati in odtlej sta, kot vse kaže, živeli kot najemnici. Kak drobec o njunem početju v Celju je verjetno skrit v tamkajšnjem nemškem časopisju in gradivu mestne občine, kjer čaka na odkritje. Po stoletju in več pa je prejkone le malo upanja, da bomo kdaj izvedeli kaj takega, kar bi bistveno osvetlilo medlo podobo o »treh plemenitih Celjankah«.

Nasploh so se kot kakšne »hudodelke« spretno »izogibale« vsakršni evidenci prebivalstva in premoženja, kot bi pred zvedavim raziskovalcem, ki jih bo prišel buditi dobrih sto let pozneje, hotele zabrisati vse sledi. Neodgovorjeno vprašanje so tako ostala tudi celjska prebivališča Doggenfeldovih žensk. Čeprav so knjige »zapisniki duš« celjske mestne župnije dobro ohranjene, Terezije in njenih hčera v njih ni najti. Očitno so prebivale v eni tistih hiš, o stanovalcih katerih duhovniki niso vpisali podatkov. Sklepati je mogoče le, da so bile v Celju že pred letom 1874, ko se začenja natančna evidenca priseljencev, v kateri njihovih imen ni.⁵¹ Pred tem

bi lahko prebivale v Gradcu, morda pri sestri oziroma teti Jožefi Carmasini (1800–1870), vsekakor pa zanje ni moglo biti prostora pri očetu, ki se je leta 1849 za sedemnajst let podal v emigracijo.

Vsaj od leta 1888 so vse tri »žlahtne generalice« potrjeno živeli v Celju. Osemnajst let po materini smrti je mlajša sestra Evgenija 23. januarja 1908 v celjski splošni bolnišnici preminila za pljučnico, stara 68 let. Mrliška knjiga je o njeni smrti precej redkobesedna. Nima kraja pokopa, o rojstvu pokojnice pa navaja zgolj zmotno ugibanje, da se je leta 1839 morda (*angeblich*) rodila v Vojniku. Ob smrti je stanovala na Dolgem Polju v Celju, vendar v knjigi ni vpisana hišna številka.⁵² Podobno skromni sta tudi notica o njeni smrti v *Deutsche Wacht* in majhna osmrtnica, ki jo je prav tam objavila sestra Resi (Terezija).⁵³ Če smo ob smrti njune matere osemnajst let prej (1890) lahko prebrali vsaj to, da je bila pokojnica iz Resingenovega rodu in dobrotnica ubogim, ni zdaj o Evgenijinem življenju v časniku prav nobene besede. Tudi pokopali je niso pri materi, stricu in drugih sorodnikih v Novi Cerkvi, temveč precej skromno na celjskem mestnem pokopališču,⁵⁴ kar utegne biti odraz nezavidljivega gmotnega stanja ostarelih sester Vetter von Doggenfeld.

O Tereziji – Resi, ki ji je bilo ob Evgenijini smrti skoraj 71 let, je navedba v sestri osmrtnici obenem tudi zadnji znani podatek. Kaj se je z njo dogajalo pozneje ter kdaj in kje se je njeno življenje izteklo, ni bilo mogoče ugotoviti ob vseh naporih in poskusih, da bi našel kakršno koli otipljivo sled. Ker zanesljivo tudi pokopana ni bila ne v Celju ne v Novi Cerkvi,⁵⁵ je morala umreti dovolj daleč od tod

⁵⁰ Celjski poltednik *Cillier Zeitung*, denimo, drugače kot nekateri drugi avstrijski časniki, leta 1882 ni objavil novice o generalovi smrti (prim. *Cillier Zeitung* VII, Nr. 61–64).

⁵¹ NŠAM, *Zapisniki duš*, 0016, Celje–sv. Danijel. – Največ je obetal zapisnik duš za tujce in priseljence 1874–1898 (K 54), ki drugače kot prejšnji za tujce 1859–1872 (K 49) ne navaja samo poslov in revežev, ampak vse osebe. Prim. še zapisnike duš: K 41 (1847–1851 in 1855–1857), K 42 (1848–1857), K 43 (1848–1850), K 44 (1848–1850), K 45 (1849–1856), K 48 (1859–1867), K 56 (1875–1882), K 57 (1875–1880), K 58 (1887–1900). V zapisnikih duš bi moral biti naveden tudi iskani in še vedno neznani kraj rojstva Evgenije Vetter von Doggenfeld, natančen pregled celjskih krstnih matičnih knjig pa bi Doggenfeldove ženske morda razkril kot krstne botre. Sedem let pred prvo omembo (v osmrtnici za stri-

cem leta 1885) jih v vlogi krstnih boter ni zaslediti (NŠAM, *Matične knjige*, Celje–sv. Danijel, R 1878–1884).

⁵² NŠAM, *Matične knjige*, Celje–sv. Danijel, M 1902–1908, str. 50. – Evgenijinega rojstva ni najti ne v krstni matici župnije Nova Cerkev ne v matici župnije Vojnik, saj je na svet najverjetneje prišla v poljski Galiciji. Prim. NŠAM, *Matične knjige*, Nova Cerkev, R 1825–1842; Vojnik, R 1824–1840.

⁵³ *Deutsche Wacht* XXXIII, Nr. 7, 23. 1. 1908, str. 6 in 8.

⁵⁴ O pokopu osmrtnica v *Deutsche Wacht* (gl. prejšnjo opombo) in pokopališka evidenčna knjiga (ZAC, ZAC 1228, Pogrebni zavod Celje, šk. 1, a. e. 4, Glavna evidenčna knjiga 1907–1911).

⁵⁵ Prim. NŠAM, *Prepisi matičnih knjig*, Nova Cerkev, M 1908–1939; Upravna enota Celje, MKU Celje 1906–1914, MKU Celje 1914–1920, MKU Celje 1920–1931, MKU Celje 1931–1939; MKU Nova Cerkev 1920–1941; ZAC, ZAC 1228,

in bržčas tudi brez zadostnih sredstev, da bi njene posmrtno ostanke prepeljali na eno od pokopališč, kjer počivata njena sestra in mati. Vsekakor se v Celju ni poročila in s tem spremenila priimka,⁵⁶ kar bi bilo za več kot sedemdeset let staro in dotlej še samsko žensko že tako ali tako nenavadno, pa tudi v Gradec, svoje rojstno mesto, se, sodeč po tamkajšnjih evidencah prebivalcev,⁵⁷ ni preselila. Če je bila ob prevratu leta 1918 še živa – tedaj bi ji bilo 81 let in bi bila glede na dočakano starost staršev še več let pozneje prav lahko med živimi – se je morda vendarle odselila v Avstrijo. Če je seveda imela zadostna sredstva in koga, ki jo je bil pripravljen sprejeti. Ena od precej verjetnih lokacij njene smrti – hiralnica za širše celjsko območje v Vojniku – se je prav tako izkazala kot napačna.⁵⁸ In končno bi bila Terezijina smrt lahko tudi nerešen primer izginule osebe, nazadnje živeče in videne v predmestju Celja, kjer je prebivala. Kdo in kje je ostareli Tereziji Vetter von Doggenfeld nazadnje nudil streho nad glavo, ostaja vprašanje, na katero se bo morda kdaj nepričakovano našel odgovor na povsem nepričakovanem kraju. V zgodbi o življenju Doggenfeldovih zapuščenih žensk, v kateri je toliko odprtih vprašanj, imamo torej še eno nepojasnjeno, za zdaj odloženo med dosjeje »stari nerešeni primeri«.

In končno, kaj sta sestri Vetter von Doggenfeld vedeli o predniku Janezu Vajkardu Valvasorju, če sploh kaj? Vprašanje moramo postaviti v tale kontekst. Ko je leta 1908 umrla Evgenija, ni Terezija – Resi vedela niti tega, kje in kdaj natanko leta 1839 se je njena pokojna sestra rodila. Veliko pove navedba v mrliški knjigi, po kateri je Evgenijin domnevni rojstni kraj Vojnik, kar seveda ne drži. Če tedaj 71-letni Resi niso bili znani osnovni podatki o lastni sestri, s katero je preživela vse življenje, ji lahko komajda pripišemo, da je sploh kdaj slišala za Valvasorja, kaj šele da bi ga v še tako medlih

predstavah o tem, kar je o prednikih morda nekoč izvedela od sorodnikov, lahko povezovala s svojo rodbino.

Zgodba o »plemenitih celjskih sestrah« Vetter von Doggenfeld je torej zanimiva predvsem zaradi nenavadnega razpleta ugotavljanja njune usode in zavoljo družinskih razmer, v katerih sta živeli, potem ko ju je v vrvežu marčne revolucije skupaj z materjo zapustil ambiciozni oče. Malo je verjetno, ali pač, da bomo kdaj spoznali tudi kakšne podrobnosti iz njunega zasebnega življenja. A pričujoči zapis je lahko za koga spodbuda oziroma opozorilo naključnim odkriteljem novih biografskih podatkov.

»Nemški« glasbenik-prišlek mora zapustiti novo nastalo Kraljevino SHS

(O skladatelju Rudolfu von Weis-Ostbornu, predzadnjem ravnatelju Filharmonične družbe v Ljubljani)

Rudolf von Weis-Ostborn, med Valvasorjevimi potomci vsekakor tisti, ki se je najbolj proslavil na področju umetniškega ustvarjanja in čigar ime je danes verjetno najbolj znano, je prišel na svet 8. novembra 1876 v Gradcu.⁵⁹ Rodil se je v plemiški družini, ki je smela k prvotnemu priimku Weis šele nekaj let pred njegovim rojstvom dodati zlahtni naslov »Ritter von Ostborn«. Takšna čast je 7. novembra 1872 doletela Rudolfovega deda Josefa Weisa (1806–1904), priznanega violinista, sicer direktorja okrajnega finančnega urada in nekdanjega častnika.⁶⁰ Družina je bila torej v resnici meščansko-uradniška, čeprav je po materini strani tri generacije nazaj premogla še »prave« plemiške prednike, Valvasorjeve potomce. Njegova prababica Jožefa Pauer, nato ponovno poročena pl. Carmasini, se je leta 1800 rodila kot pl. Resingenova v graščini Tabor pri Vojniku in bila sestra »vdove honvedskega generala« Terezije Vetter von Doggenfeld.⁶¹

Pogrebni zavod Celje, šk. 8, a. e. 35–38, imenski indeksi pokopanih 1908–1918, 1918–1936, 1925–1937, 1937–1945.

⁵⁶ Prim. NŠAM, *Prepisi matičnih knjig, Celje–sv. Danijel, P 1908–1913, P 1914–1919.*

⁵⁷ *Terezijinega imena ni v policijski prijavnici kartoteki prebivalcev mesta Gradec za obdobje 1892–1925 (Stadtarchiv Graz, Meldekartei 1892–1925, Knr. 134, Dofbe-Doifu; Knr. 179, Fechsia–Feichdinkeo).*

⁵⁸ Prim. ZAC 911, *Dom onemoglih Vojnik: šk. 13, a. e. 38, indeks oskrbovancev 1892–1850; NŠAM, Prepisi matičnih knjig, Vojnik M 1907–1920, M 1921–1939.*

⁵⁹ DAG, *Altmatriken, Graz–St. Andrä, Taufbuch XI 1876–1880, str. 490.*

⁶⁰ Frank-Döfering, *Adelslexikon, str. 558, št. 10088.* – O Josefu Weis(-Ostbornu): *Österreichisches Musiklexikon, str. 2615.*

⁶¹ *O stikih med sestrama nimamo neposrednih pričevanj, precej verjetno pa je, da sta se srečevali na Dobrni pri bratu Johannu vitezu Resingenu, kolikor nista določen čas sploh obe živeli v Gradcu. Jožefina navzočnost na Dobrni je izpričana leta 1861, ko je skupaj z bratom nastopila kot krstna*

Spominska plošča Rudolfu von Weis-Ostbornu, odkrita leta 1966 na pročelju hiše v Burggasse 5 v Gradcu, diskretno navaja tudi njegov plemiški predikat (foto: B. Golec, junij 2009)

Jožefa se je po vnovični poroki leta 1841 iz Celja preselila v Gradec⁶² in tu se je tri leta zatem, leta 1844, rodila njena druga vnukinja, Rudolfova mati Angela Sterger, hči odvetnika dr. Franza Stergerja in Terezije roj. Pauer.⁶³ Kolikor je znano, Angela ni nikoli živela na Slovenskem, a je gotovo poznala svojega starega strica Johanna Resingena z Dobrne, brata svoje stare matere, prejkone pa tudi vse tri »celjske tete« – babičino sestro Terezijo Vetter von Doggenfeld in njeni samski hčerki. Sicer pa najbrž ne smemo pričakovati, da je njen razgled po sorodstvu segel veliko dlje od živečih sorodnikov. Ko se je 9. februarja 1869 v rodnem Gradcu poročila z Dunajčanom dr. Johannom Weisom, odvetniškim pri-

pravnikom in očetovim stanovskim kolegom,⁶⁴ sta v štajerski prestolnici še živeli njena mati Terezija roj. Pauer (1826–1869) in stara mati Jožefa (Josefa) pl. Carmasini (1800–1870). Ko pa je prišel na svet njen tretjerojenec Rudolf Weis Ritter von Ostborn, sta bili obe že nekaj let mrtvi. Z njuno smrtjo se je v družini slej ko prej precej zameglilo tudi vedenje o spodnještajerskih prednikih in sorodnikih.

Tako popotnico je torej prinesel na svet poznejši skladatelj, ki bi ga lahko imenovali tudi mož s tremi priimki oziroma različicami priimka. Rojen kot »Weis Ritter von Ostborn« je do svojih zrelih let uporabljal različico »von Weis-Ostborn«, običajno pri vseh družinskih članih. Ko pa je prva avstrijska republika 3. aprila 1919 plemiške naslove odpravila, mu je štajerska deželna vlada 31. oktobra 1920

botra (NŠAM, *Matične knjige, Dobrna, R 1848–1866, fol. 96*).

⁶² NŠAM, *Matične knjige, Celje–sv. Danijel, P 1826–1845, fol. 127, 30. 6. 1841*.

⁶³ DAG, *Altmatriken, Graz-Hl. Blut, Taufbuch XXIX 1843–1849, pag. 83*.

⁶⁴ DAG, *Matriken-Zweitschriften, Graz–Münzgraben, Trauungen 1896, No. 33*.

dovolila spremembo priimka v »Weis-Ostborn«,⁶⁵ kot se še danes piše zadnja nosilka tega priimka, njegova graška pranečakinja Elfriede.

O Rudolfovem življenju bi lahko rekli, da je šlo za življenjsko pot precej »konvencionalnega umetnika«. Od drugih Valvasorjevih potomcev, ki so v prvi polovici 20. stoletja dihali slovenski zrak, ga po eni strani loči prav življenjski slog, po drugi pa dejstvo, da se je kot edini vpisal v regionalno zgodovino, natančneje rečeno v zgodovino glasbenega ustvarjanja in poustvarjanja na avstrijskem Štajerskem in deloma tudi na nekdanjem Kranjskem. Od osmerice zadnjih »valvasorjevcev« na Slovenskem si je edini ustvaril prepoznavno ime, zapustil ustvarjalni opus in si v rodnem Gradcu prislužil dve spominski znamenji: relief v prvem nadstropju Deželne glasbene šole ter spominsko ploščo na hiši tik ob graški stolnici, v kateri je preživel zadnja štiri desetletja svojega življenja do smrti 18. novembra 1962.⁶⁶

Kot glasbenega poustvarjalca in skladatelja ga dobro pozna štajerska glasbena zgodovina ter nekoliko manj avstrijska.⁶⁷ Upravičeno ni uvrščen med slovenske skladatelje, nima pa niti vidnejšega mesta med glasbeniki, ki so delovali na Slovenskem, s čimer mu Valvasorjeva domovina vendarle dela krivico. V polihistorjevem rojstnem mestu sicer v svojem času ni igral vloge, ki bi jo slovenska (strokovna) javnost želela pomniti. V Ljubljani je bil uradno dobrih šest let, od leta 1913 do 1919 kot direktor »nemške« Filharmonične družbe, in to za povrh v viharnem času okoli prve svetovne vojne. Dejansko je na Kranjskem preživel precej manj časa, saj je do vrha vojnih let nosil uniformo, ko pa je pred koncem vojne vihre končno spet oblekel civilno obleko in si nadel dirigentski frak, mu okoliščine v novo rojeni jugoslovanski državi niso bile več naklonjene. Vrnil se je v rodni Gradec in bil v »Valvasorjevi deželi« kljub prejšnjim častem in slavi zelo hitro pozabljen. Iz sna pozabe sta ga šele v zadnjem času v monografijah o glasbenem šolstvu na Slovenskem in ljubljanski Filharmonični družbi

obudila C. Budkovič (1995)⁶⁸ in P. Kuret (2005),⁶⁹ pri obeh pa bomo zaman iskali podatek, da je šlo za potomca znamenitega kranjskega polihistorja iz 17. stoletja.

Najbrž ne bomo nikoli zanesljivo vedeli, ali se je Rudolf von Weis-Ostborn med bivanjem v Ljubljani sploh zavedal, kaj ga veže z možem, čigar bronasta podoba v nadnaravni velikosti je od leta 1903 kot eden največjih javnih spomenikov v mestu krasila park pred kranjskim deželnim muzejem Rudolfinumom. A tudi če je svojo sorodstveno zvezo s polihistorjem poznal, temu dejstvu gotovo ni posvečal niti približno tolikšne pozornosti kot svoji prvi ljubezni – glasbi. Da se z Valvasorjem vsaj javno ni ponašal, lahko sklepamo ob dejstvu, da v sodobnih časopisnih poročilih, kot kaže, ni nihče niti z besedico omenil, kaj novega ravnatelja Filharmonične družbe povezuje s Kranjsko.⁷⁰ Morda, a to še zdaleč ni gotovo, je Rudolf za svojo genealoško povezavo s polihistorjem izvedel pozneje, ko se je do takšnih ugotovitev dokopal njegov nečak Friedrich Weis-Ostborn (1896–1978). Po nečakovi zaslugi je védenje o Valvasorju v tej družini deloma živo še danes, a ne tudi razširjeno.⁷¹

Kdo je bil torej štajerski skladatelj Rudolf (von) Weis-Ostborn?⁷² V rodnem Gradcu je študiral umetnostno zgodovino, muzikologijo in estetiko ter leta 1900 na tamkajšnji filozofski fakulteti dosegel absolutorij. Med študijem je obiskoval glasbeno šolo Štajerskega glasbenega društva in se končno povsem posvetil glasbi. Preden je pri 36-ih nastopil službeno mesto v Ljubljani, je bil od leta 1902 do bro desetletje direktor glasbene šole v Knittelfeldu

⁶⁸ Budkovič, *Razvoj glasbenega*, str. 118–120, 125, 355, 356.

⁶⁹ Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 235, 366, 397, 399, 404, 409, 411, 412, 414, 417, 420, 439, 442, 445.

⁷⁰ C. Budkovič je po *Laibacher Zeitung* in razni publicistiki povzel o Weis-Ostbornovem socialnem zaledju samo, da je bil sin odvetnika in da so v hiši veliko peli in muzicirali (Budkovič, *Razvoj glasbenega*, str. 118, op. 251).

⁷¹ Zanimivo je, da za Valvasorja ni vedela Friedrichova edina še živeča hči, upokojena učiteljica Elfriede Weis-Ostborn, roj. 1921 (telefonski pogovor z avtorjem 2. 4. 2009). Zato pa je Friedrich prenesel védenje o Valvasorju in svoje rodoslovne izsledke na vnuka, dr. Franza Mahnerta (1958), ki mi je med srečanjem 17. junija 2009 v Gradcu povedal, da je najverjetneje edini v sorodstvu, ki ve za genealoško povezavo s polihistorjem.

⁷² Njegovo življenje in delo je v letih po smrti faktografsko temeljito obdelal Stekl, *Die Tätigkeit*, str. 35–49.

⁶⁵ O tem zaznamek pri vpisu njegovega rojstva v rojstni matični knjigi (DAG, *Altmatriken, Graz–St. Andrä, Taufbuch XI 1875–1880*, str. 490).

⁶⁶ Stekl, *Die Tätigkeit*, str. 46.

⁶⁷ Prim. Flotzinger (izd.), *Musik in der Steiermark*, str. 386; *Österreichisches Musiklexikon*, str. 2615.

pri Judenburgu, kjer je glasbeno življenje postavil na docela nove temelje.⁷³ S svojimi uspehi je nase opozoril širšo javnost in se 3. maja 1909 kot gostujoči solist Filharmonične družbe na Haydnovem spominskem koncertu prvič predstavil tudi ljubljanskemu občinstvu.⁷⁴ Slaba štiri leta zatem je z dobrimi priporočili in bogatimi izkušnjami prišel v kranjsko prestolnico za direktorja Filharmonične družbe, kar je v njegovi karieri pomenilo velik korak naprej.⁷⁵ Tudi za Filharmonijo in ljubljansko glasbeno življenje je njegov prihod – v začetku leta 1913 – predstavljal pomembno obogatitev. Vendar je bilo mlademu Rudolfu dano le poldrugo leto mirnega ustvarjanja, slabih 18 mesecev do izbruha prve svetovne morije. Kot bi Kranjski, domovini svojega znamenitega prednika, in z njo vsej Habsburški monarhiji simbolno zapel rekviem, je Rudolf šest tednov pred usodnimi sarajevskimi streli dirigiral v Ljubljani enega svojih vrhunskih koncertov. Pomenljivo je, da je šlo za izredni koncert ob proslavi stoletnice ponovne združitve Kranjske z Avstrijo 16. in 17. maja 1914!⁷⁶

Nekaj mesecev zatem je moral Weis-Ostborn, glasbeni direktor, učitelj na glasbeni šoli in uveljavljeni dirigent obleči uniformo in oditi na fronto, v bran tiste Avstrije, v katero je »Valvasorjeva« Kranjska sto let prej stopila drugič in – zadnjič. Med vojno Rudolfa skorajda ni bilo v Ljubljani, vodstvo glasbene šole in koncerte pa je namesto njega prevzel ostareli koncertni mojster in poznejši Weis-Ostbornov naslednik Hans Gerstner.⁷⁷ Direktorjeva dolgotrajna odsotnost pomaga pravilno razumeti tudi podatke o njegovem bivanju v Ljubljani, ki jih najdemo v evidenci prebivalcev mestne občine. Potem ko se je njegovo ime 10. januarja 1913 pojavilo na novi zglasevalni poli kot »Rudolf pl. Weiss Ostborn« s poklicem »glasbeni ravnatelj slov. filharmonije« (sic!), so ga tu skupaj z ženo Hermino roj. Kappel s presledkom vodili dobrih pet let in pol. Oba sta imela vseskozi domovinsko pravico v Knittelfeldu, ženinem rodnem mestu, kjer sta se 19. septembra 1903 tudi poročila. Zakonca brez otrok sta v Ljubljani najprej živela pri Pollakovih na

Dvornem trgu in nato še na dveh naslovih v hišah Kranjske hranilnice. Njuno bivanje na prvem naslovu, v Gregorčičevi ulici, je izpričano za čas med 13. novembrom 1914 in 7. avgustom 1916, a je tu v glavnem prebivala le žena, medtem ko je bil Rudolf po večini na fronti. Na drugem naslovu, v Gradišču, sta se zakonca prijavila skoraj natanko dve leti pozneje, 10. avgusta 1918, nato pa iz zglasevalne pole ni razvidno, ne kdaj sta se odselila ne kam.⁷⁸ Nagli odhod po Rudolfovi razrešitvi z direktorskega mesta konec aprila 1919⁷⁹ jima očitno ni dopuščal, da bi urejala takšne formalnosti, kot je odjava bivališča na mestni občini.

Rudolf je torej v času šestletnega direktorovanja Filharmonični družbi v resnici preživel v Ljubljani manj kot polovico »službenih let«. Po slabih dveh letih bivanja na Kranjskem je moral jeseni 1914 obleči vojaško suknjo,⁸⁰ vrnil pa se je nekako spomladi 1918 in preživel v kranjski, nato slovenski prestolnici še približno leto dni.⁸¹ Do jesenskega zloma monarhije je bival v Ljubljani kot oproščen vojaške službe (*kriegsdienstlich beurlaubt*) in spet v direktorski funkciji.⁸² Dogodki ob koncu vojne pa so ga, tako kot večji del podanikov monarhije, našli slabo pripravljenega na nove razmere. Zadnji simfonični koncert, ki ga je 18. oktobra 1918 še organizirala Filharmonična družba, bi spet lahko razumeli simbolno: nastopil je vojaški orkester iz Gradca, toda nastopajoči in občinstvo so bili z mislimi drugje: pri razpletu vojne in pri dva dni prej izdanem cesarjevem manifestu o preureditvi monarhije v zvezo narodnih državnih enot.⁸³ Po skorajšnjem nastanku nove države čas tovrstnim koncertom ni bil več naklonjen. Mnogi člani in podporniki Filharmonične družbe so se po razpadu monarhije preselili v nemško Avstrijo. Direktor von Weis-Ostborn je sprva še vztrajal na položaju, ki pa

⁷³ Budkovič, *Razvoj glasbenega*, str. 118; Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 397; Stekl, *Die Tätigkeit*, str. 35–39, 43.

⁷⁴ Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 366, 739.

⁷⁵ *Prav tam*, str. 397.

⁷⁶ *Prav tam*, str. 411.

⁷⁷ *Prav tam*, str. 417.

⁷⁸ ZAL, LJU 500, *Mestna občina Ljubljana, Domovinski oddelek, Zglasevalne pole mesta Ljubljane okrog 1900–1941* (1945), t. e. 258, MF 728.

⁷⁹ Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 445.

⁸⁰ Budkovič, *Razvoj glasbenega*, str. 120, 125. Prim. Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 417.

⁸¹ *Sredi maja 1918 je namreč na koncertu »v korist vojne preskrbe« nastopil z nekaj pesmimi, med drugim tudi z lastno skladbo* (Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 439).

⁸² Stekl, *Die Tätigkeit*, str. 42. – Budkovič, *Razvoj glasbenega*, str. 125, *nedoločno navaja, da je na glasbeni šoli poučeval v šolskem letu 1917/18, potem ko je bil od jeseni 1914 v vojaški službi.*

⁸³ Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 441.

je kmalu postal nevzdržen tako za ustanovo kot zanj osebno. Obupan poziv Filharmonične družbe preostalim in potencialnim novim članom kaže, kako njeno vodstvo ni znalo razumeti novih časov. Ustanova, ki je bila od ustanovitve *Glasbene matice* (1870) navezana le še na nemško prebivalstvo, je zdaj pozivala k ohranitvi »stare tradicije« in se sklicevala na »nemško čast«. Na poziv se je hitro odzvala nova oblast, ki je Filharmonično družbo marca 1919 spravila pod državni nadzor.⁸⁴ Kakšna je bila drža direktorja in kakšno njegovo intimno razmišljanje, razpoložljivi viri ne povedo.⁸⁵ Ali pač. Weis-Ostbornov medvojni namestnik, priletni Hans Gerstner, je v obširnem opisu o delovanju družbe v prelomnem letu 1919 zapisal: »Potem ko glasbeni ravnatelj von Weiss-Ostborn spričo vladajočih okoliščin ni hotel več ostati v službi Filharmonične družbe, je bil na seji predsedstva 29. aprila 1919 dosedanji ravnatelj namestnik [...] Hans Gerstner soglasno imenovan za glasbenega ravnatelja...«.⁸⁶ Gerstnerju je pred ukinitvijo Filharmonične družbe pripadla kratkotrajna vloga zadnjega ravnatelja,⁸⁷ Weis-Ostborn pa naj bi se po navedbah K. Stekla že naslednji dan, 30. aprila 1919, vrnil v svojo »ožjo domovino«. Po poldrugem letu službovanja kot zborovodja v Groß-St. Florianu je 1. novembra 1920 nastopil svoje zadnje in obenem najdaljše službeno mesto: vse do leta 1956, ko je dopolnil 80 let, je ostal direktor stolničnega zbora v Gradcu.⁸⁸

Klavrni konec ljubljanske Filharmonične družbe, ki je to stoletno ustanovo doletel zaradi obremenjenosti z nemško orientiranostjo v zadnjih desetletjih, je za glasbeno življenje na Slovenskem pomenil izjemno hud udarec, saj »pogrebci« Filharmonije niso znali izkoristiti tradicije in mednarodnega ugleda družbe.⁸⁹ Nasprotno je bilo vodenje ugledne ustanove odskočna deska v karieri njenega predzadnjega direktorja Rudolfa von Weis-Ostborna. Prikrajšan za direktorsko mesto v Ljubljani in za plemiški naslov je imel 43-letnik pred seboj še štiri plodovita desetletja, v katerih je poleg vodenja graškega stolničnega zbora opravljal več drugih glasbeno-pedagoških in dirigentskih služb, od

leta 1929 z naslovom profesorja. Kulturna javnost v Gradcu ga je dobro poznala, v zadnjih letih in po smrti pa so sledila tudi uradna priznanja. Zupustil je obsežen glasbeni opus, od cerkvene glasbe (številne maše, rekviem, zelo veliko ofertorijev in gradualov) prek ljudskih, klavirskih in zborovskih skladb do krone svojega ustvarjanja, velikega oratorija »Christophorus« (1947).⁹⁰ Graška *Weltpresse* je skladatelja ob praznovanju tega dela označila z besedami, ki jih je Weis-Ostbornov življenjepisec K. Stekl izbral tudi za konec biografskega prispevka o njem: »Znani graški glasbenik in skladatelj Rudolf Weis-Ostborn je doživel svoj dolgo pričakovani veliki dan. V njegovem pred desetimi leti končanem oratoriju se razkrijejo značilnosti, ki napolnjujejo njegovo bistvo in oplajajo njegovo ustvarjanje: globoka vernost srca, silen in uravnovešen domislek, izredno tehnično znanje in spoštljivo poznavanje velikanov pred njim [...]. Po mogočnem sklepu so se občinstvo in soustvarjalci združili v hvaležni počastitvi navzočega skladatelja.«⁹¹

Ni znano, ali se je priznani graški glasbenik po letu 1919 še kdaj vrnil v Ljubljano, rodno mesto svojega znamenitega prednika, pa četudi le na kak obisk ali zgolj mimogrede, če je potoval v to smer. Priložnosti mu vsekakor ni manjkalo, saj je potem, ko tu ni hotel oziroma mogel več ostati, živel še dobrih 43 let. Ni odveč omeniti, da se je po smrti prve žene (1949) 10. februarja 1951 ponovno poročil, in sicer z žensko, ki je imela bržkone slovenski priimek. Maria Kramar, hči železniškega uradnika, rojena sicer v Donawitzu pri Leobnu, je bila pred tem njegova gospodinja. In da se graški stolnični zborovodja Rudolf ne bi zdel povsem »konvencionalen umetnik«, kot smo ga označili zgoraj, povejmo, da je bila njegova druga žena od njega kar trikrat mlajša. Maria je bila ob poroki v 25. letu mladosti, Rudolf pa skoraj 75-letnik, tako da je starostna razlika med njima znašala le malo manj kot petdeset let!⁹²

Nazadnje ostane še vprašanje, od kod von Weis-Ostbornu glasbena nadarjenost. Jo je dobil samo po očetovih ali tudi po materinih prednikih?

⁸⁴ Prav tam, str. 442.

⁸⁵ O usodi muzeja in arhiva Filharmonične družbe prav tam, str. 448.

⁸⁶ Prav tam, str. 445.

⁸⁷ Prav tam, str. 443.

⁸⁸ Stekl, *Die Tätigkeit*, str. 43–46.

⁸⁹ Kuret, *Ljubljanska filharmonična*, str. 449–453.

⁹⁰ Stekl, *Die Tätigkeit*, str. 43–46.

⁹¹ Prav tam, str. 47.

⁹² DAG, *Matriken-Zweitschriften*, Graz-Dom, Trauungen 1951, No. 8. – Pripis o poroki pri vpisu krsta: DAG, *Altmatrizen*, Graz-St. Andrä, Taufbuch XI 1876–1880, str. 490.

Vsaj za zdaj ni znano, da bi se kdo od sorodnikov po materini, »Valvasorjevi« strani ukvarjal z glasbo več kot samo ljubiteljsko ali »stanu primerno«, razen daljne sorodnice Koflerjeve, o kateri bomo še govorili. Rudolf je glasbeni talent vsekakor podedoval predvsem po očetu in starem očetu, saj so bili Weisi vsaj tri generacije znana glasbena družina.⁹³

Na njihovo glasbeno dejavnost in Rudolfovo ljubljansko obdobje 1913–1919 me je opozoril graški kolega zgodovinar Norbert Weiss,⁹⁴ ki ga moram tu omeniti še v neki drugi zvezi. Gre mu namreč zasluga, da sem lahko veliko hitreje vzpostavil stike z živečimi potomci te veje Valvasorjevih potomcev. Potem ko se je raziskovanje genealogije ustavilo pri Rudolfovi prababici Jožefi pl. Carmasini, ki je leta 1870 umrla v Gradcu,⁹⁵ o usodi njenih štirih otrok s priimkom Pauer pa mi kljub iskanju zelo dolgo ni bilo znanega ničesar, sem v arhivu graškega okrajnega sodišča k sreči našel spis zapuščinske razprave po Jožefi in v njem podatke o dedičih. Njena edina že poročena vnukinja Angela Sterger se je pisala Weis.⁹⁶ V poplavi raznih Weis(s)ov bi bilo Angelo v sodobnih virih v štajerski prestolnici težko najti in še težje poiskati njene morebitne živeče potomce. Na srečo sem se spomnil kolega Norberta Weissa z zelo podobnim priimkom. Prav kmalu je, sicer ne brez težav in truda, odkril tri moške generacije Weisov, me opozoril na njihov poplemeniteni priimek von Weis-Ostborn, na skladatelja Rudolfa in na možnost, da je njihova živeča potomka Elfriede Weis-Ostborn, ki jo je kot edino s tem priimkom našel v graškem telefonskem imeniku.⁹⁷ Telefonski pogovor, ki sem ga nato opravil s skoraj devetdesetletno gospo, je bil ključen za vzpostavitev stikov z njenim živečim sorodstvom, zlasti z nečakom Franzom Mahnertom – dobrim poznavalcem Valvasorja in prednikov sploh. Na srečni razplet iskanja te veje Valvasorjevih potomcev se mi je zdelo

zaradi nenavadne raziskovalne poti vredno še posebej opozoriti.

Vodenični razsipnež s Koga pri Ormožu – imetnik »družinskih zakladov«

(Posestnik Ludvik Kofler, vnuk barona Dienersperga, najverjetneje sploh ne sluti, da hrani zadnjo »valvasoriano« na slovenskih tleh)

Ludvik Kofler (1876, Gradec – 1914, Kog pri Ormožu) je po mojem skromnem videnju nekaj časa veljal za zadnjega (znanega) Valvasorjevega potomca na slovenskih tleh.⁹⁸ Izslediti ga ni bilo težko, saj je bila njegova mati zadnja baronica Dienerspergova, tako da se je Ludvikovo ime pojavljalo v raznih plemiških rodoslovnih zbirkah.⁹⁹ Hitro se je izkazalo, da je umrl samski in torej brez legitimnih potomcev, njegova življenjska zgodba pa se ni zdela posebej zanimiva: neplemiški sin plemenite matere umre na pragu prve svetovne vojne v zakotju Prlekije v komaj 38. letu. Z odstiranjem tančic nad Koflerjevim kratkim življenjem so na površje sicer prikapljale nove plati njegovih dejanj in značaja, tisto najbolj zanimivo pa je prišlo na vrsto šele nazadnje, potem ko je »počakalo« na splet naključij. Danes namreč vemo, da sta bili prav v Koflerjevih rokah dragocena zbirka portretov prednikov, ki seže vse do Valvasorjeve dolgo pozabljene hčerke Regine Konstancije pl. Dienersperg (ok. 1690–1755) in je v veliki meri še ohranjena, ter (samo)izpovedna družinska kronika njegovega pradedca in deda, baronov Dienerspergov.

Ob tem spoznanju je tudi nesrečna zgodba prej ko slej anonimnega Ludvika Koflerja dobila drugačne razsežnosti. Ludvik je bil sicer že druga zunaj slovenskega ozemlja rojena generacija iz rodu baronov Dienerspergov oz. Dienersbergov, kot so priimek pisali v 19. stoletju. Njegov ded Anton Aleksander (1820–1889) je prišel na svet v graščini Dobrna pri Celju, a se je najpozneje pri štirinajstih s starši in sorojenci preselil v Gradec.¹⁰⁰ Kot

⁹³ Dedu Josefu, violinistu, je Paganini leta 1832 v Parizu posvetil spominski list, oče Hans von Weis-Ostborn (1846–1906) pa si je dopisoval z Richardom Wagnerjem in je še zelo mlad leta 1869 zložil opereto *Der Sonntagsjäger* (*Österreichisches Musiklexikon*, str. 2615).

⁹⁴ Pismo Norberta Weissa avtorju 10. 12. 2008.

⁹⁵ *Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel*, str. 504.

⁹⁶ *StLA, Bezirksgericht Graz, D 929/1870, 21. 7. 1870*. – *Ohranjeni spis o zapuščinski obravnavi je nadpovprečno zgovoren, poleg tega pa ni samoumevno, da se je sploh ohranil.*

⁹⁷ Pismo Norberta Weissa avtorju 10. 12. 2008.

⁹⁸ *Prim. Golec, Polihistor J. V. Valvasor*, str. 91.

⁹⁹ *Izhodiščne podatke o Koflerjih na Kogu mi je zelo hitro našel kolega Miha Preinfalk v Lazarinjevi genealoški zbirki v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (ZAL LJU 340, Lazarinjeva genealoška zbirka: šk. VIII, Dienersperg).*

¹⁰⁰ *Družina njegovega očeta se je z Dobrne preselila v Gradec novembra 1834 (ZAP, ZAP 70, Rokopisna zbirka, R-45,*

ne posebej uspešen častnik cesarske vojske je leta 1849 s činom poročnika zapustil vojaški stan, se takoj zatem v Jihlavi na Moravskem oženil in imel dva otroke: sina Antona, ki je kot pravkar poročen častnik leta 1905 umrl v Budimpešti (z njim je rod po moški strani tudi izumrl), in hčerko Antonijo Marijo, rojeno leta 1855 v Gradcu, kjer je družina živela od rente iz zapuščine Antonovega zgodaj umrlega brata Ferdinanda.¹⁰¹ Baron Anton je nato z ženo in otrokoma bival tudi na Dunaju, kjer se je njegova edinka 19. marca 1876 omožila s »pravim Spodnjim Štajercem«¹⁰² in odšla, verjetno ne pred letom 1880, z njim živet v »ožjo domovino« svojega očeta.¹⁰³ Njen ženin Ludvik Kofler ni bil plemiškega, ampak meščanskega rodu s Ptuja, sicer veleposestnik na Kogu pri Ormožu.¹⁰⁴ Baroničino poroko s »plebejskim sodeželanom« je zagotovo zakrivilo Koflerjevo znanstvo z nevestino polsestro Margareto, poročeno z znanim ormoškim odvetnikom dr. Ivanom Geršakom, sicer celih štirideset let

(1871–1911) stebrom slovenstva v tem obmejnem štajerskem mestecu.¹⁰⁵

Nostalgija po štajerskem podeželju in gmo-tna stiska ali kar oboje sta v Ormož privedli tudi starše Dienerspergove, ki so nato do smrti prebivali pri Geršakovih. Baronica *Charlotte* je preminila leta 1882, baron *Anton Aleksander* pa dobrih šest let pozneje, leta 1889.¹⁰⁶ Tako so bili starši v zadnjih letih blizu obema hčerkama, Geršakovi, baroničini hčerki iz prvega zakona, in skupni hčerki Koflerjevi, ki je živela na bližnjem Kogu. Ker v to vejo Valvasorjevega potomstva seveda ne moremo šteti Geršakovih otrok, je bil njen zadnji člen Ludvik Kofler s Koga, ki se je rodil še v Gradcu 31. decembra 1876.¹⁰⁷ Tudi njegov stric Ferdinand baron Dienersberg, častnik na Ogrskem, namreč ni imel potomcev. Njegova življenjska zgodba se je iztekla naravnost dramatično: ko se je pri 45-ih nameraval poročiti, ga je zadela kap in je zakonsko zvezo lahko sklenil samo v budimpeštanski vojaški bolnišnici, le nekaj ur pred smrtjo 15. decembra 1905.¹⁰⁸ Bil je zadnji baron Dienersperg oziroma Dienersberg.

Franz Dienersberg: *Zgodovina plemiške rodbine Dienersberg 1835 (Genealogisch=biographische Skizzen des Reichsfreyherrlich von und zu Dienersberg Familie)*, str. 85.

¹⁰¹ O Antonovem življenju do okoli leta 1855: prav tam, str. 88–105. – Vojaška karakteristika mu sicer ne odreka prizadevnosti in skromnosti, označuje pa ga le za povprečno sposobnega, potreboval naj bi še veliko vaje, do podrejenih pa naj bi bil preveč popustljiv (ÖStA, KA, Conduite-Listen, K 70, IR 8, 1844–1847). – V Gradcu so Dienerspergi živeli vsaj še leta 1862 (Becker, *Adressbuch*, str. 15). – O poroki in smrti sina Antona istega dne leta 1905: *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*, Jg. 61 (1911), str. 155.

¹⁰² DAW, *Matrikenarchiv, Matriken-Zweitschriften, Stadtpfarre St. Augustin in Wien, Trauungen 1876*, fol. 8. – Na Dunaju je Dienerspergova družina izpričana med letoma 1874 in 1878 (*Lehmann' Allgemeiner Wohnungsanzeiger*, 12 (1874), str. 134; 14 (1876), str. 152; 16 (1878), str. 238).

¹⁰³ O tem, da se Koflerjevi niso preselili na Kog pred letom 1880, pričata dve posredni dejstvi. Antonija Marija, ki je leta 1879 tam dobila nekaj malega posesti, je šele leta 1880 na dražbi odkupila soprogov delež Koflerjevine (Okrajno sodišče Ormož, *Zemljiška knjiga*, k. o. Kog, gl. knj. 1–60, vl. št. 45–49; ZAP, ZAP 82/1, Okrajno sodišče Ormož – zemljiška knjiga, *Listine*, 1883/5991), po ljudskem štetju 31. decembra 1880 pa ni bilo na Kogu in v vsej občini še nobene osebe z nemškim občevalnim jezikom (*Special-Orts-Repertorium*, str. 185, 186).

¹⁰⁴ Kofler je bil sicer dvanajst let starejši od žene, rojen 3. julija 1843 na Ptujju in krščen kot Ludvik Henrik, sin milarja Ferdinanda Koflerja in Marije roj. Fleischman (NŠAM, *Matične knjige, Ptuj–sv. Jurij*, R 1822–1853, fol. 208).

¹⁰⁵ O Ivanu Geršaku gl. Pirjevec, *Geršak Ivan*, str. 210–211. – Da je bila Antonija Marija pred poroko s Koflerjem vsaj enkrat na obisku v Ormožu, priča ormoška krstna matična knjiga: 13. avgusta 1874 je botrovala pri krstu nečaka, vendar je pomotoma navedena kot žena svojega brata Ferdinanda barona Dienersperga, tedaj topniškega kadeta v Gradcu (NŠAM, *Prepisi matičnih knjig, Ormož*, R 1870–1899, fol. 76).

¹⁰⁶ Upravna enota Ormož, MKU Ormož, 1862–1919, fol. 130 in 182. – ZAL, LJU 340, *Lazarinijeva genealoška zbirka*, šk. VIII, Dienersperg. – Bivališči zakoncev Dienersperg ob njuni smrti se ujemata z bivališčema Geršakove družine (Župnijski urad Ormož, *status animarum 1860–1885*, *Stadt No. 17*; *status animarum 1883–1913*, *Obere Vorstadt 38*).

¹⁰⁷ Na svet je prišel v predmestju St. Leonhard kot Ludwig Franz Ferdinand Anton Silvester Kofler (DAG, *Matriken-Zweitschriften, Graz-St. Leonhard, Taufen 1876*, str. 47). Do podatka, kje se je rodil, je privedel vpis smrti v kogovski mrliški matici: Upravna enota Ormož, *Krajevni urad Kog, MKU Kog 1914–1933*, fol. 1. – Podatek je naveden tudi v kogovskem zapisniku duš: Župnijski urad Sv. Bolfenk na Kogu, *status animarum 1901–1912*, Kog, h. št. 61/72. – Za Ludvika Koflerja je vedel tudi genealog Lazarini, a je poznal le ime in rojstno letnico, nima pa zapisa o njegovi smrti, saj ga Kofler kot neplemič ni zanimal (ZAL, LJU 340, *Lazarinijeva genealoška zbirka*, šk. VIII, Dienersperg).

¹⁰⁸ Mikrofilmi poročne in mrliške matične knjige v mestnem arhivu v Budimpešti: BFL, *Sterberegister, XV.20*; *Trauungsregister, XXXIII.1.a/Matrikel/A627 (Band 1805, S. 360)*; prav tam, *XXXIII.1.a/Matrikel/A592 (Band 1580, S. 348)*. – O njegovi bolezni: ÖStA, KA, *Qualifikationslisten, K 451*,

Nekdanja Koflerjeva hiša na Kogu danes (foto: B. Golec, november 2009)

Kogovska veja »valvasorjevcev« – Ferdinanda sestra in nečak Koflerjeva – ga je preživela samo za nekaj let. Najprej je 2. januarja 1908 za pljučnico preminila 52-letna mati Antonija Marija, za njo pa v 38. letu 12. februarja 1914 za vodenico še njen samski sin Ludvik Kofler, Valvasorjev petkrat-pravnuk. Oče Ludvik Kofler st. jima je sledil na skromno vaško pokopališče še isto leto, v katerem je izgubil edinca; v starosti 71 let je umrl 20. decembra 1914.¹⁰⁹

Skopi rodoslovni podatki povedo o tej kogovski družini zelo malo. A tudi Koflerji so bili sami o sebi prejkone prepričani, da niso počeli v življenju ničesar pomembnega in vrednega spomina. Na

Ferdinand Freiherr von Dienersberg. – Podatka o kraju in času poroke in smrti prim. tudi po: Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser 61 (1911), str. 155; ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. VIII, Dienersperg.

¹⁰⁹ Upravna enota Ormož, Krajevni urad Kog, MKU Kog 1867–1913, fol. 325; MKU Kog 1914–1933, fol. 1, 5.

vaškem pokopališču pri sv. Bolfenku pogrešamo vsakršen pomnik nanje, le Ludvikovi stari starši, ptujski župan Ferdinand in Marija, so veliko prej, leta 1858, postavili na domačem vrtu na Kogu t. i. »Koflerjevo znamenje«, ki precej zapuščeno stoji še danes.¹¹⁰ Zadnji Koflerji so se »ovekovečili« zgolj s skromnimi besedami na koncu rokopisnih spominov zadnjih dveh baronov Dienerspergov – očeta Franca Ksaverja (1773–1846) in sina Antona Aleksandra (1820–1889). Po več kot polstoletni prekinitvi je eden od obeh Ludvikov med letoma 1908 in 1914 suho zapisal te vrstice, ki izzvenijo kot nekrolog obema družinama, Dienerspergom in Koflerjem:

»Ferdinand državni baron von Dienersberg, sin Antona in Charlotte, državne baronice von Dienersberg, rojen 6. januarja 1850, c. in kr. topniški major, je umrl 15. decembra 1905 v Budimpešti, v garnizijski bolnišnici št. 16. Njegova sestra Maria An-

¹¹⁰ Luskovič, Kog, str. 408.

tonia rojena državna baronica von Dienersberg, se je po končanem dunajskem konservatoriju 19. marca 1876 omožila s posestnikom Ludvigom Koflerjem in umrla na svojem posestvu na Kogu v okraju Ormož 2. januarja 1908 ter počiva na pokopališču pri sv. Bolfenku. Rodila se je 12. januarja 1855 v Gradcu.«¹¹¹

Če kaj, preseneča dejstvo, da ni v zgornjih vrsticah niti z besedo omenjen edini Dienerspergov živeči potomec Ludvik Kofler ml., tedaj mož v Kristusovih letih in novi lastnik Koflerjevine na Kogu. Mogoče je dvoje: če je bil pisec dostavka oče Ludvik st., sina zaradi priimka Kofler ni štel k Dienerspergom, morda pa se je vodeničnega in nestanovitnega potomca celo sramoval. Kaj je pomenilo bolehati in umreti za vodenico, je najbolje vedel takratni kogoovski župnik, ki je to bolezen kot vzrok Ludvikove smrti vpisal v mrliško matično knjigo. Koliko je boleznin in končno smrti botroval alkohol, lahko danes zgolj ugibamo, a glede na druga znana dejstva je alkoholizem več kot verjeten. Drugih pričevanj o Ludvikovem bolezenskem stanju nimamo in jih bo po skoraj stoletju časovne distance le težko kje izslediti. Nekoliko bolj povedne so navedbe v ormoški zemljiški knjigi, iz katerih lahko razberemo, da je Ludvik Kofler ml. živel neurejeno življenje, veljal za razsipneža in imel zato celo skrbnika. Kaj natanko se je z njim dogajalo, kogovska okolica in njeni današnji razseljeni potomci ne pomnijo več.¹¹² Tudi o njegovi izobrazbi ni znanega ničesar, razen da ni obiskoval nobene od tedaj treh spodnještajerskih gimnazij.¹¹³

Gospodarjenje Koflerjev vsekakor ni bilo najboljšo ali pa pri tem niso imeli srečne roke. Na Koflerjevini je poleg kmečke hiše št. 61 z viničarjijo stalo stanovanjsko in gospodarsko poslopje

št. 72, mešano posest pa so sestavljale številne parcele. Tretjinska lastnica vsega je bila omožena sestra Ludvika st. kot dedinja po njenem očetu Ferdinandu, Ludvikovi dve tretjini pa je na dražbi leta 1880 kot najboljša ponudnica odkupila njegova žena Antonija (Antoinette) roj. baronica Dienersperg. Za poravnavo terjatev je bilo potrebno najeti posojila, največje leta 1906, ko je Antonija odkupila svakinjin delež in postala edina lastnica, a za ceno visokih hipotek. Po njeni smrti leta 1908 so posest na podlagi sklepa o dedovanju vknjižili na tedaj 32-letnega sina Ludvika, ki je v zemljiški knjigi označen kot varovanec (*Curand*). Leto prej, ko je bila mati še živa, mu je namreč mariborsko okrožno sodišče zaradi razsipnosti določilo skrbnika, verjetno očeta. Po sodnem sklepu so dve leti zatem, leta 1910, skrbništvo (*Kuratel*) nad Ludvikom odpravili, po treh letih pa leta 1913 ponovno uvedli, spet zaradi razsipništva, kar je potegnilo za seboj prepoved obremenitve in odtujitve posesti. Čeprav se zemljiškoknjižne listine po večini niso ohranile in smo odvisni le od zaznamkov v glavni knjigi, je jasno, da je šlo v ozadju za spore med očetom in sinom Ludvikom Koflerjem st. in ml. Za zadnjim dejanjem je stal oče, Ludvik ml. pa je imel očitno dobrega odvetnika, da mu je po slabih dveh mesecih uspelo doseči izbris skrbništva. Izbrisu 3. januarja 1914 je slabih šest tednov zatem sledila Ludvikova smrt v komaj 38. letu, kot rečeno, 12. februarja za vodenico. Konec istega leta je preminil tudi njegov 71-letni oče, ne da bi bilo lastništvo nad močno zadolženo posestjo zemljiškoknjižno že urejeno. Oče je imel zagotovljeno samo dosmrtno oskrbo, Ludvik pa je sredi leta 1912, potem ko je najel zadnje posojilo, celotno posest z oporoko izročil dr. Jožefu Špešiču, okrajnemu zdravniku v Središču, pač človeku, ki ga je zdravil. Špešič jo je naslednje leto prodal Zofiji Amaliji Wresnik (Breznik).¹¹⁴ Breznikova, roj. Skuhala (1884–1941), ki se je nato z družino naselila na Koflerjevini, je bila verjetno zadnja danes ugotovljiva oseba, ki je

¹¹¹ ZAP, ZAP 70, Rokopisna zbirka, R-45, Franz Dienersberg: *Zgodovina plemiške rodbine Dienersberg 1835 (Genealogisch=biographische Skizzen des Reichsfreyherrlich von und zu Dienersberg Familie)*, str. 105.

¹¹² Informator Tonček Luskovič, Kog, avtor monografije o Kogu, 5. 11. 2009; pismo Brede Breznik Farkaš, vnukinje poznejše lastnice Koflerjevine na Kogu, sicer zdravnice iz Radencev, 6. 10. 2009.

¹¹³ Prim. vpisnice in razredne kataloge v fondih: PAM, PAM/739, Klasična gimnazija Maribor, šk. 170–174; PAM PAM/795, Prva državna realna gimnazija Maribor, šk. 6–12; ZAC, ZAC 845, Gimnazija v Celju, šk. 14–17; ZAP, ZAP 142, Gimnazija Ptuj, šk. 3. – Gradivo celjske in ptujske gimnazije sta pregledala Aleksander Žižek in Marija Hernja Masten, za kar se jima najtopleje zahvaljujem.

¹¹⁴ Okrajno sodišče Ormož, Zemljiška knjiga, k. o. Kog, gl. knj. 1–60, vl. št. 46; ZAP, ZAP 82/1, Okrajno sodišče Ormož – zemljiška knjiga, Listine, 1883/5991, 1906/859, 1908/1531, 1915/605, 1916/116. – H Koflerjevi posesti so poleg temeljnega vložka št. 46 spadale sprva še majhne viničarske posesti na vložkih št. 45, 47, 48 in 49, ki jih je na podlagi darilne pogodbe leta 1879 dobila Antonija. Vložek št. 45 je leta 1892 prodala, druge tri pa so leta 1908 prenesli k vložku 46.

dobro poznala Koflerjeve družinske razmere, saj naj bi bila pred letom 1910 pri njih v službi.¹¹⁵

Prav Koflerjeva služinčad je v dom malih veleposestnikov na Kogu najbolj neposredno prišla slovensko besedo, medtem ko je gosposka družina med seboj navadno ali sploh vedno občevala nemško. Ni naključje, da so ob ljudskih štetjih našteali na Kogu in v celotni kogovski občini vsakokrat samo dve ali največ tri nemško govoreče osebe, odvisno od tega, koliko članov je tedaj štela Koflerjeva družina.¹¹⁶

S smrtjo vseh treh Koflerjev in prehodom njihove posesti v tuje roke bi se naša dokaj suhoparna pripoved končala, ko se ne bi izkazalo, da so se prav na njihovem domu ohranili neprecenljivi »zakladi« – znaten del zapuščine rodbine Dienersperg. Predzadnji moški potomec »Valvasorjeve« veje te rodbine Anton Aleksander baron Dienersperg (1820–1889), ded Ludvika Koflerja ml., je podedoval družinsko zbirko portretov, ki se je morada še za njegovega življenja ali kmalu po baronovi smrti znašla pri hčerki Antoniji Kofler na Kogu. Predzadnja postaja zapuščine je bil po vsej priliki Ormož, kjer je obubožani baron Dienersperg pri svoji pastorki Geršakovi preživel zadnja leta življenja in tudi umrl. Prej se je družinska »zakladnica« po vsem sodeč selila skupaj z njegovo družino – z Dobrne v Gradec, od tam bržkone na Dunaj in nato spet na slovensko ozemlje, najprej najverjetneje v Ormož in slednjič na Kog. Iz bližnjega Ormoža je skupaj s portreti prišlo v Koflerjev dom na Kogu tudi razno dokumentarno gradivo, ki ga je Anton

Aleksander deloma ustvaril sam in deloma samo hranil, vendar ne seže noben dokument v čas pred njegovim otroštvom.¹¹⁷ Za vpogled v družinsko zgodovino in medsebojne odnose treh generacij Dienerspergov so nadvse dragoceni že omenjeni rokopisni spomini njegovega očeta Franca Ksave-rija iz leta 1835, ki jih je nato Anton Aleksander po prekinitvi nadaljeval do okoli leta 1855. Iz rok družine Breznik, poznejših lastnikov Koflerjevine, je rokopis med obema svetovnjima vojnama prevzelo Muzejsko društvo na Ptuj in ga danes hrani Zgodovinski arhiv Ptuj.¹¹⁸ Precej manj pomembna je druga arhivska zapuščina Antona Aleksandra, ki obsega nekaj njegovih zapisov, sicer pa razne načrte, upodobitve, drobne tiske in drugo.¹¹⁹ Glede na premoženje prednikov že močno obubožani baron se je, kot kaže, močno oklepal zbirke družinskih portretov – edinega vidnega dokaza nekdanje veljave Dienerspergovega rodu. Iz njegove zapuščine v Ormožu je na Kog zelo verjetno romalo tudi precej hišne opreme in nakita ter bogata knjižnica, o čemer govori družinsko izročilo Breznikovih.¹²⁰

¹¹⁵ Po informaciji vnukinje Brede Breznik Farkaš (pismo avtorju 6. 10. 2009), je Amalija izvirala iz družine nadučitelja pri Sv. Tomažu. V Gradcu se je izučila gospodinjstva in bila pri družini Kofler glavna gospodinja. Kog je zapustila najpozneje leta 1910, ko se je na Ptuj omožila z davčnim uradnikom Jožefom Wresnikom, pozneje Breznikom.

¹¹⁶ Ob ljudskem štetju leta 1880 Koflerjeva družina očitno še ni prebivala na Kogu, saj so se vsi domači prebivalci izrekli za slovenski občevalni jezik (Special-Orts-Repertorium, str. 185, 186). Koflerjevi so tedaj morda prebivali še v Gradcu ali že kje bliže, denimo na Ptuj ali v Ormožu. Leta 1890 sta po rezultatih štetja izpričani na Kogu le dve osebi z nemškim občevalnim jezikom, ker je bil prejkon odsoten 14-letni Ludvik ml., tedaj najbrž v šoli (Special-Orts-Repertorien, str. 267), leta 1900 so bili nemško govoreči trije Kogovci (Leksikon občin, str. 226), po štetju leta 1910 – po Antonijini smrti – pa spet samo dva (Specialni krajevni repertorij, str. 120).

¹¹⁷ Danes je to gradivo shranjeno v Zgodovinskem arhivu Ptuj, in sicer ločeno v dveh zbirkah: ZAP 6, Zbirka Muzejskega društva, MD-V-7, Plemiška rodbina Dienersperg; ZAP, ZAP 70, Rokopisna zbirka, R-45, Franz Dienersperg; Zgodovina plemiške rodbine Dienersperg 1835. – Starejše gradivo iz Dienerspergovega rodbinskega arhiva v graščini Dobrna je šlo svojo pot že sredi 19. stoletja in je od osemdesetih let istega stoletja, kolikor se ga je ohranilo, v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu (ŠDA). Ta del Dienerspergove zapuščine iz časa pred sredo 19. stoletja je zapustil Dobrno najpozneje potem, ko so grofje Hoyos kot nasledniki Dienerspergov leta 1858 prodali tamkajšnje zdravilišče. Dve škatli gradiva, ki seže v 17. stoletje, konča pa se sredi 19. stoletja, danes v ŠDA sestavljata družinski fond (StLA, A. Dienersperg), vendar tja nista prišli z Dobrne, s Koga, iz Ormoža ali iz Gradca, kjer so živeli Dienerspergovi potomci, temveč najverjetneje z Dunaja. V letih 1884 in 1886 je namreč deželni arhiv gradivo pridobil iz rok Franca grofa Hoyosa (1833–1896), čigar mati Marija Kajetana roj. baronica Dienersperg (1815–1892) je bila sestra Antona Aleksandra barona Dienersperga, grof Hoyos pa bratranec Antonije Marije Dienersperg por. Kofler. Morda so gradivo pred izročitvijo v Gradec hranili pri sebi Hoyosovi starši, ki so živeli in v devetdesetih letih umrli v Celju.

¹¹⁸ Podpis z otroško pisavo »Vladimir Wresni(k)« na strani 104 je razkril, da se je s knjigo igral Breznikov najstarejši sin Vladimir (1910–1977), poznejši zdravnik.

¹¹⁹ ZAP 6, Zbirka Muzejskega društva, MD-V-7, Plemiška rodbina Dienersperg.

¹²⁰ Informatorica Božena Kramberger roj. Breznik (1933), Lendava (pismi Brede Breznik Farkaš avtorju 6. 10. in 15. 12. 2009).

Štirje oljni portreti iz Kofler-Breznikove zbirke v Narodni galeriji v Ljubljani, desno je portret do nedavna neznane Valvasorjeve hčerke Regine Konstancije pl. Dienersperg (foto: B. Golec, november 2009)

Kot kaže, Koflerji niso načeli zbirke portretov, pa četudi je Ludvik ml. veljal za razsipneža. Vse, kar je vrednega še ostalo v rokah tega zadnjega Valvasorjevega potomca iz Dienerspergove veje, je bila namreč stara, zdavnaj minula in zbledela slava. Družina davčnega uradnika Jožefa Breznika s Ptuja (1879–1945), ki je Koflerjevino kupila leta 1916 (lastnica je bila žena Amalija), je z njo prišla tudi do edinih otipljivih dokazov nekdanje Dienerspergove »veličine« – družinskih portretov. Ko je leta 1931 na obisku na Kogu galerijo slik evidentiral umetnostni zgodovinar dr. France Stelè, so stekli pogovori o njeni prodaji Narodnemu muzeju v Ljubljani.¹²¹ Po daljših pogajanjih je muzej večino slik tri leta zatem resnično odkupil.¹²² Glavnino hrani danes Narodna galerija, manjši del (osem) še vedno Narodni muzej Slovenije,¹²³ preostalih 5 do 7 manj vrednih slik, ki so ostale na Kogu, pa je izginilo po 2. svetovni vojni po nacionalizaciji Breznikove posesti.¹²⁴

¹²¹ Pričevanje sina Bogomila Breznika v: Munda, *Povojne nacionalizacije* 76, Večer, XLVI, št. 218 (1978), 18. 9. 1990, str. 20. Prim. tudi Luskovič, *Kog*, str. 408. – Oba citirata vsebino Steletove dopisnice Brezniku iz leta 1931, ki jo je hranil Bogomil Breznik.

¹²² Narodni muzej Slovenije, *Inventarna knjiga Deželnega muzeja za Kranjsko*, zv. 2, inv. št. 3753–3791; Akt 157/34, dopisi št. 381/33, 76/34, 87/34, 157/34, 231/34, 237/34, 360/34. – Za kopije dokumentacije se iskreno zahvaljujem dr. Ferdu Šerbelju iz Narodne galerije. – Prim. Šerbelj, *Portreti*, str. 358.

¹²³ Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 712, 727–729, 879, 881, 888, 905–912, 918, 920–924, 930, 932–934, 962, 965–966, tri upodobitve s prevzemnega seznama iz leta 1934 so (trenutno) pogrešane; Narodni muzej Slovenije, inv. št. N 15855, 17795–17799.

¹²⁴ *Krajevni leksikon Dravske banovine* (1937), str. 896, o usodi zbirke navaja: »Na Kogu št. 75 stoji nekdanji vinogradni

Od skupno 39 oljnih slik iz obdobja od konca 16. do prve polovice 19. stoletja, ki so leta 1934 prišle v ljubljanski Narodni muzej, jih večina upodablja člane Dienerspergove rodbine (15) in z njimi sorodstveno povezane Adelsteine (3–9), člane rodbine matere barona Antona Aleksandra.¹²⁵ Z gotovostjo je mogoče trditi, da je na 6–7 Dienerspergovih portretih (eden je zdaj pogrešan) 8 ali 9 neposrednih potomcev Janeza Vajkarda Valvasorja.¹²⁶ Za razi-

*dvorec ptujskega župana Ferd. Koflerja, danes last g. J. Breznika, davčnega uradnika v pokoju. V dvorcu so bile do nedavnega originalne oljnatne slike nek. plemenitaških rodbin; 1. 1934. jih je kupil ljubljanski muzej. V dvorcu je le še 5 oziroma 7 takih slik.» – Jožef Breznik, ki je ob koncu vojne izgubil življenje, potem ko ga je zadel drobec granate, je najvrednejše stvari še pravočasno odnesel iz zgornjih prostorov v klet (Munda, *Povojne nacionalizacije* 76, Večer, XLVI, št. 218 (1978), 18. 9. 1990, str. 20)*

¹²⁵ *Identiteta vseh upodobljencev – nekateri so navedeni le z inicialkami ali niti to – še ni ugotovljena. Vsaj štiri slike niso mogle biti nikoli v Dienerspergovih in Koflerjevih rokah, saj izvirajo iz Attemsove graščine v Podgori pri Gorici (Šerbelj, *Portreti*, str. 358). Na Kog so lahko prišle šele med prvo svetovno vojno, bodisi že v pričakovanju sovražnosti na italijanski fronti bodisi šele ob evakuaciji Gorice (mnenje dr. Ferda Šerbelja 16. 11. 2009).*

¹²⁶ *Po starosti si upodobljenci sledijo takole: 1) Valvasorjeva hči Regina Konstancija pl. Dienersperg (ok. 1690–1755) okoli leta 1738 (NG S 906); 2) njena hči Jožefa Katarina pl. Dienersperg por. pl. Dienersperg (1712–1769), po letu 1766 (NG S 910); 3 in 4) njena (Jožefe Katarine) otroka Sigmund in Jožef pl. Dienersperg, leta 1738 (NG S 907); 5–6) njena druga dva otroka Marija Ana in Anton pl. Dienersperg, leta 1738 (NG S 908), 7) njen sin Franc Ksaverij Avguštin pl. (od 1766 baron) Dienersperg (1742–1814), okoli 1800 (NG S 962), 8) verjetno njegova hči Terezija baronica Dienersperg, pozneje por. pl. Resingen (1776–1849), leta 1796 (portret trenutno pogrešan); 9) njegov vnuk Ferdinand baron Dienersperg (1817–1853), leta 1832 (NG S 888).*

skovanje njegovega potomstva so portreti še kako pomembni, saj je bilo s pomočjo nekaterih datacij in navedb o starosti portretirancev mogoče rešiti več genealoških oziroma kronoloških zadreg.¹²⁷ Še posebej pomembna je ugotovitev, da je na eni od oljnih slik Valvasorjeva najmlajša hči *Regina Konstanca por. pl. Dienersperg* (okoli 1690–1755),¹²⁸ edina, ki je polihistorju dala potomstvo do današnjih dni in ki je vse do nedavna »čudežno« ostala prezrta.¹²⁹

Tako kot portretom s Koga bi bilo treba posvetiti posebno obravnavo že omenjenim Dienerspergovim spominom iz obdobja 1835 do okoli 1855. Zadnji vpis v spominski rokopis, izvira, kot rečeno, prav s Koga, verjetno od Ludvika Koflerja st., lahko tudi od njegovega nesrečnega sina. Ali in v kolikšni meri se je Valvasorjevo kogovsko potomstvo zavedalo, kolikšno vrednost utegnejo imeti nekoč Dienerspergovi spomini in galerija portretov za (slovensko) kulturno in umetnostno zgodovino, pa je vprašanje zase. Glede na to, da je Valvasor v Dienerspergovih spominih zgolj mimogrede naveden kot eden od prednikov, in to brez kakršne koli še tako skromne omembe njegovega dela,¹³⁰ lahko več kot dvomimo, da bi zadnji Dienerspergi in za njimi Koflerji vedeli za polihistorjevo delo in njegovo v njihovem času naraščajočo veljavo na sosednjem Kranjskem in v širšem prostoru. Tudi če jih je leta 1903 dosegla časopisna novica o odkritju Valvasorjevega monumentalnega spomenika v kranjski prestolnici, jih je skoraj gotovo pustila ravnodušne. Antonija Marija Kofler in njen razsipni edinec Ludvik v Valvasorju pač nista prepoznala svojega prednika. Najbrž je šele France Stelè prvi postal pozoren na dekliški priimek Valvasor na enem od oljnih portretov, ki jih je leta 1931 videl obešene po sobah Breznikovega doma. A tudi če je v Radicsevi monografiji o polihistorju (1910) iskal ime upodobljenke Regine Konstancije Dienersperg

roj. Valvasor, takšnega imena ni našel, saj gre prav Radicisu precejšnja zasluga, da smo na to najmlajšo polihistorjevo hčerko za več kot sto let povsem pozabili.¹³¹ Tudi z letnico 1688 pod njenim imenom – danes vemo, da gre za nekoliko napačno leto upodobljenkininega rojstva, in ne za čas nastanka slike – si Stelè ni ne mogel ne znal pomagati. Vse kaže, da je portretiranka tedaj obveljala za »Valvasorjevo sestro«, kot je leta 1990 po spominu izpričal Bogomil Breznik (1911–1999), ob Steletovem obisku na Kogu dvajsetleten študent.¹³²

Portret Valvasorjeve »nesojene sestre« je bil kot portret pozabljen oziroma »izgubljen« hčerke predstavljen javnosti šele leta 2007,¹³³ potem ko se je, brez povezave s polihistorjem, že prej pojavljal v literaturi.¹³⁴ Pozabi ali uničenju ga je, tako kot druge slike s Koga, rešil splet srečnih naključij – od brezbriznosti in nečimrnosti Koflerjev preko denarne stiske Breznikov ter slednjič do dobre volje ljubljanskih humanistov in uradnikov, ki so glavnino zbirke leta 1934 s pomočjo banovinskih sredstev še pravočasno spravili v polihistorjevo rojstno mesto in v ustrezno ustanovo. Razbitje korpusa slik po 2. svetovni vojni¹³⁵ je malenkost v primerjavi z dejstvom, da so nam Koflerji in Brezniki ohranili vizualne podobe polihistorjevih potomcev iz kar petih generacij, nastale v stoletju od okoli leta 1738 do 1832.

Blodnje umobolnega mariborskega »Nemca« in tragična smrt »zadnjega Valvasorja« na Slovenskem

(Upokojenega železniškega uradnika Karla Mayerja nacisti odvedejo iz umobolnice v smrt z evtanazijo)

Ime Karla Mayerja (1890, Zgornji Osek pri Arvežu/Oberhaag bei Arnfels – 1941, Hartheim, Zg. Avstrija) se je v slovenskem zgodovinopisju mimogrede pojavilo že leta 1991, a je bilo tedaj zgolj eno od številnih imen bolnikov umobolnice Novo

¹²⁷ Tako je bilo mogoče določiti čas rojstva starejše od obeh polihistorjevih vnukinj iz družine Dienersperg (Golec, Valvasorjevo neznano, str. 371).

¹²⁸ Glede na ugotovitev, da izvira portret iz Kofler-Breznikove zbirke s Koga, je potrebno popraviti domnevo, da je v Narodno galerijo prišel z enega dolenskih gradov, ki so bili v lasti Dienerspergov (Golec, Valvasorjevo neznano, str. 369).

¹²⁹ O njenem ponovnem odkritju: Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 312–313; isti, *Valvasorjevo neznano*, str. 360.

¹³⁰ ZAP, ZAP 70, *Rokopisna zbirka, R-45, Franz Dienersberg: Zgodovina plemiške rodbine Dienersberg 1835 (Genealogisch=biographische Skizzen des Reichsfreyherlich von und zu Dienersberg Familie)*, str. 20.

¹³¹ Prim. Golec, *Neznano in presenetljivo*, str. 312–313.

¹³² Munda, *Povojne nacionalizacije 76, Večer, XLVI, št. 218 (13978)*, 18. 9. 1990, str. 20.

¹³³ Gl. objavo portreta: Golec, *Polihistor*, str. 91.

¹³⁴ Prim. Vrišer, *Noša v baroku*, str. 89, št. 27

¹³⁵ Večji del slik iz Breznikove zbirke je prišel leta 1946 iz Narodnega muzeja v Narodno galerijo (Šerbelj, *Portreti*, str. 358).

Celje, ki so jih nacisti nekaj tednov po okupaciji Slovenije odvedli v smrt z evtanazijo. Seznam deportiranih bolnikov se mi je ob objavi¹³⁶ nenavadno močno vtisnil v spomin in me šestnajst let pozneje privedel do logičnega sklepa, kje bi mogel končati Mariborčan, za katerega je v kartoteki mestnega prebivalstva navedeno, da se je šel leta 1929 zdraviti v umobolnico. Anonimni Karl Mayer s popisa umorjenih psihičnih bolnikov je s tem postal potrjeno zadnji Valvasorjev potomec, ki je živel na Slovenskem. Tu bi se njegovo življenje prej ko slej tudi izteklo, saj kot jugoslovanski državljan in stalni varovanec novoceljskega zavoda pač ne bi imel kam, če mu nacisti ne bi namenili enake usode kot glavnini drugih bolnikov. Transport v zavod Hartheim v Zgornji Avstriji je vodil v absurd – evtanazijo, kremacijo in skrivni raztros njegovih zemeljskih ostankov.¹³⁷

Mayer bi ostal ena od številnih »anonimnih« žrtev s seznama odvedenih bolnikov, ko se pri danes živečem Valvasorjevem potomcu v Gradcu – ta sicer ni vedel za sorodstveno povezavo s kranjskim polihistorjem – ne bi našel rodovnik z Mayerjevim imenom in krajem smrti njegove matere. Potem ko sem s pomočjo svetovnega spleta v začetku leta 2007 ugotovil, da je Dunajčan Egon Ehrlich (roj. 1931 v Gradcu) kot potomec rodbine vitezov Gadolla tudi neposredni Valvasorjev potomec,¹³⁸ mi je nad novico sprva močno presenečeni upokojeni polkovnik Ehrlich z veseljem priskrbel rodoslovne podatke svojega sorodstva do danes. Odprti sta ostajali le dve veji njegovih sorodnikov, ena od teh Mayerjeva. Eden od rodovnikov, najdenih pri Ehrlichovem mrzlem bratrancu Ansfriedu Rottenmannerju (roj. 1922 v Gradcu), je vendarle ponujal zelo koristen namig: njuna skupna stara teta Elise Mayer roj. pl. Gadolla, rojena leta 1861 v graščini Turn pri Velenju, naj bi leta 1922 umrla v Mariboru.¹³⁹ Potrditev navedbe – v resnici je Elise preminila v začetku leta 1923¹⁴⁰ – je nato privedla do ključnih podatkov o članih njene ožje družine, o soprogu

Karlu Mayerju ter sinovih Karlu ml. in Hermannu. Zadnje, kar je bilo dotlej o Elise Gadolla znanega iz zanesljivih virov, je bila njena poroka z ljudskošolskim učiteljem Karlom Mayerjem leta 1889 v Gradcu – podatek, ki ga je v svojo objavljeno zbirko plemiških genealoških podatkov vključil L. Schiviz von Schivizhoffen (1909).¹⁴¹ Prej ko slej bi me zasledovanje službene poti učiteljskega para Mayer sicer pripeljalo tudi do Maribora, toda iskanje bi bilo brez opore v Rottenmannerjevem rodovniku precej bolj zamudno.

Elise je bila torej tudi sama učiteljica, sicer pa najmlajša hči turnskega graščaka Franca viteza Gadolle (1797, Blagovna pri Šentjurju – 1866, Gradec) in zadnja Gadollova, ki se je rodila na slovenskih tleh,¹⁴² le nekaj mesecev pred prodajo Turna in preselitvijo družine v Gradec. Glede na to, da se je njena življenjska pot iztekla v Mariboru, je Elise Mayer obenem zadnja Valvasorjeva potomka, ki se je na Slovenskem rodila in umrla, čeprav je tu preživela samo tretjino življenja.¹⁴³ Zagotovo je znala tudi slovensko, če ne (dovolj dobro) od doma, pa iz izkušenj v poznejših letih. Njena družina vitezov Gadolla (*Ritter von Gadolla*) je namreč tudi v štajerski deželni prestolnici ohranjala stik z drugim deželnim jezikom. Slovenščino je v govorni obliki izpričano obvladal njen starejši brat Kajetan (1855–1899), major avstro-ogrske vojske, ki je med drugim služboval v Celju,¹⁴⁴ po pričevanjih pa

¹⁴¹ Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 501.

¹⁴² Elise se je rodila 1. septembra 1861 kot hči Franca Ksaverja viteza Gadolle in njegove skoraj trideset let mlajše soproge Kajetane Elizabete roj. baronice Adelstein; ob krstu je dobila trojno ime Elizabeta Marija Ivana (NŠAM, *Matične knjige, Škale, R 1861–1888*, str. 7).

¹⁴³ Golec, *Nova spoznanja*, str. 107–108.

¹⁴⁴ Major Kajetan vitez Gadolla je nemščino govoril brezhbno in imel pri pisanju zelo dober slog, slovenščino je obvladal kot polkovni jezik (*Regimentssprache*), za službene potrebe je znal zadovoljivo češko in italijansko, dokaj dobro pa je govoril in pisal tudi francosko (ÖStA, KA, *Qualifikationslisten, K 742, Gadolla Cajetan*). – Preseneča, da v kvalifikacijski listi njegovega brata, ulanskega majorja (ritmojstra) Klemensa Gadolle (1847–1919), v kategoriji »znanje jezikov« ni navedena slovenščina, ampak samo nemščina in za službene potrebe še poljščina (prav tam, *Gadolla Klemens*), čeprav je bil Klemens osem let starejši od Kajetana in je na Slovenskem, v gradu Turn pri Velenju, preživel znatno več časa. Nenavedba slovenščine je najbrž zgolj posledica dejstva, da je Klemens tedaj služboval v Galiciji in jezika ni uporabljal. Prejkone ga ni dovolj dobro obvladal, saj se je slovenščine očitno nazadnje učil v

¹³⁶ *Himmelreich, Seznam*, str. 255–264.

¹³⁷ Na splošno o usodi deportirancev in njihovih telesnih ostankov: <http://www.schloss-hartheim.at/> (Google, Dec. 2007).

¹³⁸ Golec, *Nova spoznanja*, str. 108.

¹³⁹ *Ahnentafel der Familien Gadolla und Rottenmanner*, Dezember 1993 (zasebni arhiv Ansfried Rottenmanner; kopija v arhivu avtorja).

¹⁴⁰ *Upravna enota Maribor, MKU Maribor–sv. Magdalena 1919–1926, letnik 1923, zap. št. 23.*

tekoče tudi sin drugega brata Josef Gadolla (1897, Gradec – 1945, Weimar) in celo njegova v Avstraliji umrla hči Inge Smith (1926, Straß – 1999, Perth),¹⁴⁵ o katerih bo še tekla beseda.

Učiteljica Elise Mayer roj. pl. Gadolla se je za vsakdanje potrebe vsekakor morala sporazumevati v obeh deželnih jezikih, saj je dobršen del življenja preživela na jezikovno mešanem ozemlju oziroma ob slovenskem etničnem robu. Z možem, rojenim v Mariboru, sta najprej skoraj poldrugo desetletje poučevala na podeželski ljudski šoli tik ob jezikovni meji, v Zgornjem Oseku pri Arvežu (Oberhaag bei Arnfels).¹⁴⁶ Tu sta prišla na svet tudi sinova, 11. septembra 1890 *Karl Kajetan* in osem let za njim 13. decembra 1898 *Hermann Hugo*.¹⁴⁷ V neprimerno bolj slovensko okolje, čeprav na videz zelo nemško oziroma ponemčeno, se je družina preselila leta 1903, ko je bilo mlajšemu sinu dobrih pet let, starejšemu, tedaj že dve leti gimnazijcu v

Mariboru, pa slabih trinajst. Karl in Elise sta tega leta dobila učiteljski mesti na nemški šestrazrednici v mariborskem primestju Studenci.¹⁴⁸ Elise je tu poučevala do leta 1910, Karl je medtem za leto ali dve (1909–1911) očitno zapustil učiteljski stan, bil nato eno leto učitelj na četrti mestni deški šoli v samem Mariboru, od leta 1912 pa ga srečujemo kot nadučitelja na novoustanovljeni dekliški šoli v Studencih, na prav tako nemškem učnem zavodu.¹⁴⁹ Pri skoraj petdesetih sta se mu uresničili dve želji: najprej priti do učiteljskega mesta v mestnem okolju, v rodnem Mariboru, in zatem končno postati še nadučitelj, a ne v kakšnem zakotju, kjer je takšno namestitev že imel. Zdaj jo je dobil na šoli, o kateri so pozneje pisali, da je vse dokler je ni 1. aprila 1919 prevzelo slovensko učiteljstvo, vzgajala v »nemško-nacionalnem duhu in mišljenju« in da »ni prišla slovenska beseda pri pouku niti v medsebojnem občevarju nikjer do veljave niti izraza«.¹⁵⁰ Kakšni so bili Mayerjevi resnični nazori o narodnosti in vzgoji, ostaja neodgovorjeno,¹⁵¹ družinski pogovorni jezik pa je bil vsekakor (samo) nemški.¹⁵² Mayerjeva družina je v tem času stanovala v kraju službovanja staršev, v tedanji primestni občini

drugem letniku in prvem semestru tretjega letnika celjske gimnazije, dokler se ni družina v začetku leta 1862 preselila v Gradec. Zanimivo je, da je bil Klemens Gadolla v prvem gimnazijskem letniku 1859/60 eden od vsega treh dijakov, ki se niso prijavi k slovenščini; od 31 prijavljenih jih je bilo sicer 10 z nemško materinščino (!). Od drugega letnika pa očitno ni hotel zaostajati za sošolci in je, čeprav »deutsch geboren«, poslušal tudi slovenščino, a se pri predmetu ni izkazal tako dobro kot njegov mlajši brat Franc (1849–1928), ki je celjsko gimnazijo obiskoval samo prvi semester prvega letnika (ZAC, ZAC 845, Gimnazija v Celju, šk. 7, Katalogi 1860–1862).

¹⁴⁵ Informator Bernd Leinich (1968), Reiserstrasse 34, A-1030 Wien, dober znanec Inge Smith, sicer sin njene sestrične po materini strani, 23. 10. ter pismi avtorju 30. 11. in 3. 12. 2009. – Klemensov sin in Josefov brat Othmar Gadolla (1895–1938), ki je v avstro-ogrsko vojsko vstopil leta 1914, je po vojaški evidenci iz let 1919–1920 poleg nemščine obvladal srbohrvaščino (ÖStA, KA, Qualifikationslisten, K 742, Gadolla Othmar).

¹⁴⁶ Na trirazrednico v Zgornjem Oseku/Oberhaag, kjer je bil Karl nazadnje nadučitelj, sta zakonca prišla leta 1889 ali 1890 iz bližnjega Gleinstättna ter ostala tu do leta 1903 (Schematismus der Volksschulen Steiermarks. 1888, str. 17; 1890, str. 18; 1899, str. 25; 1901, str. 24; 1903, str. 29). Zgornji Osek je že po Koslerjevem »Zemljovidu slovenske dežele in pokrajin« (1853) ležal onstran slovenske etnične meje. Potem ko v vsej tamkajšnji občini po ljudskih štetjih v letih 1880 in 1890 med domačim prebivalstvom ni bilo nikogar s slovenskim občevarnim jezikom, so leta 1900 našli 21 takšnih oseb ali manj kot 0,8 % (Orts-Repertorium, str. 132; Special-Orts-Repertorium, str. 185; Leksikon občin, str. 154).

¹⁴⁷ DAG, Matriken-Zweitschriften, Arnfels, Taufen 1866–1915, 1890/53, 1898/70.

¹⁴⁸ Leta 1900 je v občini Studenci pri t. i. občevarnem jeziku znašalo razmerje med nemško govorečimi (1.769) in slovensko govorečimi (544) stalnimi prebivalci 76,3 % proti 23,5 % (Leksikon občin, str. 206), do leta 1910 pa so ob strmi rasti prebivalstva (na 3.488 ali skoraj za polovico) »Slovenci« (663) statistično padli pod petino, na 19,0 % (Spezialortsrepertorium, str. 92). Takšno jezikovno razmerje je Studence statistično še bolj približalo Mariboru, ki je leta 1910 med domačim prebivalstvom izkazoval 14,4 % oseb s slovenskim občevarnim jezikom (prav tam, str. 3).

¹⁴⁹ Vse kaže, da sta se zakonca vmes spet znašla v drugi službi ali na (bolniškem) dopustu, saj ju v seznamih učiteljstva za leti 1904–1905 in 1905–1906 ni zaslediti. Ročni zapisnik 1903, X, str. 87; Ročni zapisnik 1904–1905, XI, Ročni zapisnik 1905–1906, XII, str. 88; Ročni zapisnik 1906–1907, XIII, str. 108; Ročni zapisnik 1908–1909, XV, str. 120; Ročni zapisnik 1909–1910, XVI, str. 132; Ročni zapisnik 1910–1911, XVII, str. 128; Ročni zapisnik 1911–1912, XVIII, str. 127; Ročni zapisnik 1912–1913, XIX, str. 135; Ročni zapisnik 1914–1915, XXI, str. 103. – O novi dekliški šoli v Studencih, ki je leta 1910 nastala z razdelitvijo prej skupne ljudske šole: Slovenski šolski muzej, Šolska mapa Studenci, Adela Altova, »Državna dekliška ljudska šola Studenci pri Mariboru. Kratek oris zgodovine in razvoja šole«, s. d. 1939, str. 1.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 2.

¹⁵¹ V Pokrajinskem arhivu Maribor ni arhivskih fondov obeh studenskih šol, ki bi stvar morda lahko vsaj malce osvetlila.

¹⁵² Prim. navedbo o nemškem maternem jeziku pri Hermannu kot gimnazijcu: PAM, PAM/795, Prva državna realna gimnazija Maribor, šk. 20, vpisnice 1912/13, 4. Klasse, str. 26.

Studenci. Ko je oče postal nadučitelj, so prebivali v novozgrajeni šolski stavbi in se spomladi 1919 preselili na območje mestne občine.¹⁵³

Kako so živeli v zadnjih mirnih letih dvojne monarhije, lahko zgolj sklepamo, zlasti iz Karlovih poznejših izjav in zapisov v bolnišnični dokumentaciji. Kot številne Mariborčane tistega časa jih je zaposlovalo malomeščansko življenje, pri čemer niso bili čisto pravi »meščani«, ampak »pol-inteligeni« iz naglo rastočega delavsko-kmečkega pri-mestja. Kljub očetovemu rojstvu v Mariboru – sicer v sedlarsko-železničarski družini na desnem bregu Drave¹⁵⁴ – in materinemu plemiškemu poreklu ter graški vzgoji so vsaj sprva veljali bolj za prišleke s podeželske šole kakor za Mariborčane.

Prvi se je v očetov rodni Maribor preselil Karl ml., ko je pri enajstih začel leta 1901 obiskovati klasično gimnazijo in je v rodni Zgornji Osek dve leti zahajal le še na počitnice. Sodeč po odličnih ocenah je imel vseskozi nagnjenje do zemljepisa in zgodovine ter zlasti do verouka. Tudi sicer je bil dober dijak, iz prizadevnosti in vednja kot prvošolec z oceno zadovoljivo, v zadnjem, osmem letniku 1908/9 pa iz obojega ocenjen kot odličen (*sehr gut*).¹⁵⁵ Na utrakvistični nižji gimnaziji je bil vseskozi v nemškem razredu¹⁵⁶ in se tako v šoli ni nikoli učil slovensko.¹⁵⁷ Ni znano, ali je kdaj študiral, kot bi lahko sklepali iz navedbe poklica

»inženir« v kartoteki gospodinjestev mariborske mestne občine,¹⁵⁸ ali pa je že takoj po maturi postal uradnik pri Južni železnici. Pomenljivo je, da v njegovih dobro ohranjenih osebnih pričevanjih¹⁵⁹ niso nikjer omenjene kakšne študijske izkušnje, temveč samo njegova lastna navedba, da je »absolviral gimnazijo«. ¹⁶⁰ Glede na končano klasično gimnazijo in ljubezen do umetnosti si sicer malo teže predstavljamo, da bi študiral tehniko in želel postati inženir. Njegov osem let mlajši Hermann, ki je v letu Karlove mature šele postal gimnazijec, je bil očitno bolj tehnične narave, saj so ga poslali na realko. Letnike je izdeloval z odličnim uspehom, skoraj vedno s samimi odličnimi ocenami, a tudi on za obvezni predmet ni izbral slovenščine.¹⁶¹

Obetavna fanta iz »dobre« družine sta bila vsekakor v veselje in ponos učiteljskim staršem, še zlasti mlajši brat Hermann. Samo ugibati je mogoče, kakšna bi bila njuna življenjska pot, ko se v življenje Mayerjevih ne bi tako močno zarezala prva svetovna vojna, ki je zahtevala življenje mlajšega sina in po kateri si ni opomogel nihče, razen morda deloma očeta. Najprej je moral k vojakom Karl, o katerem domači verjetno niso vedeli ničesar, odkar je bil leta 1916 na ruski fronti hudo ranjen in ujet in dokler se v zadnjem letu vojne ni vrnil domov kot vojni invalid, še dodatno obremenjen s psihičnimi posledicami.¹⁶² Hermann, ki je moral, tako kot ves njegov gimnazijski razred, obleči vojaško suktnjo spomladi 1916, v sedmi gimnaziji,¹⁶³ je komaj devetnajstleten 22. avgusta 1917 padel na soški fronti.¹⁶⁴

¹⁵³ Po domovinski kartoteki mariborske mestne občine so Mayerjevi živeli v Studencih in so v Mariboru nenavedene dne pridobili domovinsko pravico na podlagi Karlove stalne službene nastavitve (vsekakor med letoma 1904 in 1906, ko očitno ni poučeval – gl. op. 149), zaradi njegove premitve v Studence pa so jo 17. septembra 1909 izgubili (PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Domovinska kartoteka, matični list št. 237). V mestni občini so Mayerjevi živeli od 1. maja 1919 (prav tam, Gospodinjnska kartoteka, Mayer Karol). Podatek o stanovanju v dekliški šoli pri sinu Hermannu: PAM, PAM/795, Prva državna realna gimnazija Maribor, šk. 20, vpisnice 1915/16, str. 7.

¹⁵⁴ Karl Mayer s krstnima imenoma Carl Julius je zagledal luč sveta 4. septembra 1864 v »stari« koloniji Koroške železnice kot sin Ivana (Johanna), sedlarja pri železnici, in Marije Alojzije roj. Resch (NŠAM, Matične knjige, Maribor–sv. Magdalena, R 1855–1866, str. 122).

¹⁵⁵ PAM, PAM/739, Klasična gimnazija Maribor, šk. 176, razredni katalogi 1901/2; šk. 179, razredni katalogi 1907/8, 1908/9.

¹⁵⁶ Prim. Jahresbericht, letniki 1902 do 1909.

¹⁵⁷ O učnem jeziku in predmetih gl. Jahresbericht 1902, str. 76. – Zanimivo je, da je Karl v višji gimnaziji naveden v vpi-

snicah in gimnazijskih letnih poročilih tik pred poznejšim primerjalnim jezikoslovcem Karlom Oštirjem (1888–1973).

¹⁵⁸ PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjnska kartoteka, Mayer Karl.

¹⁵⁹ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol.

¹⁶⁰ Prav tam, zapisnik št. 297, 30. 7. 1924 – 21. 3. 1925.

¹⁶¹ PAM, PAM/795, Prva državna realna gimnazija Maribor, šk. 20, vpisnice 1912/13, 1913/14, 1914/15, 1915/16. – (40.–46.) Jahresbericht der k. k. Staatsrealschule, letniki 1909–1916.

¹⁶² Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, zapisnik št. 6393/663, 18.–28. 7. 1924.

¹⁶³ PAM, PAM/795, Prva državna realna gimnazija Maribor, šk. 20, vpisnice 1915/16, VII. Klasse. – Hermann je odšel v vojsko 11. maja 1916 in dobil od profesorskega zbora oceno »zrel z odliko« (reif mit Auszeichnung); en sam njegov sošolec je z dovoljenjem ministrstva predčasno tudi maturiral.

¹⁶⁴ Namig, kaj se je z njim zgodilo, je najprej ponujal Rottenmannerjev rodovnik (zasebni arhiv Ansfried Rottenmanner, kopija v arhivu avtorja), na katerem sicer ni kraja smrti, temveč ob letnici 1917 zgolj nedoločna oznaka »im

Vojna in njene za družino tragične posledice so zagotovo močno vplivale na mater Elise. Ne vemo sicer, ali ni imela psihičnih težav že prej in so jih vojni dogodki samo še spodbudili. Kot je pozneje izpovedal Karl, je mati »bolehalo na težki melanholiji«, bila zaradi trpljenja »nekoliko zmešana«, »enkrat tudi v umobolnici« in je večkrat poskusila narediti samomor.¹⁶⁵ Žal v Karlovi bolniški dokumentaciji ni zapisa, kdaj se je vse to dogajalo; morda že pred vojno in je Elise nemara prav zato pri 49-ih leta 1910 prenehala poučevati. Kakor koli, v družini mariborskih Mayerjev ni bilo po Maistrovem preobratu konec leta 1918 nič več kakor nekoč. Oče Karl je prejkone kmalu zatem moral v pokoj, a saj je v letu 1919 ne nazadnje dopolnil 55 let. Slovo od šole je družino očitno tudi privedlo iz Studencev na območje mestne občine, v sosednji okoliš Sv. Magdalene na desnem bregu Drave.¹⁶⁶ Tu, v najetem stanovanju v Črtomirovi ulici 8, je mati Elise 25. januarja 1923 v 62. letu umrla za srčno kapjo.¹⁶⁷ Kaj se je poslej dogajalo s preostalima živečima članoma družine, očetom Karlom st. in sinom Karlom ml., so po drobcih razkrili administrativni viri, ki so omogočili nadvse dragoceno najdbo – Karlovo bolniško dokumentacijo z rokopisno zapuščino v arhivu Psihiatrične bolnišnice Ljubljana.¹⁶⁸ Védenje o usodi Karla Mayerja vse do njegove tragične smrti je bilo končno mogoče nad-

graditi še z obsežnim skrbstvenim sodnim spisom in zapuščinskim spisom.¹⁶⁹

Če bi bili odvisni samo od Rottenmannerjevega rodovnika,¹⁷⁰ bi iz njegovega molka namreč lahko sklepali kvečjemu to, da je bil Karl v letih okoli 1935–1937 še živ ali pa da graški sorodniki o njem tedaj niso imeli ažuriranih podatkov. Evidenca prebivalcev mariborske mestne občine je nato razkrila, da je Karl po materini smrti še naprej živel v Mariboru. Ključni podatek za nadaljnje zasledovanje njegove usode pa je predstavljal zapis v t. i. gospodinjski kartoteki, po katerem je bil (od) 3. junija 1929 »v umobolnici«. V Maribor se je po istem viru vrnil v začetku leta 1934, a je tu ostal le nekaj tednov.¹⁷¹ Še preden je bilo mogoče potrditi sklepanje, da je ponovno pristal v bolnišnici za duševne bolezni, mi je neki šesti čut prišepnil, da je Mayer morda leta 1941 delil usodo evtanaziranih pacientov umobolnice v Novem Celju. Domneva se je izkazala za resnično. Iz novoceljske ustanove, v kateri je neprekinjeno bival zadnjih pet let, so ga 9. junija 1941 skupaj s 356 drugimi bolniki odvedli v zavod Hartheim pri Linzu,¹⁷² kjer je uradno preminil 2. julija.¹⁷³ Datum smrti je vprašljiv in dejansko pomeni le dan, ki ga Mayer zanesljivo ni preživel. Glede na to, da je bil Hartheim zgolj postaja za ubijanje ljudi in sežiganje trupel, Karl bržkone ni dočakal začetka poletja usodnega leta enainštirideset.¹⁷⁴

Zadnji del Mayerjeve življenjske poti, razen absurdnega konca, sicer močno spominja na usodo njegovih daljnih sorodnikov bratov grofov Paradeiser, zadnjih dveh polihistorjevih potomcev na Kranjskem. Stoletje in pol prej sta namreč prav tako duševno zbolela in dolga leta do smrti preživela

Feld«. – Po fonetični kartoteki umrlih avstrijskih vojakov v 1. svetovni vojni je življenje izgubil 22. avgusta 1917 kot vojak 47. (mariborskega) pehotnega polka na koti 40–110, kjer so ga tudi pokopali (ÖStA, KA, Phonetische Totekartei, 660, Nr. 1133, Mayer Hermann). – Po podatkih organizacije Österreichisches Schwarzeskreuz – Kriegsgräberfürsorge na Dunaju je bila kota 110 na območju Banjščic, na frontni liniji Jelinik-Kolk (Jelenk-Kuk), lokacija groba Hermanna Mayerja pa iz njihovih evidenc ni ugotovljiva (dopis avtorju 30. 9. 2008). – Datum smrti navaja tudi gimnazijska vpisnica, ki kot kraj smrti navaja zgolj soško fronto (gl. prejšnjo opombo).

¹⁶⁵ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, zapisnik št. 6993/663, 18. 7. – 28. 7. 1924; zapisnik št. 297, 30. 7. 1924 – 21. 3. 1925; zapisnik št. 1450, 18. 5. 1929 – 30. 6. 1930.

¹⁶⁶ Najbrž ni naključje, da so se Mayerjevi tu naselili 1. maja 1919, tj. mesec dni po tem, ko je šolo v Studencih 1. aprila prevzelo slovensko učiteljstvo (gl. op. 150).

¹⁶⁷ Upravna enota Maribor, MKU Maribor–sv. Magdalena 1919–1926, letnik 1923, zap. št. 23.

¹⁶⁸ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol.

¹⁶⁹ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25; PAM/715, Sodišče Maribor 1941–1945, šk. 115, A VI 1330/42.

¹⁷⁰ Ahnentafel der Familien Gadolla und Rottenmanner, Dezember 1993 (zasebni arhiv Ansfried Rottenmanner; kopija v arhivu avtorja).

¹⁷¹ PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Mayer Karol, Majer Karl.

¹⁷² Himmelreich, Seznam, str. 259; za dodatne informacije in opozorilo na zamenjavo naslovov dveh seznamov deportiranih v objavi se zahvaljujem avtorju Bojanu Himmelreichu.

¹⁷³ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, skrbniška pola 10. 11. 1942.

¹⁷⁴ Prim. <http://www.schloss-hartheim.at/> (Google, Dec. 2007).

Hiša v Ulici Moša Pijada 26, prej Valvasorjeva ulica 36, kjer je Karl Mayer v Mariboru nazadnje prebival, sicer le kratek čas na pragu pomladi 1934 (foto: B. Golec, julij 2009)

vsak v svoji bolnišnici, prvi do leta 1812 v Gradcu, drugi do 1823 v Ljubljani.¹⁷⁵

Vsekakor je zanimivo, da je prav polihistorjev zadnji potomec na Slovenskem pustil o sebi precej pričevanj prve roke. Velika večina teh se je skupaj z zapisi zdravnikov ohranila v njegovi bolniški kartoteki tedanje umobolnice na Studencu pri Ljubljani, najpomembnejšem viru o Mayerjevem bolezenskem stanju in prvih letih hospitalizacij (1924–1930).¹⁷⁶ Najzgodnejši vpisi v dokumentaciji o bolniku sežejo v sredo leta 1924, ko se je Karl prvič znašel na psihiatričnem zdravljenju in izpovedal, od kdaj ima psihične težave. Čeprav še ne 34-leten, je bil tedaj že v pokoju s pokojnino železniškega uradnika. Stanje se mu je očitno poslabšalo, ko so se po materini smrti v začetku leta 1923 spremenile

družinske razmere. Kot je izpričal sam, naj bi se imel namen poročiti, česar njegov oče menda ni hotel niti slišati. Ovdoveli oče je po Karlovih besedah tudi sam načrtoval vnovično poroko, zato naj bi bil Karl pri hiši odveč. In kot je še pripovedoval zdravniku, ga je oče prav zato poslal v bolnišnico.¹⁷⁷ Pri tem preseneča, da se je Karl st. v resnici oženil šele 16. marca 1927, in to z žensko, ki je ovdovela komaj slabi dve leti prej na Češkem, zato poroke z njo ni mogel načrtovati že leta 1924, ko je skoraj gotovo sploh še ni poznal.¹⁷⁸ Lahko pa bi imel te-

¹⁷⁷ Prav tam, zapisnik št. 6393/663, 18.–28. 7. 1924.

¹⁷⁸ NŠAM, Prepisi matičnih knjig, Maribor–sv. Magdalena, P 1921–1927, 1927, št. 29. – Mayerjeva druga žena Friderika – Frida Ullrich roj. Schier, po poklicu krojačica, se je rodila 5. oktobra 1897 v družini tkalskega mojstra Augusta Schiera v Josefodolu pri Jabloncu na Češkem. Ovdovela je 25. junija 1925 prav tako na Češkem in (od) tam 14. februarja 1927 tudi dobila dovoljenje za možitev. Sodeč po gospodinjski kartoteki mariborske občine pred poroko ni bivala v Mariboru pri starših, ki so se tu prijaviли konec leta 1922 ter živeli

¹⁷⁵ Golec, Valvasorjevo neznano, str. 379–380; Golec, Nova spoznanja, str. 105.

¹⁷⁶ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol.

daj ogledano kakšno drugo žensko, kolikor ni bila njegova takratna načrtovana poroka zgolj predmet domišljije obolelega sina.¹⁷⁹ Bolj nenavadno je dejstvo, da je bila resnična nevesta ob poroki šele v tridesetem letu in tako kar 33 let mlajša od svojega ženina ter celo sedem let od pastorka. V gospodinjski kartoteki mestne občine Maribor je Mayerjeva družina sicer vseskozi vodena skupaj – po materini smrti se ji pridruži očetova druga žena –, in to na treh naslovih na desnem bregu Drave, kar pa, kot bomo videli, ni povsem ustrezalo dejstvom.¹⁸⁰ Opomba, da je Karl ml. od leta 1929 v umobolnici, je usmerila pozornost na takrat edino psihiatrično bolnišnico v Sloveniji na Studencu pri Ljubljani. Po zaslugi te lapidarne omembe je bilo Mayerjevi nadaljni življenjski poti sploh mogoče slediti.

Karl ali Kari, kot so ga klicali domači,¹⁸¹ se je v bolnišnični oskrbi v Ljubljani znašel že pet let prej, ko so ga 18. julija 1924 sprejeli na opazovalni, tj. Nevropsihiatrični oddelek tamkajšnje Splošne bolnice. Zapisnik, sestavljen deset dni pozneje ob bolnikovi premestitvi v umobolnico na Studencu, je prvi dokument v njegovem razmeroma obsežnem studenškem dosjeju, ki z daljšo prekinitvijo obsega čas od leta 1924 do 1930. Vse bistveno o Karlu Mayerju pove prvi zapisnik v personalni mapi, nastal po desetdnevni hospitalizaciji v splošni bolnišnici 28. julija 1924. 34-letni upokojeni uradnik iz Maribora, čigar somatsko stanje je bilo brez posebnosti, je takoj dobil diagnozo shizofrenija. Zdravnik dr.

Novak je o njegovi anamnezi in psihičnem stanju ob sprejemu v bolnišnico zapisal:

»Anamneza: Mati bolnika bolehal na težki melanholiji in je umrla 1923. leta. Bolnik že boleha od leta 1916 s presledki normalnega duševnega stanja. Bil je v ruskem ujetništvu, kjer je bil poldrugo leto radi duševnega obolenja v različnih bolnicah. Leta 1918 se je vrnil iz ruskega ujetništva, živel pri svojem očetu brez posla, bil je strasten turist, hrano si je kuhal večinoma sam, zadnji čas je imel tudi nagon za potovanje. Pobegnil tudi dvakrat od doma. Pred 14. dnevi postal zelo razburjen, agresiven, spal je malo, po noči večkrat vstal in šel na grob svoje matere, žugal je s požigom in umorom.

Status psychicus: Bolnik je bil pri prihodu jako glasen, je mnogo govoril, gledal preplašeno okoli sebe, zamenjeval osebe, ki jih je prepoznaval kot svoje stariše, bil je zelo nemiren, skakal je iz postelje ter kričal, da naj ga pustijo, da se ne pusti zadaviti. Po noči je bil večinoma brez spanja ter je drugo jutro pripovedoval, da so ga hoteli umoriti, da je bilo vse polno ljudi okoli njega, ki so mu grozili in ga davili. Je krajevno, osebno in časovno orientiran, ima vidne in slušne halucinacije, govori mnogo in hitro, pravi, da je zelo učen človek, da čaka, da ga pokličejo, ker ima veliko novih načrtov, ki jih more edino on udejestiti. Je zelo samozavesten, misli, da je od boljših starišev, da je njegova mati imela tesne zveze z dvorom na Dunaju, a oče njegov ga je poslal radi tega v bolnico, ker se ga hoče iznebiti. Imel je namreč namen se sedaj poročiti, seveda potem je on odveč doma. Pravi, da je zmožen spisati cele romane in to le če se mu pove ena sama beseda, da bi bil najboljši igravec sveta, da je zelo muzikaličen.«¹⁸²

Ko so Karla z Nevropsihiatričnega oddelka ljubljanske Splošne bolnice premestili v Javno umobolnico na bližnjem Studencu, se njegovo vedenje na splošno ni spremenilo. Ob sprejemu pri zdravniku je po razkladanju svojih ambicioznih načrtov postal zmeden, spreminjal temo pogovora in obtoževal očeta – alkoholika, ki naj bi ga name-raval zastrupiti z morfijem. »Govori na dolgo in široko in gestikulira živahno,« je zapisano o prvem pogovoru z zdravnikom, poleg tega pa najdemo tu še pomenljivo pričevanje o pokojni materi: »Izjavlja, da je mati večkrat poskusila samomor in je naen-

na Ruški in Tvorliški cesti, nedaleč od Mayerjevih (PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Schier August). V poročni knjigi je pri Fridi naveden očetov naslov, a se je takoj po poroki prijavila pri možu Karlu Mayerju (prav tam, Mayer Karol).

¹⁷⁹ V pismu nekdanjemu sodelavcu F. Zollnaritschu z dne 18. 10. 1924 se Karl Mayer huduje nad svojim »pijanem očetom« in njegovo »babnico iz predilnice« (Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol).

¹⁸⁰ Od 1. maja 1919 so Mayerjevi stanovali pri Antoniji Jaunig na Črtomirovi 8, od 1. maja 1928 pri Mariji Rosman na Frankopanski 29 in od 1. septembra 1928 pri A. Horvat na Frankopanski 7. Opombe zaznamujejo smrt matere Elize 25. januarja 1923, bivanje Karla ml. v umobolnici (od) 3. junija 1929 in smrt Karla st. 14. novembra (prav: oktobra) 1930. Njegova druga žena Frida je zadnje stanovanje uradno zapustila na silvestrovo 1931 (PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Mayer Karol).

¹⁸¹ Tako se je podpisal pod neodddano pismo stricu Franzu Gaddoli v Gradcu, napisano 7. oktobra 1924 v umobolnici na Studencu: »D.(ein) Neffe Kari« (Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol).

¹⁸² Prav tam, zapisnik št. 6393/663, 18.–28. 7. 1924.

krat umrla, bila je enkrat tudi v umobolnici.« Med zdravljenjem je bil Mayer občasno nasilen in zato premeščen »na nemirni oddelek«, v t. i. »besnico«, nato pa je začel strastno »pisariti na vse mogoče naslove in večkrat povsem nesmiselno«. V družbi razburljiv in nagnjen k drobnim krajam ter skri- vanjem predmetov, kar ga je nemalo zabavalo, je v razpoloženju močno nihal. Včasih je bil nemiren in nespečen, razmetaval je stvari in se skrival, spet drugič je povsem mirno in smiselno odgovarjal na vprašanja. Več mesecev si je s praskanjem nameno- ma zadajal rane po obrazu in čelu. Včasih je vendar- le priznaval, da halucinira. Zelo hudo je bilo zadnji dan leta 1924, ko se je po nemirni noči hotel obesiti. Do premestitve v Bolnico za duševne bolezni v Lju- bljani – umobolnico oziroma »posilno delavnico« (na Poljanskem nasipu), kar se je zgodilo 21. marca 1925, je nekaj tednov brezvoljno, pokrit čez glavo, preležal v postelji.¹⁸³ Okrajno sodišče v Ljubljani je pred tem 26. oktobra 1924 sklenilo, da je nadaljnje pridržanje Karla Mayerja v zaprtem zdravilišču, »v blaznici na Studencu«, upravičeno in da veljavnost sklepa ugasne po enem letu.¹⁸⁴ Malo zatem mu je mariborsko okrajno sodišče 10. decembra odvzelo opravilno sposobnost s t. i. »neomejenim preklicem radi slaboumnosti«, ker je »preklicani obolel na dementia praecox« in »pri tej obolesti ni v stanu oskrbovati svoje zadeve«.¹⁸⁵

Iz prvega studenškega obdobja med julijem 1924 in marcem 1925 se je v Mayerjevi personal- ni mapi ohranilo tudi 23 njegovih lastnih zapisov, povečini neodanih pisem in dopisnic, ki jih je bolniška uprava zaradi zmedene vsebine zadržala. Nesrečni Karl je pisal na vse mogoče naslove, očetu, raznim znancem, sorodnikom, avstrijskemu generalnemu konzulu, jugoslovanski kraljici in znancu na dunajskem Vojnem ministrstvu. Nje- govo pisanje bi lahko kratko označili kot eno samo rotenje, pomešano z izbruhi besa in nostalgicnimi spominskimi vložki. Značilno Mayerjevo pisanje je naslednje, zapisano na izprošenem listu papirja na Studencu in namenjeno primariju ljubljanske splo- šne bolnice, kjer se je zdravil najprej, pred preme- stitvijo v umobolnico. Razen kraja in lastnih imen

je pismo nemško, tu je objavljeno v slovenskem prevodu, podčrtane besede in ločila pa so enaki kot v izvorniku.¹⁸⁶

»Blaznica Studenec 11/10 24

Karl Mayer, 20. junija pripeljan v Državno bolnico Ljubljana.

Visoko spoštovani g. primarij dr. med. Robida!!!

Državna bolnica Ljubljana

Gromska strela in hudič [Donner und Teufel]! Skoraj štiri mesece sem že tukaj in ne morem ničesar dobiti, ne obiska ne obleke, perila niti knjig, nobenih časopisov, nobenega svinčnika, nobenih knjig, papirja, svinčnika, peresa, črnila, sploh ničesar!

Najboljši gospod doktor! Najvljudneje prosim za po- moč. Sem že zelo anemičen in šibek, ležim v bolniški sobi in sem povsem zapuščen in potrebujem duhovno hrano. Pa tudi pepsin,¹⁸⁷ solno kislino, vino, čokolado, sladkor, denarja leži dovolj pri bančnem direktorju F. J. Peyerju, Maribor, Slovenska ulica 72. Kje je moj oče K. M., nadučitelj v pokoju, Maribor, v mojem stanovanju?

Vsak dan mislim na gledališke predstave v Mariboru. Tisti moskovski umetnik!!!

»Die Frauen von Meer«, blišč ali zaključek kvarteta Germanova.

Idealno! Povsem navdušen sem šel domov. V Mari- boru me povsod poznajo. Najbolj v »Veliki kavarni«. Vsi gledališki umetniki v Mariboru me poznajo od tam. Kje je moj sorodnik [Vetter] Charles Kunovar z Dunaja. Cleveland, Ohio, 1458 E. 26 Street USA?

Je brat moje neveste. Kje je mogoče hitro dobiti denar!¹⁸⁸ Vsaka banka plača takoj na moje ime! Moj odvetnik je dr. Georg Jan in dr. Fritz Jurič v

¹⁸⁶ Prav tam, Mayerjevo pismo primariju dr. Robidi, 11. 10. 1924.

¹⁸⁷ Zdravilo, ki mu ga je predpisal zdravnik v Mariboru in ga je bolnik dnevno jemal po dve čajni žlici; občasno ga je zahteval v zadnjih tednih pred premestitvijo s Studenca v umobolnico v Ljubljani 21. marca 1925 (prav tam, zapisnik št. 297, 30. 7. 1924 – 21. 3. 1925).

¹⁸⁸ Mayer je pogosto napisal klicaj, kjer bi moral biti vprašaj.

¹⁸³ Prav tam, zapisnik št. 297, 30. 7. 1924 – 21. 3. 1925.

¹⁸⁴ Prav tam, sodni sklep 26. 10. 1924.

¹⁸⁵ Prav tam, sodni sklep 10. 12. 1924. – Isti sodni sklep tudi v: PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25.

Mariboru. Avto SE 585 čigav je? Prosim, oprostite. V naglici Karl Kajetan Mayer«

Tu je Mayer pismo končal, ker mu je zmanjkalo papirja in je lahko podpis stlačil le še povsem na dno lista. Pomanjkljivosti svojega pisanja se je zavedal, zato se opravičuje. Pisal je strastno, hitro, tudi sam govori o naglici.

Druga neodposlana korespondenca odraža podobne čustvene izbruhe in se v glavnem prav tako nanaša na bolnikovo nezadovoljstvo nad novimi razmerami. Mariborskemu okrajnemu sodniku dr. Emilu Kramerju je osem dni pozneje, 19. oktobra, sporočal naslednje:¹⁸⁹

»Zelo spoštovani gospod doktor. Kaj novega v Mariboru? Moj oče umrl!¹⁹⁰ Naj živi Velika kavarna.¹⁹¹ Stefi, Else Knap Urvalek [so šli] k hudiču ali »na drugo stran velike vode«? Moje stanovanje oddano? Zakaj sem prišel tako nenadoma, brez razumevanja, da bi vzela s seboj najnujnejše, v Ljubljano. Strežniki tu so sami obsedeni s hudičem!? Moram se tako tukaj vsak dan vesti kot drugi norci. Dr. Drasch, Kral.[ja] Petra trg še živi? Naša mala dama (Musik-Gatten) še živi? Vsi Mariborčani popustili?«

Iz vrste pisanj, naslovljenih najrazličnejšim osebam in ustanovam, je mogoče povzeti, da je imel Mayer, tako kot je povedal v pismu primariju, resnično širok krog znancev, zlasti v Mariboru.¹⁹²

Nekatere je sicer s pripisom ob svojem naslovu vseeno raje spomnil, kdo natanko je in s kom v bližnjem sorodstvu, npr. »nečak Franza Gadolle« ali »sin Karla Mayerja«. Zadnje je navedel ob rob dopisnice, namenjene gospodični Štefaniji Kunovar iz mariborskih Studencev, o kateri govori v dveh pismih kot o svoji nevesti oziroma verjetni bodoči ženi,¹⁹³ na dopisnici pa jo naslavlja (zgolj) s sestro: *Liebe Schwester!* Gre za Mayerjevo prvo datirano pisanje v bolnikovi dokumentaciji sploh. Napisano je bilo 21. septembra 1924, potem ko je preživel zelo agresivno fazo zdravljenja. Prijateljici je potožil nad razmerami, sicer pohvalil hrano, sredi septembra napovedal bližajoči se sneg (!) in nedoločno omenil (svoje?) molitve za svoj dušni blagor (*Tag und Nacht beten für mein Seelenheil*).¹⁹⁴ Istega dne je pisal tudi svojemu nekdanjemu profesorju verouka dr. Antonu Medvedu. Razpoloženje se mu je medtem že precej spremenilo, saj je poleg tega, da ponoči in podnevi moli za rešitev k Naši ljubi Gospe, navedel, kako zelo je bolan in shujšan, a hkrati duševno povsem zdrav. Sledil je obupan klic na pomoč: »Hitro priti pome, sicer bom propadel«. Iz istega dopisa še izvemo, da je vojni invalid in da je med vojno kot poročnik služil pri 47. (mariborskem) pehotnem polku.¹⁹⁵ Svojih pravic se je dobro zavedal in je, denimo, slab mesec pozneje pisal Direkciji državnih železnic v Ljubljani, da od junija, odkar je v bolnišnici, ne prejema pokojnine, zato prosi za nakazila zaostalih prispevkov, saj se bo predvidoma kmalu vrnil v Maribor. In še, da ga je v ljubljansko bol-

¹⁸⁹ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, pismo dr. Emilu Kramerju, 19. 10. 1924.

¹⁹⁰ Stavek je treba razumeti kot vprašanje: »Ali je moj oče umrl?« Gl. op. 188.

¹⁹¹ Ime kavarne je Mayer zapisal slovensko.

¹⁹² Kronološko zaporedje datiranih pisem in dopisnic je tako: 21. 9. 1924 Štefaniji Kunovar, Studenci pri Mariboru; 21. 9. 1924 duhovnemu svétniku in profesorju dr. Antonu Medvedu, Maribor; 7. 10. 1924 stricu Franzu Gadolli, Gradec; 11. 10. 1924 primariju dr. Robidi, Državna bolnica Ljubljana; 12. 10. 1924 neznanemu doktorju v Mariboru; 13. 10. 1924 dr. Karlu Ipavicu, Maribor; 18. 10. 1924 Direkciji državnih železnic v Ljubljani; 18. 10. 1924 kolegu Franzu Zollnaritschu, Železniška generalna direkcija na Dunaju; 19. 10. 1924 okrajnemu sodniku dr. Emilu Kramerju, Maribor; 22. 10. 1924 družini Aloisa Johlerja, Dunaj; 22. 10. 1924 prokuristu Ernestu Muhiču, Maribor; 11. 1. 1925 očetu Karlu Mayerju, Maribor (pismo narekoval sobolniku). Nedatirana pisma in dopisnice: avstrijskemu generalnemu konzulu v Ljubljani – poleti ali jeseni 1924; očetu K. Mayerju – po 15. 10. 1924; gledališkemu režiserju Rudolfu Urvaleku (Mayer piše napačno: Urvalik), Maribor – oktobra ali novembra

1924; Centralni banki na Dunaju; pisanje, posvečeno jugoslovanski kraljici Mariji; odvetniku dr. Georgu Janu, Maribor; Alexandru Mayerju, Studenci pri Mariboru; N. Strelu na avstrijskem Vojnem ministrstvu na Dunaju; Gertrud Rošič, Studenci pri Mariboru; avstrijskemu generalnemu konzulatu v Ljubljani.

¹⁹³ V pismu primariju dr. Robidi 11. oktobra 1924 pravi, da je sestra v ZDA živečega Karla (Charlesa) Kunovarja njegova nevesta, v pismu Franzu Zollnaritschu na Dunaj sedem dni pozneje pa jo navaja z imenom Štefanija in pravi, da bo morda postala njegova žena. – Od Mayerja dvanajst let mlajša Štefanija Kunovar, roj. 1902 v Studencih, je kot zasebnica živela na različnih naslovih na desnem bregu Drave in se je poročila konec leta 1933 (PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjna kartoteka, Kunovar Štefanija).

¹⁹⁴ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, dopisnica Štefaniji Kunovar, 21. 9. 1924.

¹⁹⁵ Prav tam, dopisnica dr. Antonu Medvedu, 21. 9. 1924. – Dr. Medved je bil vseh osem let Mayerjev profesor verouka (prim. Jahresbericht, letniki 1902–1909) in je umrl že 26. februarja 1925.

nišnico spravi uradnik mariborskega reševalnega oddelka (*Rettungsabteilung Maribor*).¹⁹⁶

Verjeten opis, kako je prišel v bolnišnico, je med drugim podal v nedatiranem pismu avstrijskemu generalnemu konzulu, ki sicer kaže jasna znamenja piščeve neuravnovešenosti. 15. junija naj bi šel na Prevalje, blizu državne meje da ga je presenetila nevihta, preganjala ga je skupina zločincev, pred katero je zbežal v avstrijski Pliberk, se tam prijavil in prosil za pomoč. Že od 20. junija naj bi bil v Državni bolnišnici v Ljubljani – po bolniškem listu sicer šele od 18. julija –, duševno pa povsem normalen. Hotel je na Bled prosit jugoslovanskega kralja in kraljico za pomoč, pri čemer se je očitno zanašal na »dobre zveze«, saj ni pozabil dodati, iz kako starega in zaslužnega plemiškega rodu s cesarskega dvora izvira njegova mati Elise roj. Edle von Gadolla. Pismo generalnemu konzulu začenja z besedami, da je želel priti na Dunaj in da je njegova graška nevesta Stefanija Tatjana Gadolla nameravala k njemu v Maribor, njuno poroko pa bi nato praznovali konec junija 1924 v Gradcu.¹⁹⁷

Kot vse kaže, je na Mayerjevo duševno stanje pozno spomladi 1924 vplivala očetova namera, da se oženi, kolikor je bilo to tedaj sploh res. S tem ali tudi brez tega se je v njem samo še stopnjevala želja po lastni poroki. Kot je ugotavljal zdravnik ob bolnikovem sprejemu v bolnišnico, je ta nove osebe zamenjeval s svojimi sorodniki, kar nazorno potrjuje tale primer. S svojo nevesto po imenu Stefanijo Tatjano Gadolla, omenjeno v pismu generalnemu konzulu, je skoraj gotovo mislil prej omenjeno Štefanijo Kunovar, ki pa jo je postavil v graško okolje in ji pripisal dekliški priimek svoje matere.

Nekatera Mayerjeva pisanja so bila verjetno toliko urejena, da jih je bolnišnično osebje vendarle odposlalo naslovníkom, vsaj očetu. Karl namreč v neodposlanem, sicer zelo smiselnem nedatiranem pismu očetu omenja svoje prejšnje pismo s 15. oktobra 1924, ki ga v ohranjeni dokumentaciji ni najti in je tako zelo verjetno doseglo naslovníka. V omenjenem pismu brez datuma skuša *dragega očeta* pomiriti, naj zanj ne bo v skrbeh, prosi ga

za razne drobne potrebščine, sprašuje po znancih, omeni obisk zdravnika – sodnega komisarja in pove, da bi moral takoj po prihodu v bolnišnico izjaviti, da je bolan, saj mu potem ne bi bilo treba mesece dolgo po cele dneve preživeti na majhnem dvorišču.¹⁹⁸ Potem ko je očeta prve mesece obtoževal pijančevanja,¹⁹⁹ v pismih veliko preklinjal in se jezil na druge, je nekako od srede oktobra 1924 spravljujejši, skrbi ga, kaj je z očetom, ki se mu ne oglasi, in kaj z njegovim stanovanjem. Vseskozi čuti potrebo po pisanju in skoraj ni dopisa, v katerem naslovníka ne bi prosil za papir in črnilo. Po pol leta hospitalizacije je očitno tako opešan, da pismo očetu 11. januarja 1925 narekuje drugemu bolniku; ta se v slovenskem pripisu opravičuje, da slabo razume nemško. Mayer je zdaj zelo krotek, poanta narekovanega pisanja je ta, da je pripravljen vse trpeti in prenašati in da se priporoča Devici Mariji v Puščavi.²⁰⁰ Gre za njegovo zadnje datirano pismo in kot kaže, je med ohranjenimi tudi v resnici nastalo najpozneje. Obsedenost s pisanjem in dopisovanjem je pri Karlu medtem (začasno) postala preteklost. Neodposlana pisma brez datumov, ki jih je med drugim namenil dunajski Centralni banki, jugoslovanski kraljici Mariji (bolj posvetilo, pisano pol nemško, pol angleško) in znancu na avstrijskem Vojnemu ministrstvu, so polna nesmislov, halucinacij in miselnih preskokov. Znanca na ministrstvu prosi, naj se pri nekem njegovem sošolcu z Dunaja pozanima, kako Mayerjevo zadevo obravnava newyorška (!) vlada, obenem pa sprašuje, ali se je njegov oče že vrnil iz Beograda. V tem pismu je od vseh pisanj na najbolj ekspresiven način, z nemim krikom in zato podčrtano, izrazil svojo nenasitno potrebo po pisanju: »Tinte Tintenbleistift!« [Črnilo! Nalivno pero!]²⁰¹

Dokler je mogel, je pisal, če je le dobil papir in pisalo. Neodgovorjeno bo ostalo, koliko napisanega se je ohranilo ter kaj od vsega so iz obeh bolnišnic dejansko odposlali in komu. V zvezi s tem se postavlja tudi vprašanje o Mayerjevem ob-

¹⁹⁶ Prav tam, pismo Direkciji državnih železnic v Ljubljani, 18. 10. 1924.

¹⁹⁷ Prav tam, pismo avstrijskemu generalnemu konzulu, s. d. [1924].

¹⁹⁸ Prav tam, nedatirano pismo očetu, napisano po 15. 10. 1924.

¹⁹⁹ V pismu nekdanjemu sodelavcu Franzu Zollnaritschu na Dunaju 18. 10. 1924: »Ist mein Vater denn betrunken mit seinem Weibsbild aus der Spinnfabrik sie soll lieber gehen zum T.« [Je moj oče pijan s svojo babnico iz predilnice? Ona naj gre raje k hudiču.]

²⁰⁰ Znana romarska cerkev pri Lovrencu na Pohorju.

²⁰¹ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G - 4177, Mayer Karol, nedatirano pismo N. Strellu.

vladovanju in rabi slovenščine. Samo nedatirano in nepodpisano pisemce, namenjeno neobstoječemu Alexandru Mayerju v mariborske Studence (z nekdanjim nemškim imenom ulice Hermannngasse), je napisano v slovenščini.²⁰² Sodeč po ležeči pisavi, drugačni kot je Mayerjeva, ki je tudi na naslovu ovojnice, ni mogoče reči, ali je res njegova ali pa je besedilo spet komu narekoval. Gre za nekakšno izpoved, prošnjo prijateljem, naj ga rešijo »sužnosti in trpljenja.«²⁰³ V njegovi bolniški mapi sta se sicer ohranila še dva slovenska spisa, a brezosebna in pisana z malimi tiskanimi črkami, kot bi se pisec, najverjetneje vendarle Mayer sam, vadil v prepisovanju. Bogat knjižni jezik s slovničnimi napakami, ki bi jih lahko pripisali človeku z nemško materinščino, prejkone govori za »terapevtsko prepisovanje«. Med zmedeno vsebino najdemo poleg drugega odsev tedanjih družbenih razmer: razglabljanje o proletariatu in komunizmu.²⁰⁴ Edina izvirna slovenska beseda v vsej korespondenci, ki torej ni lastno ime ali del naslova in za katero lahko z gotovostjo potrđimo, da je Mayerjeva, je pomenljiva: hudič (!). Najdemo jo v nemškem pismu Rudolfu Urvaleku, režiserju mariborskega Narodnega gledališča: »Der Hudič ist hier zu Hause.«²⁰⁵

Toliko je nesrečni Mariborčan izpričal sam, dobesedno iz prve roke. Stanje se mu do poletja 1925 toliko izboljšalo, da so ga iz ljubljanske umobolnice (Poljanski nasip) s sklepom okrajnega sodišča v Ljubljani z dne 8. avgusta 1925 po dobrem letu hospitalizacije odpustili v domačo oskrbo.²⁰⁶ O njegovi nadaljni usodi v domačem mestu govori dokumentacija, nastala nekaj let pozneje, v letih 1929 in 1930 na Nevropsihiatričnem oddelku Splošne bolnice v Ljubljani in v Javni umobolnici na Studencu. Ob sprejemu v prvo bolnišnično ustanovo 8. maja 1929 je bolnik opisal, kaj se je z njim dogajalo, odkar so ga odpustili s Studenca. Samo iz popravljenega podatka o veroizpovedi lahko razberemo, da je medtem postal evangeličan,²⁰⁷ kar je bil tudi ob smrti dvanajst let pozneje.²⁰⁸ Njegova bolezen naj bi se začela leta 1916, ko je dobil strel v glavo in se je kot vojni ujetnik zdravil po raznih ruskih bolnišnicah. Po zdravljenju na Studencu med letoma 1924 in 1926 (prav 1925) se je bolezen nadaljevala »s presledki normalnega duševnega stanja«, dokler se mu stanje oktobra 1928 ni začelo močno slabšati. Zdaj je živel v stanovanju sam, si večinoma kuhal krompir in jedel kar vrelo iz lonca. Huje je bilo to, da je očetu in mačehi grozil s smrtjo, zanetil ogenj vrh štedilnika, se igral z električnim vodom, metal opeko v mačehino stanovanje, najrazličnejše predmete iz svojega stanovanja pa na cesto in v druga stanovanja. V pogovoru z zdravnikom je vzkipljivo razlagal, da je bil pred šestimi leti – dejansko petimi – že tu, in to protizakonito, za kar mu je država priznala povračilo stroškov. O stvari naj bi razsojalo višje sodišče, potem ko je njegovo tožbo zoper ministrstvu za zdravje in finance že obravnavalo okrožno sodišče v Mariboru. V Ljubljani naj bi bil

²⁰² Takšna oseba sploh ni obstajala. Z Alexandrom je Karl očitno mislil očeta Karla, hišna številka 8 je bila namreč ustrežna – Črtomirova 8, ulica pa se je pred letom 1919 resnično imenovala Hermannngasse (o uličnem imenu: Tovšak (ur.), Viri, 13. zvezek, str. 147–148).

²⁰³ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, nedatirano pismo Alexandru Mayerju.

²⁰⁴ Sestavek z naslovom »Zimski potkotend proliterijat! Gospodom v oči«, se, upošteva vse napake in nedoslednosti, začenja takole: »Pozna Grudna zima še ne sme prištevati v praksi Pustovega marliča popolnoma za svojega! pa tudi jesen ga ne mara če stopi Narod v izpmembo zaznamenja Kozla. Vendar naša čutila oznanjujejo da pravi zimski forverdc: Kamurkoli pogledaš, povsodi ti štrlijo nasproti Kalvarijski vojaki s svojo vojsko kakor bi te hoteli prositi pomoči! ne vedoč, da si tudi ti sam le ubog siromak nasproti tej hudobi, ki ji pač moreš uteči k topli peči, A premagati je na prostem bojišču ne znaš? Al preden je naša zimska botra butra poslala, pricivilil, je neko jutro tenak pisk vetra k Mlinariču prinesel Valnarvo Ravolucijonarsko »dušo« ki se zamenja za edeni drugi njemu podoben spol, in bo vetra Severnika nasmukal, da pregleda je li za prehod kosmato srčne obsodbe še kateri izmed Gospodov bolj korajžen od njega (Vrsta kume z dragoceno sivo kožuhovino pozor!).«

²⁰⁵ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, nedatirano pismo Rudolfu Urvaleku, oktober ali november 1924.

²⁰⁶ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, obvestilo okrajnemu sodišču v Mariboru 8. 8. 1925. – Sklep je temeljil na bolnišničnem poročilu z dne 30. julija.

²⁰⁷ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, zapisnik št. 5940/316, 8. – 17. 5. 1929. – Evangeličanska vera je pri Mayerju navedena tudi leta 1934 v: PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinska kartoteka, Majer Karl. – Prestop v fondu mariborske evangeličanske občine ni dokumentiran, pri čemer manjkajo izstopnice iz katoliške cerkve za leto 1925 (PAM/1846, Evangeljska verska občina Maribor, šk. 3, Izstopi iz Rimokatoliške cerkve 1919–1943). – Datum in kraj spremembe funkcionalne pripadnosti sta morda vpisana v izvorniku krstne matične knjige v župnijskem uradu v Arvežu/Arnfeldu, a mi podatkov kljub večkratnim poskusom ni uspelo pridobiti.

²⁰⁸ PAM/715, Sodišče Maribor 1941–1945, šk. 115, A VI 1330/42, mrliški list K. Mayerja 2. 7. 1941.

zdaj po zagotovitvi svojih mariborskih zdravnikov samo na psihiatrični presoji, a tudi to je bilo zanj žalitev. Trajni spori z očetom in grožnje očetu in mačehi z ubojem naj ne bi bili nič drugega kot »da se je samo malo prepiral, bolni človek vsaj ne more ogrožati močnega, zdravega«. Zdravnik, s katerim se je, kot pričajo citati v poročilih, pogovarjal nemško, je pri njem opazil »pogosto odsmerljivost v asocijativnem poteku«, na vprašanje, ali se zaveda, kako zmedeno in bučno odgovarja, pa je bolnik samo šepetaje pritrtil: »Ja, ja«, si dal kot gesto molčanja čez usta robec in zašepetal: »Still schweigen [Molčati].« Zdravnikovi pripombi, ali ni njegovo obnašanje malce čudno, je ustrežljivo in prijazno pritrtil s ponovnim: »Ja, ja.« V naslednjih dneh ni bilo z njim nič drugače: »Pri vsaki viziti, še predno more zdravnik nasloviti na bolnika kako vprašanje, začne bolnik gostoleti in čvekati o svojih zadevah,« je zapisano v bolniškem kartonu ob odpustu 17. maja 1929.²⁰⁹

Telesno dokaj zdravega, sicer nekoliko slabše hranjenega moža visoke rasti in astenične postave so naslednji dan sprejeli v umobolnico na Studencu, od koder je bil po dobrem letu 30. junija 1930 premeščen v sorodno umobolnico v Ljubljani. Na Studencu, kjer se je znašel drugič, so kot diagnozo samo potrdili paranoidnost, dedno obremenjenost po materi ter izbruh bolezni po strelu v glavo, dobljenem med vojno. Na frontalni osi glave in po ramenu so se mu še poznale brazgotine puškinega projektila. O svojem početju v zadnjih štirih letih je povedal: »Ta leta, ko je bil doma, je čakal na ponovno nameščenje k dunajski državni železnici. Delal ni nič. Je antialkoholik in turist. Le tu pa tam je pil za želodec nekaj dalmatinca. Mati je bila nekoliko zmešana, ker je mnogo pretrpela v življenju. Ima maturo, bil pri vojaki, potem bil pri železnici.« Kot štiri leta prej se je tudi zdaj dobro zavedal, kdo je, s kom in kje in spet je zelo veliko govoril. Zaposlovala ga je tožba proti državi, pripovedoval je o pogajanjih z avstrijsko in ameriško vlado ter o svojih telefonskih pogovorih z Dunajem, o zasebnem življenju pa, kako ne more živeti z mačeho, ki mu

nenehno povzroča škandale, in kako bo njegova mariborska nevesta mačeho tožila. Nevesti njegov oče nasprotuje, materin glas pa mu v sanjah veleva, naj se z njo poroči. Halucinacije je zanikal in tudi v zapisih iz naslednjih mesecev ni več sledov, da bi se jih kdaj zavedal oziroma priznal, drugače torej kot pet let prej. Imel je mirna in besna obdobja, pričakoval je obisk in pomoč protestantskega pastora, grozil s tožbami, se obtoževal in bil osamitev v »besnici« pripravljen prenašati kot Kristusovo voljo. Tudi kadar je bil »popolnoma negativističen«, je mrzlično pisal, a se zapisi iz tega obdobja niso ohranili. Vemo le, da je enkrat prosil za dopisnico, ker je želel pisati očetu.²¹⁰ Pogoste omembe molitev in Marije v dokumentaciji iz leta 1924 ter pet let pozneje sklicevanje na Kristusovo voljo in pričakovanje duhovnika pričajo, da je Mayer ostajal veren človek. Sodeč po najboljših ocenah iz verouka je bil tak že v gimnazijskih letih, sčasoma pa se je njegova vera spreminjala, kar se je ne nezadnje odrazilo v spremembi konfesionalne pripadnosti.

Usoda Karla Mayerja je bila zapečatená že nekaj dni po njegovem drugem prihodu na Studenc. 23. maja 1929 je namreč mariborsko okrajno sodišče zanj izdalo sklep o skrbstveni odobritvi pridržanja v zaprtem zdravilišču za nedoločen čas in za skrbnika imenovalo očeta Karla.²¹¹ Studenska dokumentacija preneha po dobrem letu dni 30. junija 1930 z Mayerjevo premestitvijo v umobolnico v Ljubljani (nekdanjo prisilno delavnico na Poljanskem nasipu).²¹² Njegovo nadaljnjo usodo precej dobro poznamo iz skrbstvenega spisa mariborskega okrajnega (sreskega) sodišča (1924–1941),²¹³ ki je sicer povsem drugačne narave od bolnišnične osebne mape. V spisu so v glavnem dokumenti o skrbništvu in z njim povezanih težavah, le za poskusno je Mayerjevih lastnih zapisov in komaj kak podatek o njegovem zdravstvenem stanju. Osvečljen je zlasti pacientov gmotni položaj, njegove že znane družinske razmere dodatno potrjujejo pričevanja tretjih oseb pred sodiščem, zgovornih je nekaj povsem lapidarnih zapisov, predvsem pa je dobro dokumentirano Mayerjevo zadnje bivanje v Mariboru v letih 1933–1934.

²⁰⁹ Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, zapisnik št. 5940/316, 8. – 17. 5. 1929. – Številka sodnega akta mariborskega okrajnega sodišča, ki jo je Karl Mayer navedel zdravniku, ni nikoli obstajala. Za informacijo se iskreno zahvaljujem gospe Emici Ogrizek iz Pokrajinskega arhiva Maribor.

²¹⁰ Prav tam, zapisnik št. 1450, 18. 5. 1929 – 30. 6. 1930.

²¹¹ Prav tam, sodni sklep, 23. 5. 1929.

²¹² Prav tam, zapisnik št. 1450, 18. 5. 1929 – 30. 6. 1930.

²¹³ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25.

Eno večjih prelomnic v njegovem življenju je predstavljala smrt očeta, zadnjega bližnjega sorodnika. Karl st. je umrl 14. oktobra 1930 za hipertrofijo prostate in srčno kapjo, in sicer v evangeličanskem oskrbovališču v Waltendorfu pri Gradcu.²¹⁴ Na tamkajšnjem šempetrskem pokopališču so ga tudi pokopali. Sina, ki je skupaj z mačeho Frido naveden v osmrtnici, tedaj zagotovo ni bilo v Mariboru in dan po pogrebu tudi ni mogel prisostvovati zadušnici v magdalenski cerkvi.²¹⁵ Samo dva dni po pokopu je skrbništvo nad Karlom prevzel mačehin oče August Schier (1871–1941),²¹⁶ sicer sudetski Nемеc in češkoslovaški državljani.²¹⁷ Takšna je bila namreč volja Karla st., izražena v oporoki, datirani v Mariboru 27. septembra 1930, dobra dva tedna pred smrtjo. Upokojeni nadučitelj Mayer, ki ni bil prepričan, ali se bo še vrnil z zdravljenja, je svojega sedem let mlajšega tasta določil za skrbnika z utemeljitvijo, da nima v Kraljevini Jugoslaviji razen njega nobenega sorodnika. Če skrbstvene oblasti njegove želje ne bi mogle upoštevati, je imenoval še drugega potencialnega skrbnika, odvetnika dr. Kieserja. Z izbiro tasta je prav gotovo želel zaščititi tudi položaj svoje mlade, tedaj 33-letne žene, še posebej ker je lahko pričakoval nadaljevanje sporov med njo in sinom. Še več, v primeru, da Karl ml. ne okreva in umre, podeduje Frida celotno sinovo premoženje, tj. vse njegove stvari, ki jih je že hranila, in hranilno knjižico.²¹⁸ Koliko je bila odločitev umirajočega nadučitelja razumna in dobronamerna, je ob vsej obilici sodnega gradiva težko presoditi. Sodišče je kljub nasprotnim glasovom ni razveljavilo in Schier je ostal Mayerjev skrbnik vse do svoje smrti 19. marca 1941,²¹⁹ dobre tri mesece pred Karlovim žalostnim koncem.

²¹⁴ *Prav tam*, 18. 10. 1930. – PAM/715, Sodišče Maribor 1941–1945, šk. 115, A VI 1330/42, mrliški list 17. 10. 1930.

²¹⁵ *Osmrtnica v: Mariborer Zeitung*, Nr. 277, 16. 10. 1930, str. 8. – V gospodinjski kartoteki je naveden napačen datum smrti 14. november (PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Mayer Karol).

²¹⁶ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, zaobljuba A. Schiera 18. 10. 1930.

²¹⁷ Schier in njegova žena Berta sta v Mariboru živela od 20. decembra 1922 na podlagi podaljševanih dovoljenj za prebivanje, njuna domovinska občina pa je vseskozi ostajala Harfa (PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Schier August).

²¹⁸ PAM/715, Sodišče Maribor 1941–1945, šk. 115, A VI 1330/42, oporoka K. Mayerja 27. 9. 1930. – O vsebini oporoke tudi: PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, izjava A. Schiera 29. 1. 1934.

²¹⁹ *Prav tam*, prevzem skrbništva po Fridi Kladnik, 5. 4. 1941.

Vsekakor kaže opozoriti, da je imela okolica o Karlu Mayerju st. precej različna mnenja. Če pustimo ob strani konfliktno razmerje oče–sin, sta tu dve pomenljivi pričevanji, ki kažeta nadučiteljevo dvojno naravo. Kratek nekrolog v lokalni kroniki *Mariborer Zeitung* ga – pač ne brez razloga – označuje kot pravičnega in ljubeznivega moža, ki je pri vseh užival največje spoštovanje.²²⁰ Na drugi strani je njegova učiteljska kolegica dobra tri leta zatem v korist Karla ml. pred sodiščem izjavila, da se ni pokojni oče »prav nič brigal za družino, temveč je vsa skrb za družino slonela na ramah matere«.²²¹ Po smrti obeh staršev bi bilo za Karla nedvomno bolje, ko ne bi imel za skrbnika prav človeka, s katerim se iz osebnih razlogov ni prenašal – očeta svoje osovražene mlade mačehe. Med Schierovim dobrih enajst let trajajočim skrbništvom sta se skrbnik in varovanec sicer le redko srečala, najverjetneje samo v kratkem obdobju, ko je bil Karl spet v Mariboru, a že misel na »Ausländerja« Augusta Schiera – tako imenuje skrbnika v dveh svojih pisanjih²²² – je na Karlovo zdravje vplivala vse prej kot dobro.

Nesrečni Schierov varovanec je sprva ostajal v bolnišnici za duševne bolezni v Ljubljani. Ko pa so leta 1932 odprli takšno bolnišnico v Novem Celju,²²³ so ga – očitno glede na krajevno pristojnost – že prve dni navedenega leta premestili v novi zavod bližje domovinski občini.²²⁴ V baročni graščini v Novem Celju je preživel osem let in pol od devetih in pol, kolikor mu jih je bilo še namenjenih, tj. od svojega 42. do 51. leta. Tako kot v dvajsetih letih je bilo njegovo zdravstveno stanje spremenljivo, ne poznamo pa niti približno toliko podrobnosti kot iz časa obeh zdravljenj v Ljubljani, saj se novoceljska dokumentacija iz tega obdobja ni ohranila.

Karl je tamkajšnjo bolnišnico zapustil trikrat, pri čemer je bil vseskozi »preklican«, tj. opr-

²²⁰ *Mariborer Zeitung*, Nr. 279, 18. 10. 1930, str. 3: »rechtschaffender und liebenswürdiger Mann, der sich allseits der größten Wertschätzung erfreute«.

²²¹ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, izjave prič 24. 1. 1934.

²²² *Prav tam*, dopis K. Mayerja neimenovanemu sodniku 8. 3. 1934, dopis K. Mayerja višjemu oficialu Drevenšku 13. 3. 1934.

²²³ *Krajevni leksikon*, str. 95.

²²⁴ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, obvestilo državne bolnišnice za duševne bolezni okrajnemu sodišču v Mariboru 9. 1. 1932.

vilno nesposoben, in pod skrbništvom. Prvi odhod iz zavoda spomladi 1933 je bil očitno samovoljen, a mu bolnišnična uprava ni nasprotovala, tako da je bil »zunaj« skoraj celo leto. Drugič se je za krajši čas znašel onstran bolnišnične ograje spomladi 1936, tretji »izhod« pozno spomladi 1941 pa je vodil le še v smrt v zloglasnem Hartheimu.

Za razumevanje Karlovega položaja je najbolj zgovoren tisti del skrbstvenega spisa, ki se nanaša na njegovo skoraj celoletno odsotnost iz novoceljske bolnišnice v letih 1933–1934. Od tam naj bi 12. aprila 1933 pobegnil,²²⁵ kar pa ni povzročilo večjega vznemirjenja. Dobiti je mogoče celo vtis, da je bil »pobeg« nekako usklajen z osebjem ali celo vodstvom zavoda. Ko se je »ubežnik« pojavil v Mariboru, se je – kot je pozneje izpričal skrbnik Schier – brez njegove vednosti nastanil pri železničarju Andreju Hoferju v Studencih.²²⁶ Glede na to, da je skrbnik zanj vsa leta prejemal solidno pokojnino, ki je leta 1933 znašala blizu 900 dinarjev, in da je razpolagal tudi z več kot 32.000 dinarji Mayerjevih bančnih prihrankov, za tedaj 42-letnega Karla ni bilo težko najti primerne oskrbe. Schier se je z izjavo 10. maja zavezal, da bo Hoferju za Mayerjevo popolno oskrbo, razen obleke, plačeval mesečno 600 dinarjev, tj. toliko kot dotlej novoceljski bolnišnici. Pred tem je v Novo Celje poslal hčerko Frido, Karlovo mačeho, ki je od pristojnega zdravnika izvedela, da bolnik ni nevaren in lahko ostane doma.²²⁷ Bolnišnična uprava je uradno strinjanje z zunajzavodsko oskrbo malo zatem, 15. maja 1933, sporočila tudi mariborskemu okrajnemu (sreskemu) sodišču.²²⁸

Toda stvar je bila s tem urejena samo deloma. Karl ni dolgo zdržal pri Hoferju in se je s pristankom sodišča v začetku poletja preselil v plačano oskrbo k železniškemu kontrolorju Franju Jugu, prav tako v Studencih, skrbnik Schier pa mu je od pokojnine plačeval še razne manjše potrebščine.²²⁹ Vendar nove razmere Karla niso zadovoljile, saj od

skrbnika ni mogel dobiti pojasnila, kaj se je medtem, ko je bil štiri leta po umobolnicah, zgodilo z njegovim (najemniškim) stanovanjem in stvarmi, od katerih naj bi mu bile vrnjene le malenkosti. Tožil je tudi nad pomanjkanjem obleke in perila ter se kot »žrtev družinskih razmer« 1. decembra 1933 obrnil na studenskega župana, ki ga je poznal še iz otroških let, naj mu pri oblasteh pomaga urediti neugodni položaj, v katerem se je znašel. Župan Alojz Kaloh je čez štiri dni pri okrajnem (sreskem) sodišču resnično posredoval, naj se Mayerju omogoči »človeka dostojno življenje« in ponudil, da občina v skladu s Karlovo željo predlaga drugega skrbnika, kajti »dokazano je, da se sedanji varuh ne briga za Mayerja v dovoljni meri«.²³⁰

Glede na zadnjo izjavo je komajda doumljivo, da je isti Kaloh samo poldrugi mesec zatem, 22. januarja 1934, podal pred sodiščem povsem nasprotno mnenje, ki je slednjič pretehtalo pri sodni odločitvi, naj Schier še naprej ostane Mayerjev skrbnik. Kaloh je povedal, da spremembe skrbnika ne želi niti Mayer sam, ki se temu pod sedanjim skrbnikom ni nikoli godilo slabo in ki »želi le to, da bi mu skrbnik tu pa tam izročil kaj denarja za njegove vsakdanje osebne potrebe«. Tudi edini očitok je župan sklenil z opravičilom: »Vem le to, da sedanji skrbnik zelo trdo drži njegovo imovino, ker se pač boji, da bi prekmalu splahnela«.²³¹

Prav mogoče je, da so županov tako radikalen preobrat povzročile novo nastale osebne zamere do Karla ali oseb, ki jih je ta klical za pričo. Karl je namreč v začetku leta 1934 začel »voditi svojo pravdo« še po enem tiru, prek odvetnika Maksa Šnuderla.²³² Ta je 8. januarja kot Mayerjev zastopnik pri sodišču vložil enak predlog o imenovanju novega oskrbnika kot prej studenska občina in predlagal v zaslihanje sedem prič: dve posestnici, dve učiteljici, zakonca Jug, pri katerih je Karl stanoval, in župana Kaloha. Priče naj bi potrdile, da skrbnik ne skrbi za svojega varovanca »njegovim telesnim

²²⁵ Prav tam, dopisa okrajnega sodišča v Mariboru predstojništvu mestne policije in upravi bolnišnice za duševne bolnišnice v Novem Celju 15. 3. 1934.

²²⁶ Prav tam, izjava A. Schiera 29. 1. 1934.

²²⁷ Prav tam, izjava A. Schiera 10. 5. 1933.

²²⁸ Prav tam, dopis o skrbstveni zadevi 15. 5. 1933.

²²⁹ Prav tam, izjava A. Schiera 29. 1. 1934. – Iz skrbnikovega obračuna je vidno, da je bil Mayer pri Hoferju na hrani od 15. maja do 15. julija, pri Jugu pa od 19. julija 1933.

²³⁰ Prav tam, dopis K. Mayerja občinskemu uradu Studence 1. 12. 1939, dopis župana A. Kaloha okrajnemu sodišču v Mariboru 5. 12. 1933. – Oba dopisa sta napisana z istim občinskim pisalnim strojem.

²³¹ Prav tam, izjava A. Kaloha 22. 1. 1934. – V izjavi najdemo pomoto v zvezi s sorodstvenimi razmerji: »Sedanji skrbnik je svak preklicanega, ima namreč njegovo sestro za ženo.«

²³² Prav tam, pooblastilo K. Mayerja odvetniku M. Šnuderlu 8. 1. 1934.

potrebam in stanu primerno«, da ima varovanec Mayer skrajno zanemarjeno obleko, da razen hrane in stanovanja ne premore ničesar, vse ravnanje skrbnika, »ki je po stanu in izobrazbi nižje kot varovanec«, pa naj bi bilo za varovanca »skrajno neprimerno in škodljivo«. ²³³ Razen Kalohove so si izjave vseh zaslišanih prič zelo podobne, pet pa jih je tudi izrecno podprlo predlog o zamenjavi skrbnika. Z njihovim pričanjem je prišlo na dan še nekaj mnenj, ki pomagajo izostriti podobo o tedanjih in preteklih razmerah v Mayerjevem sorodstvu. Ena od učiteljic, ki je Karla poznala še iz otroških let, je, kot je bilo že povedano, grajala njegovega očeta, češ da »se ni prav nič brigal za družino«. Njena sestra, prav tako učiteljica, je skrbnika označila za neprimerne »zaradi njegovega sorodstvenega razmerja in nasprotstva, ki je vladalo v preklicančevi družini med preklicancem in njegovim očetom«. Po pričevanju tretje priče je oče hranil sinove stvari, da bi mu jih izročil po vrnitvi iz umobolnice, četrta priča pa je zatrjevala, da mu je zapustil opremo za eno sobo z vsem potrebnim, ko pa je Karl prišel iz zavoda, ni imel niti najnujnejšega perila. Zakonca Jug, pri katerih je trenutno stanoval, sta bila mnenja, da njun najemnik najbolj trpi zato, ker je dobil za skrbnika človeka, s katerim je imel »hude konflikte«, še preden je zbolel. Očetovi postavitvi Schiera za skrbnika naj bi se tedaj »energično upiral«, poleg tega pa »kuranta silno tare in škodi njegovemu zdravju« skrbnikov odnos do njega, ker »kurator daje preklicanemu močno čutiti, da je on sedaj njegov gospodar«. Karlova trenutna gospodinja Marija Jug je še omenila, da je Karl Mayer »zelo miren« in poleg tega »silno varčen in ni nikakega strahu, da bi kaj zapravil«. Poudarila je tudi izobrazbeno razliko med izobražencem – abiturientom Mayerjem in predelavcem Schierom, njenega soproga pa je motilo, da skrbnik ni jugoslovanski državljani. ²³⁴

Schier je imel dobrega odvetnika, dr. Karla Kieserja, prav tistega, ki ga je Mayer st. predvidel kot sinovega drugega možnega skrbnika. Kieser je znal očitke spretno zavrnil, med drugim z ostrimi trditvami, da gre za intrige, rovarjenje in osebne interese Schieru nenaklonjenih krogov. ²³⁵ Opazka, da »se je dala v ta voz rovarjenja vpreči tudi občina Studenci«, je bržkone prispevala k županovi izjavi

pred sodiščem, drugačni od prejšnje, podane pisno. In prav na besede župana Kaloha se je okrajno (sresko) sodišče pri izreku sklepa najmočneje oprlo, potem ko je marginaliziralo izjave ostalih šestih prič. ²³⁶ Na drugi strani je imel mariborski sodni dvor za zavrnitev predloga o razrešitvi skrbnika več tehtnih argumentov. Predloženi skrbniški računi so pokazali, da je Schier »ne samo redno in minuciozno vodil oskrbovančevo gospodarstvo, temveč da mu je celo spravil skupaj za današnje razmere čedno premoženje v višini circa 32.000 din.« ²³⁷ Izjave prič, da ne vedo, kaj se je zgodilo s Karlovim pohištvom in stvarmi, je pojasnil obračun skrbniških prejemkov in izdatkov še za čas skrbništva Karla Mayerja st. Izkupiček od prodanega pohištva je oče naložil na sinovo hranilno knjižico. ²³⁸ Sodišče je pogojno dopuščalo samo očitke, »da je nekoliko prestrog napram varovancu v pogledu denarja, kar pa končno zopet temu prav pride«. Zavrnilo je očitke o skrbnikovi nižji izobrazbi, ker je ta »napravil na sodišče najboljši vtis«, ter glede državljanstva, saj naj bi Schier nameraval ostati v Mariboru in postati jugoslovanski državljani. Vsekakor je na sodni sklep nemalo vplivalo tudi Karlovo ravnanje v tednih med zaslišanjem prič – 22. in 24. januarja – in izrekom sklepa 5. marca 1934. V utemeljitvi sodnega sklepa je o tem zapisano: »Da se pa na preklicančeve želje ni ozirati, se je sodišče samo prepričalo, ker kaže preklicanec zadnji čas zopet veliko živčno razdraženost in menja svoje želje in predloge iz dneva v dan, kar bode vse v zvezi z poslabšanjem njegovega zdravstvenega stanja.« ²³⁹

Sodna zadeva je nesporno močno vplivala na Karlovo počutje in zdravje. Potem ko je januarja ravnal še povsem razsodno in ni na njem nihče opazal kakih sprememb, ga je čakanje na sodni sklep vse bolj spravljalo iz tira. Tako se je od Jugovih preselil na območje mariborske mestne občine k brivcu Ferdu Kosmu, ki je z družino prebival v več-

²³³ Prav tam, predlog K. Mayerja 8. 1. 1934.

²³⁴ Prav tam, izjave prič 24. 1. 1934.

²³⁵ Prav tam, izjava A. Schiera 29. 1. 1934.

²³⁶ »Sodišče je zaslišalo od preklicanega ponujene izvestitelje. Nekateri so se res izjavili v tem smislu, da bi bilo dosedanja njegova skrbnika razrešiti skrbstvenih poslov. Na podlagi izpovedi župana občine Studenci Kaloha Alojzija pa izhaja, da je sedanji skrbnik takorekoč najbolj pripravna oseba za preklicanca. Imenovani skrbi za preklicanca in drži njegovo imovino trdno v rokah.«

²³⁷ Prav tam, sklep 5. 3. 1934.

²³⁸ Prav tam, obračun skrbniških prejemkov in izdatkov 20. 5. 1929 – 14. 8. 1930.

²³⁹ Prav tam, sklep 5. 3. 1934.

stanovanjski hiši na Valvasorjevi (!) ulici 36. Istega dne, 24. februarja, ko je prijavil novo bivališče,²⁴⁰ se je zglasil tudi pri okrajnem (sreskem) sodišču, seznanil pristojne s preselitvijo in za skrbnika predlagal svojega novega stanodajalca Kosma. Po sodni zabeleži »se je obnašal zelo nervozno (daje zopet znake velike živčne razdražljivosti in duševne razkrajnosti).«²⁴¹ Slab teden zatem je 2. marca poslal sodišču zmedeno pismo, v katerem je namesto Kosma predlagal drugega skrbnika, Ferda Knapiča, ker naj bi Schier medtem od Kosma izsilil neko pisno izjavo in si v Kosmovem stanovanju drznil pregledati Mayerjev kovček in omaro. Razen nekaj slovenskih besed je pismo nemško, podobno kot nekoč pisma v ljubljanski umobolnici. Ponovile so se tudi fikcije o skorajšnji poroki, ki smo jim bili priča deset let prej: »G. F(erdo) Knapič ima kot brat moje izbrane neveste Marie Knapič nadzor nad mojimi stvarmi, ne pa g. Schier.«²⁴²

Tri dni zatem, na dan izdaje usodnega sodnega sklepa o skrbništvu, 5. marca, Karl bržčas ni bil niti toliko razsoden, da bi lahko povsem dojel njegovo vsebino. Odvetnik Šnuderl svojega klienta očitno tudi zato ni napotil na okrožno sodišče, kamor bi bilo v 14 dneh mogoče vložiti pritožbo. Mayer se je na sodišču sicer zglasil, a samo zato, da bi dobil ženitno dovoljenje. Realnost in fikcija sta se torej spet začeli neločljivo prepletati. Čez tri dni je na sodišču v razburjenem tonu in zmedenih stavih zahteval denar, da bi se mogel odpeljati k svoji nevesti v Karlovac, nato pa se je na hitro poslovil ter pustil na listku sporočilo, da se je odselil od Kosma in se nastanil v gostilni Vlahovič.²⁴³ Dejansko je šlo za pisno prošnjo, ki že spominja na njegova ohranjena pisanja iz let 1924 in 1925. Besedilo, v katerem so slovenski le naslovitev, prvi stavek in sklepni pozdrav, se v prevodu glasi:²⁴⁴

(g. Sand Valter)

(jetnišnica) 8. III. 1934

Velespoštov. g. sodnik! (soba šte. 8)

Podpisani vljudno prosim radi denarja za prosilca.

Podpisani se želi takoj odpeljati v Karlovac (če to dopušča njegovo zdravstveno stanje) in sprašuje, ali bi lahko takoj dobil na roko denar. Podukov in nadlegovanj s strani g. Schiera podpisani ne potrebuje več. Kot pravnega zastopnika je podpisani začasno že zaprosil gospoda dr. Reimana, toda Mayer nima v žepu niti dinarja. Nad 720 dinarjev je g. August Schier izročil g. Ferdu Kosmu, Valvasorjeva ul. 36, odgovornost za premoženje Karla Mayerja pa je g. Schier (za poslovneža [Kosma] je takšna vsiljivost s strani nekega tujca, Čehoslovaka, škandal) hotel prenesti na g. Kosma (pisno).

Z odličnim spoštovanjem Karl Mayer

Zasebni hotel Sagmeister, Zagata ulica (gostilna Vlahovič)

Pismo v tretji osebi, namera odpotovati v Karlovac ter navedba neobstoječe osebe in jetnišnice na mestu za pošiljatelja kažejo na piščevo hudo stisko. Kot kurioznost dodajmo, da je v imenu Valvasorjeve ulice, v kateri je kratek čas, komaj kak teden stanoval pri Ferdu Kosmu, zapisal ime svojega prednika, in sicer tako, kot so ga tedaj pisali mnogi: *Valvazor*. Da je izgubljal tudi krajevno orientiranost, kaže zmedena dopisnica, ki jo je 6. marca iz gostilne Koštomaj naslovil na Kosma, njegov naslov pa navedel kot: Frankopanska ul. 16.²⁴⁵ Ko je Kosem dopisnico dva dni zatem prejel, jo je izročil Schieru, ta pa je z njo pohitel na sodišče, kjer se je znašel le malo zatem, ko je od tam odšel razburjeni Mayer. Po Schierovih besedah se je zdravstveno stanje njegovega varovanca tako močno poslabšalo, da ga bo treba ponovno poslati v umobolnico.²⁴⁶

Vest, da je Karl zapustil Kosmovo stanovanje in se domnevno preselil v gostišče, je Schiera očitno precej razburila. V naslednji številki *Mari-*

²⁴⁰ PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Majer Karl, Kosem Fedor. – Hiša na Valvasorjevi ulici 36 ima danes naslov Ulica Moša Pijada 26 in stoji na vogalu z Gorkega ulico. O stavbi: Tovšak (ur.), Viri, 16. zvezek, str. 119.

²⁴¹ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, sodna zabeležba 24. 2. 1934.

²⁴² Prav tam, dopis K. Mayerja 2. 3. 1934; sodna zabeležba 2. 3. 1934.

²⁴³ Prav tam, sodna zabeležba 8. 3. 1934.

²⁴⁴ Prav tam, dopis K. Mayerja neimenovanemu sodniku 8. 3. 1934.

²⁴⁵ Prav tam, dopisnica K. Mayerja 6. 3. 1934, poštni žig Maribor 7. 3. 1934.

²⁴⁶ Prav tam, sodna zabeležba 8. 3. 1934.

borer Zeitung z datumom 10. marca je namreč objavil oglas, s katerim kot skrbnik naznanja, da ne bo plačnik za nikakršen dolg Karla Mayerja, »pogrešnega« (abgängig) od ponedeljka, tj. 5. marca.²⁴⁷ Mayer, ki je vest o svojem odhodu s stanovanja prebral že prejšnji dan v Slovincu,²⁴⁸ je časopisni izrezek opremil s svojim komentarjem, da lahko po sodnikovih besedah stanuje, kjer koli hoče, in ga očitno sam prinesel na sodišče.²⁴⁹ V tistih dneh je sodišču predložil še nedatirano vljudno slovensko pismo, s katerim prosi, da bi mu po »ostrem procesu« s skrbnikom začeli pošiljati pokojnino na glavno pošto ali glavno železniško postajo, ker je trenutno brez stanovanja.²⁵⁰ Skušal je stopiti tudi v stik s Schierom, a brez uspeha. Potem ko ga ni našel doma in ga je iskal v tovarni, ni prišel dlje kot do vratarnice. V nadaljevanju sta skrbnik in varovanec komunicirala prek vratarja na listu papirja.²⁵¹ Agoniji je naredil konec Mayer sam, ko je 15. marca, po desetih dneh »brezdomstva«, na sodišču zahteval svoj denar in grozil, da bo v nasprotnem ubil prvega, ki ga sreča na cesti.²⁵² Sodišče je mestni policiji še isti dan izdalo nalog, naj Karla Mayerja spravi v novoceljski zavod, iz katerega je pred slabim letom pobegnil.²⁵³ Kot

Herrn d. Besorner einatweilen schriftlich
 ansicht, aber Mayer hat keine ein. Geld in
 Jänalen
 über die 20.-, das J. lang Schier J. eferer
 Kosson, Valvasorjevo ul 36, übergeben
 und über das Eingetonn des Karl Mayer
 hat H. Schier J. Kosson (Skandal für einen
 Geschäftsmann eine solche Unpöndlichheit von einem
 Ausländer (Tschechoslowake) verantwortlich machen wollen
 (schriftlich!).
 In Verbindung ersuchen wir Karl Mayer
 Privatstetel Langmeister, Zagata ulice (spat. in. Plakati c.).

Druga stran Mayerjevega pisma neimenovanemu mariborskemu sodniku z datumom 8. marec 1934, v katerem omenja Valvasorjevo ulico

priča odjava bivališča pri Kosmu, so ga iz Maribora odpravili najpozneje 22. marca,²⁵⁴ tokrat za vedno.

Odtlej poznamo Karlovo bolnišnično življenje skoraj samo iz posrednih pričevanj. August Schier je pristojnemu sodišču do svoje smrti vestno predlagal račune o prejemkih in izdatkih in z enako mero vestnosti podpisoval prejeme nagrad, ki mu jih je sodišče odobravalo za skrbniško funkcijo, tu in tam pa skrbniški spis razkrije še kakšno podrobnost. Tako je Schier že junija 1934 poskrbel, da je njegova

²⁴⁷ Mariborer Zeitung, Nr. 57, 10. 3. 1934, str. 6.

²⁴⁸ Slovenec, št. 57, 9. 3. 1934, str. 4, Mariborske vesti. – Vest, da je »nekoliko slaboumni« 44-letnik Karl Majer (sic!) odšel od doma in da so svojci »v strahu radi morebitne nesreče«, si je Karl v nemško-slovenski mešanici prepisal na časopisni izrezek iz Mariborer Zeitung.

²⁴⁹ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, časopisni izrezek iz Mariborer Zeitung 10. 3. 1934.

²⁵⁰ Prav tam, pisanje K. Mayerja brez imena naslovnika.

²⁵¹ Prav tam, listek z zabeležbami K. Mayerja in A. Schiera 13. 3. 1934, dopis K. Mayerja višjemu oficialu Drevenšku 13. 3. 1934.

²⁵² Prav tam, sodna zabeležba 15. 3. 1934.

²⁵³ Prav tam, dopis sreskega sodišča Maribor upravi bolnišnice za duševne bolezni Novo Celje 15. 3. 1934.

²⁵⁴ PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjaska kartoteka, Majer Karl. – V kartoteki je pomotoma navedeno, da je Mayer odšel v Ljubljano. Tu v resnici ni bival nikoli razen v času obeh prejšnjih hospitalicij, zato ga zaman iščemo v zglaševalnih polah ljubljanske mestne občine (ZAL, LJU 500, Mesto Ljubljana, Domovinski oddelek, t. e. 136, 143).

hči Frida iz Mayerjevega skrbstvenega sklada prejela čednih 2.348 dinarjev. Pred sodiščem je namreč s primerjavo podpisov dokazal, da je tolikšno vsoto novembra 1927 dvignil umobolni Karl Mayer s čerkovno nakaznico, naslovljeno na njegovega očeta.²⁵⁵

Novoceljski pacient je mariborske oblasti po tistem opozoril nase le še nekajkrat. Ne dočela pojasnjeno ostaja, kaj se je z njim dogajalo leta 1936. Najprej je okrajno (sresko) sodišče prejelo iz Novega Celja njegov dopis, datiran 15. februarja in napisan s tujo roko v mešanici hrvaščine in slovenščine. S privolitvijo vodje zavoda naj bi bil Mayer od 1. marca deležen drugorazredne hrane in stanovanja, zato prosi, naj njegovo pokojnino nakazujejo neposredno upravi bolnišnice, in ne več Schieru.²⁵⁶ A še preden so zadevo lahko predložili skrbniku, je okrajno sodišče v Celju obvestilo mariborsko okrajno sodišče, da so Karla Mayerja, pristojnega v občino Studenci, 29. februarja 1936 iz novoceljske bolnišnice izpustili.²⁵⁷ Čemu gre pripisati ta korak bolnišnične uprave, ne vemo natanko, kakor tudi ne, kaj je Karl počel »na prostosti«, ki je trajala pičla dva tedna. Zdi se, da ni šlo za pravi odpust, temveč za prehodno zdravljenje v celjski bolnišnici, kjer so Karlu odstranili slepo črevo. Že 15. marca so ga namreč v Novem Celju ponovno sprejeli, in sicer z diagnozo »shisofrenska psihoza, appendicitis subacuta«, pripeljan pa je bil iz celjske javne bolnišnice.²⁵⁸ Slaba dva tedna zatem je sledila izdaja sodnega sklepa o njegovem nadaljnjem pridržanju v zaprtem zdravilišču za nedoločen čas.²⁵⁹ Tisto leto je Karl Mayer še enkrat, tokrat zadnjič prosil mariborsko okrajno sodišče, naj mu pokojnino nakazujejo neposredno, ker potrebuje denar »za razne osebne majhne potrebščine«.²⁶⁰ Prošnja je bila zavrnjena z utemeljitvijo, da za tovrstne potrebe že prejema zadosten znesek. Skrbnik se je med drugim skliceval, da zanj nalaga denar za primer, če pride

domov. Poleg tega je Karl malo prej v zavodu razbil radijski aparat in Schieru nakopal stroške popravila v višini 400 dinarjev,²⁶¹ kar je tudi zadnji podatek o kakšnem Karlovem dejanju.

Skrbnikovo ravnanje je seveda treba presojati v luči dejstva, da je bila njegova hči Frida z oporoko svojega moža določena za dedinjo vsega Karlovega premoženja. August Schier bi bil tako pri razpolaganju s skrbstvenim denarjem težko nepristranski. Prav zato se je tudi na vso moč oklepal zaupane funkcije in vsaj navzven nadvse vestno gospodaril z Mayerjevimi sredstvi. Zgledno napisani in sodišču v predpisanih rokih predloženi obračuni, ki so iz leta v leto kazali rast hranilnih vlog,²⁶² so, kot smo videli, prevladali tudi pri presojah pristojnega sodišča. Od varovančevih približno 900 dinarjev mesečne pokojnine je skrbnik v drugi polovici tridesetih let mesečno nakazoval bolnišnici okoli 600 dinarjev za Mayerjevo oskrbo in njemu osebno povprečno 200 dinarjev. Med občasnimi izdatki najdemo nakazila mariborski evangeličanski občini, med rednimi pa plačila za oskrbovanje groba na studenškem pokopališču. Tam se je pri svoji materi videl pokopanega tudi Karl, a se mu želja ni uresničila.

Samo nekaj mesecev pred njim je 19. marca 1941 v Mariboru preminil njegov skrbnik. Za skrbnico se je sodišču ponudila hči Frida, Karlova mačeha, tedaj ravno sveže poročena Kladnik. Kot bi se hotela napovedati bližajoča se zlovešča usoda njenega varovanca, nosi imenovanje nove skrbnice datum 5. april 1941 (!),²⁶³ dejansko samo nekaj ur pred nemškimi napadom na Jugoslavijo in tri dni pred zasedbo Maribora. V usodnih aprilskih dneh je bila zapečatenata tudi usoda novoceljskih pacientov, ki so se prav tako znašli na nemškem okupacijskem ozemlju. A neki podatek v skrbstvenem spisu

²⁵⁵ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, sodna zabeležba 22. 6. 1924.

²⁵⁶ Prav tam, dopis K. Mayerja okrajnemu sodišču Maribor 15. 2. 1934.

²⁵⁷ Prav tam, dopis okrajnega sodišča Celje okrajnemu sodišču Maribor 6. 3. 1936.

²⁵⁸ Prav tam, dopis bolnišnice Novo Celje okrajnemu sodišču v Celju 15. 3. 1936. – Ta datum sprejema je naveden tudi na seznamu 9. junija 1941 deportiranih pacientov (Himmelreich, Seznam, str. 259).

²⁵⁹ Prav tam, sodni sklep 28. 3. 1936.

²⁶⁰ Prav tam, dopis K. Mayerja okrajnemu sodišču Maribor 15. 9. 1936.

²⁶¹ Prav tam, sodna zabeležba 23. 9. 1936; obračun skrbniških prejemkov in izdatkov za leto 1936.

²⁶² Prav tam, obračuni skrbniških prejemkov in izdatkov 20. 5. 1929 – 14. 8. 1930, 5. 11. 1930 – 31. 12. 1933, za leta 1934, 1935, 1936, 1937, 1939 in 1940.

²⁶³ Prav tam, imenovanje skrbnice 5. 4. 1941. – Frida Mayer, pri kateri so od maja 1939 prebivali tudi njeni starši, se je vnovič omožila s tiskarjem Josipom Kladnikom. Njena mati Berta se je še med vojno odselila v Sudete, zakonca Kladnik pa sta v Mariboru prebivala vsaj še 8. junija 1945, ko sta se prijavila na novem naslovu (PAM, PAM/5, Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Schier August, Mayer Fride, Kladnik Josip.).

Karla Mayerja vendarle dopušča možnost, da vsaj zanj vse še ni bilo končano. Omemba visokih stroškov v višini kar 780 dinarjev za »avto iz Maribora do Celja in nazaj«, izkazan za 13. maj 1941, bi lahko pomenila, da so nove oblasti njegov primer še enkrat preučile, bodisi tako, da so Mayerja pripeljali v Maribor, bodisi – kar je bolj verjetno – da se je z »obiskovalci« iz Maribora srečal v Celju.²⁶⁴ Tudi če ni bilo tako, pa Karl ni »uspešno« preстал pregleda, ki ga je konec maja v Novem Celju opravila posebna zdravniška komisija. Niso ga namreč uvrstili v maloštevilno skupino 30 bolnikov, poslanih na nadaljnje zdravljenje v Feldhof pri Gradcu, temveč med tistih 357, ki so jih 9. junija deportirali v zgor-njevstrijški Hartheim.²⁶⁵ Zadnji prihodek in strošek v obračunu prejemkov in izdatkov iz skrbstvenega sklada – pokojnina in pristojbina pismonoši – nosita datum 1. julij.²⁶⁶ A Karla tedaj bržčas niti ni bilo več med živimi. Uradno je sicer preminil 2. julija ob 3.55 za akutnim vnetjem ledvic. Isti datum nosi tudi mrliški list, izdan v kraju smrti, v zavodu Hartheim.²⁶⁷

Zadeva Karl Mayer je zaposlovala mariborski sodni dvor še dobra tri leta zatem. Pokojniku je namreč prejšnji skrbnik Schier z leti priskrbel dobrih 47.000 dinarjev prihrankov, naloženih na dveh bančnih računih v Mariboru in Ljubljani, kar je za tisti čas pomenilo čedno premoženje.²⁶⁸ Neugodna prevedba dinarjev v marke v razmerju 20 proti 1 je prihranke skoraj popolnoma izničila, toda mačeha Frida se jim nikakor ni hotela odpovedati. Zdaj vnovič poročena gospa, zaposlena kot referentka na

mariborskem okrožnem uradu, je poudarjala, da se je morala v času zakona s Karlom Mayerjem st. iz gmotnih razlogov tudi sama zaposliti, pripeljala pred sodišče pričo, ki je njeno trditev potrdila, dala objaviti poziv pastorkovim neznanim dedičem²⁶⁹ in vztrajala, da ji pripada Karlova zapuščina. Ta je, preračunana v novo valuto, znašala 2.500 mark, toda v nasprotju z mačehinimi pričakovanji jo je višji finančni predsednik s sklepom 22. decembra 1943 prisodil Nemškemu rajhu. Frido Kladnik je pri tem napotil, da lahko svoj zahtevek za 3.000 mark uveljavlja po sodni poti.²⁷⁰ O njeni odločitvi lahko sklepamo le posredno. Zadnji dokument v Mayerjevem zapuščinskem spisu je namreč obvestilo višje finančne blagajne v Gradcu, poslano 16. avgusta 1944 mariborskemu sodišču, da je omenjena blagajna z Mayerjeve hranilne vloge pred štirimi meseci prejela 2.079 nemških mark. Vse kaže, da je prejem dopisa naslednjega dne tudi zadnji uradni zaznamek o obstoju osebe z imenom Karl Mayer.²⁷¹

Mariborski »original« Karl Mayer, čigar vida razen iz kratkega opisa (visok, asteničen) sploh ne poznamo, bi torej za vedno ostal le eden iz skupine 357 umorjenih, ko ne bi splet srečnih okoliščin razkril, kako znamenitega prednika je imel v 17. stoletju na Kranjskem. Karl, zadnji od potomcev kranjskega polihistorja, ki so živeli na Slovenskem, je neprostovoljno zapustil slovensko ozemlje in odšel v smrt samo nekaj dni po tristoti obletnici rojstva Janeza Vajkarda Valvasorja, tj. po dogodku, ki ga v usodnem času leta 1941 ni bilo mogoče ustrezno obeležiti.

Gre za naključje, toda z Valvasorjevimi nagljenji in načinom življenja je Karla – Karija Mayerja povezovalo vsaj dvoje: zanimanje za zemljepis in zgodovino (spomnimo naj na gimnazijske vpi-snice!) ter neizmerno veselje do pisanja. Tudi po čutenju in pripadnosti je bil nesrečnež najverjetneje najprej zavezan svoji ožji domovini – deželi in nato habsburški monarhiji. Kot večina njegovih sorodnikov vitezov Gadolla v Gradcu se je imel najbrž najprej za Štajerca in nato za Avstrijca, po ožji pripadnosti pa za Mariborčana z nemško materinščiči-

²⁶⁴ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, obračun skrbniških prejemkov in izdatkov 31. 10. 1941.

²⁶⁵ O tem: *Himmelreich, Seznam*, str. 255.

²⁶⁶ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, obračun skrbniških prejemkov in izdatkov 31. 10. 1941.

²⁶⁷ PAM/715, Sodišče Maribor 1941–1945, šk. 115, A VI 1330/42, mrliški list K. Mayerja 2. 7. 1941. – O kraju in datumu smrti tudi: PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, skrbniška pola 10. 11. 1942. – Poizvedovanje o Mayerjevi končni usodi zaradi skoraj povsem uničene dokumentacije hartheimske umobolnice ni dalo rezultatov (dopisa Zgornjeavstrijskega deželnega arhiva v Linzu (Oberösterreichisches Landesarchiv, Linz) 18. 12. 2007 in Dokumentacijskega centra Hartheim (Dokumentationsstelle Hartheim) 19. 12. 2007).

²⁶⁸ PAM, PAM/636, Okrajno sodišče Maribor, šk. 2035, P VI 68/25, skrbniška pola 10. 11. 1942, potrdilo o zapori hranilne vloge 9. 3. 1943.

²⁶⁹ PAM/715, Sodišče Maribor 1941–1945, šk. 115, A VI 1330/42, izjava F. Kladnik 24. 2. 1943, poziv dedičem 24. 2. 1943.

²⁷⁰ Prav tam, dopis višjega finančnega predsednika sodišču v Mariboru 14. 3. 1944.

²⁷¹ Prav tam, dopis višje finančne blagajne 16. 8. 1944.

no, ki je sicer govoril slovensko, a je v tem jeziku le težko pisal.²⁷² In Štajerec je Mayer ostal tudi potem, ko se je njegova rodna dežela leta 1918 razdelila na dvoje, s čimer je njegovo domače mesto pripadlo novi državi, sam pa je postal podanik jugoslovankega kralja. Karlova neodposlana korespondenca iz umobolnice in osebe, navedene v skrbstvenem sodnem spisu, so najboljši dokaz, da je vzdrževal socialne stike tako z nemškimi kot s slovenskimi someščani. Kraljico Marijo je imel toliko za svojo kot dunajska ministrstva prve avstrijske republike, odvetnika pa si je našel v osebi nekdanjega Maistrovega častnika Maksa Šnuderla.²⁷³ Čeprav je pisal nemško in se je slovensko težko izražal, se je vedno trudil pisati slovenska lastna imena in nazive. A tudi v njegovih nemških pismih je zlasti v tridesetih let čedalje več slovenskih besed in stavkov. Neodgovorjeno pa ostaja vprašanje, ali oziroma v kolikšni meri so se njegovi nacionalni pogledi spremenili med prvo svetovno vojno in po njej.

Ob vsem, kar je bilo o Karlu Mayerju mogoče dognati, močno dvomim, da je vedel za Valvasorja kot svojega prednika, čeravno je morda v grobem poznal polihistorjevo domoznansko delo o sosejni Kranjski. Z Valvasorjevim delovanjem je bil sicer zelo dobro seznanjen njegov ded Franc vitez Gadolla (1797–1866), ki je umrl, ko Karlovi materi Elise ni bilo niti pet let. Gadollo, graščaka na Blagovni in pozneje v Turnu pri Velenju, lahko glede na ukvarjanje s številnimi naravoslovnimi področji in glede na obsežen rokopisni domoznanski opus upravičeno imenujemo kar »mali Valvasor«.²⁷⁴ Toda

– ironija usode – njegovi izčrpani rokopisi o prednikih in njihovem sorodstvu razkrivajo, da nikakor ni mogel ugotoviti, kateri od Valvasorjev je bil oče njegove praprababice Regine Konstancije por. pl. Dienersperg.²⁷⁵ V zgodovinskem prikazu rodbine Valvasor, ki v glavnem temelji na Slavi, je tako svoji prednici pripisal kar deset (!) potencialnih očetov iz Valvasorjeve rodbine, le Janeza Vajkarda ne, kot bi imel do njega preveč strahospoštovanja.²⁷⁶ Na sorodstvo z znanstvenikom Valvasorjem je bil sicer zelo ponosen in je celo poudaril, da je ljubezen do »domovinske zgodovine« podedoval po svoji praprababici, rojeni Valvasor (!).²⁷⁷

Védenja o neposredni genealoški povezavi z Valvasorjem torej Gadollovi otroci niso mogli dobiti v domači hiši in tako po tej poti tudi ni prišlo do vnuka Karla Mayerja. Ob vsej Karlovi zgovornosti in bahanju z znamenitimi predniki po materini, Gadollovi strani pa si težko predstavljamo, da svoje sorodstvene povezave s polihistorjem v bolnišnicah ne bi obešal na veliki zvon, če bi zanj resnično vedel. Razen seveda, če mu zdravniki niso verjeli in tega zato niso zapisali. Valvasorja in Mayerja povezuje sicer še nekaj stvari. Prva je ta, da sta se oba znašla na istem rodovniku, ki ga je sredi tridesetih let 20. stoletja, okoli 1935–1937, izdelal Mayerjev graški bratranec ing. Eugen Gadolla (1895–1978) s pomočjo svaka Franza Rottenman-

dnji Štajerski, najrazličnejših zgodovinsko-domoznanskih spisov, topografij in genealogij vse do kart in sestavkov z naravoslovno vsebino. Spisi so povečini nedatirani in tudi nepodpisani, kolikor pa je pri redkih znan čas nastanka, gre za obdobje med 1836 in 1865 s težiščem v petdesetih letih. Prim. Zahn–Mell, Kataloge, str. 201.

²⁷⁵ StLA, Handschriften, Gruppe 2, Hss. 911, *Genealogische Notizen über mehrere adelige mir anverwandte Familien, die im Zillier Kreise begütert sind, oder waren. Von Franz Ritter von Gadolla Inhaber der Hften Thurn und Schalleck, Landstand und Mitglied der Landwirtschaftsgesellschaft in Steiermark. – Domala identičen rokopis, le da brez avtorjevega dodatka o umrlih sodobnikih, je datiran s 4. majem 1854, ko ga je Štajersko historično društvo prejelo v hrambo (prav tam, Gruppe 2, Hss. 742, str. 35).*

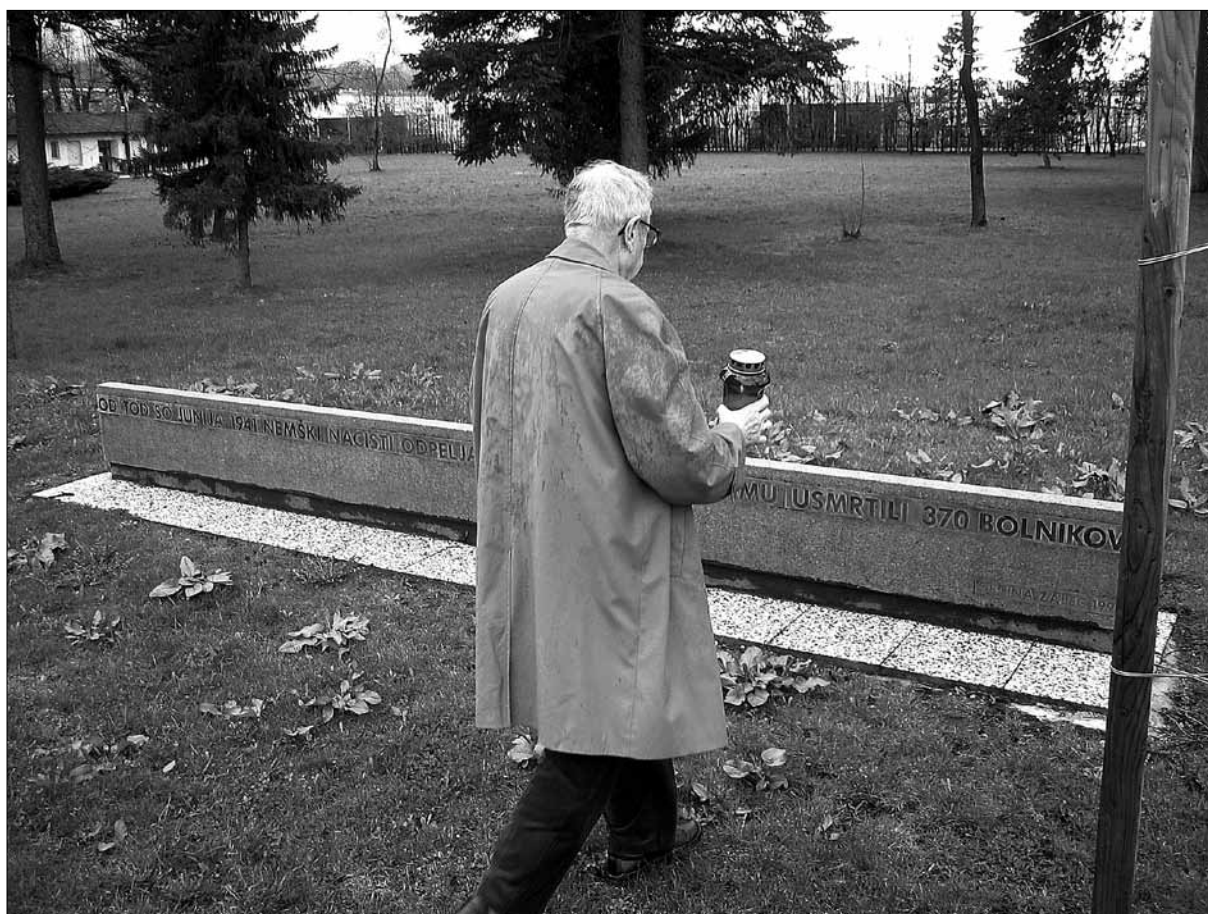
²⁷⁶ StLA, Handschriften, Gruppe 2, Hss. 568, fol. 2–'4'. – *Da Gadolla svoje prednice nikakor ni mogel povezati z Janezom Vajkardom, je bilo krivo njegovo z ničimer utemeljeno prepričanje o rojstvu Regine Konstancije med letoma 1694 in 1696, ko je bil polihistor že mrtev.*

²⁷⁷ »Daher meine Vorliebe zur vaterlandischen Geschichte, denn selbe war eine Ururgroßmutter von mir in gerade aufsteigender Linie« (StLA, Handschriften, Gruppe 2, Hss. 655, fol. 6).

²⁷² V Mayerjevem pisanju slovenskih besed in nazivov se pojavljajo napake, tipične za nemško govorečega človeka: npr. »Avstrijski Konsulat v Ljubljani« (Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana, G – 4177, Mayer Karol, nedatirana ovojnica), »Narrenhaus Studenz« (pismo neznanemu doktorju 12. 10. 1924).

²⁷³ O Šnuderlu Ude, Šnuderl Makso, str. 660–662.

²⁷⁴ »Štajerski Bogenšperk« sta bila Gadollova gradova Blagovna pri Šentjurju, kjer se je rodil in ga leta 1844 prodal, ter Turn pri Velenju, ki je bil v njegovi lasti od leta 1845 do prodaje 1861 in preselitve v Gradec (prim. zlasti njegov zgodovinski spis: StLA, Handschriften, Gruppe 2, Hss. 678, fol. 15–16). Na obeh gradovih je imel Gadolla, deloma pa že njegov oče, bogato knjižnico, zlasti naravoslovnna dela (zoologija, fizika, kemija), zbirke novcev, mineralov in raznih starin, številne instrumente (sekstant, teleskop, mikroskop) in drugo, s čimer je veliko eksperimentiral (prav tam, fol. 15–16, 23–24; prim. Raschke, Josef Ritter von Gadolla, str. 16–17). – V zbirki rokopisov Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu najdemo 53 njegovih rokopisnih del o Spo-

Mayerjev mrzli nečak polkovnik Egon Ehrlich pred spomenikom evtanaziranim bolnikom pri graščini Novo Celje, edinim pomnikom na Karla Mayerja (foto: B. Golec, 31. marec 2010)

nerja (1880–1954).²⁷⁸ Njuno delo, rodovno deblo rodbine Gadolla in Rottenmanner, je v devetdesetih letih 20. stoletja dopolnil nečak oziroma sin Ansfried Rottenmanner (1922), sam Valvasorjev šestkrat pravnuk. Omenjeni gospod ni do leta 2008 vedel ne, kaj se je zgodilo s Karlom Mayerjem, ne kdo je bil Valvasor. Ime Janeza Vajkarda Valvasorja namreč njemu in drugim ljubiteljskim genealogom iz njegove v Gradcu živeče družine ni pomenilo nič več kakor kateri koli drug plemiški priimek na njihovem rodovniku od pete generacije nazaj.²⁷⁹ Toda kakor koli že, nesrečni Mariborčan Karl Mayer, radoživi ljubitelj umetnosti in pisane besede, je nedvomno vsaj slišal za Janeza Vajkarda, saj je bil – in to je naravnost simbolno – Mayerjev zadnji mariborski naslov leta 1934 prav na Valvasorjevi

ulici (!). In končno, tako kot za Valvasorja tudi za Mayerja najverjetneje ne bomo nikoli izvedeli ne točnega dneva smrti ne zanesljivega kraja pokopa.²⁸⁰

Zgodbe o polihistorjevih potomcih noče biti konec

(Dva mladostnika iz Gradca med vojno bivata na slovenskem Štajerskem, mrzli stric enega od njiju se tod sprehaja v rjavi uniformi, njegova nečakinja se v Gradcu uči slovensko)

Druga svetovna vojna, katere ena prvih žrtev z našega ozemlja je bil nesrečni Karl Mayer, je sicer za krajši čas privedla na slovensko Štajersko še tri polihistorjeve potomce. Dobra tri leta zatem, ko je zadnji Valvasorjev potomec na Slovenskem prisilno zapustil domovino in izgubil življenje, sta

²⁷⁸ Franz Rottenmanner je bil soprog Margarethe (1898–1991), hčerke Kajetana Gadolle (1855–1899) in sestrične Karla Mayerja.

²⁷⁹ Pismo Ansfrieda Rottenmannerja avtorju 28. februarja 2008.

²⁸⁰ Hartheimske žrtve so sežigali, pepel pa skrivaj stresali v Donavo in zakopavali po raznih jamah. Prim. <http://www.schloss-hartheim.at/> (Google, Dec. 2007).

se proti koncu vojne vihre, leta 1944, znašla tu dva fanta iz Gradca, ki sta se veliko pozneje spoprijateljila in prijateljujeta še danes. Prvi je *dr. Herwig Brandstetter* (1929), pranečak skladatelja Rudolfa von Weis-Ostborna, drugi pa polkovnik *Egon Ehrlich* (1931), mrzli nečak Karla Mayerja. V zadnjem letu vojne sta kot pripadnika Nemške mladine (*Deutsches Jungvolk*) kopala protitankovske jarke za obrambo pred pričakovanim prodorom Rdeče armade. 13-letni Egon je bil med oktobrom in decembrom 1944 najprej kratek čas na Borlu in nato na območju Kapelskega Vrha pri Gornji Radgoni, 15-letni Herwig pa pozno poleti in jeseni v Radgoni ter pozimi 1944/45 v Rogaški Slatini. Nazadnje sta se sestala novembra 2009, ko še nista vedela, da sta daljna sorodnika.²⁸¹ Polkovnik Ehrlich je za prednika Valvasorja slišal prvič januarja 2007, dr. Brandstetter pa je za svoji sorodstveni zvezi z znamenitim kranjskim polihistorjem in prijateljem Egonom izvedel konec januarja 2010.²⁸²

V istem času kot fanta iz Gradca, a bržkone še malo pozneje, še v prvih mesecih leta 1945, se je na okupiranem slovenskem ozemlju zadrževal tudi *Johann-Hans Gadolla* (1907, Gradec – 1991, prav tam), bratranec Egonovega očeta in Karla Mayerja. Tu sicer ni živel, ampak le prehodno bival, medtem ko ga je družina čakala v domačem Gradcu. O tem človeku imamo pričevanja predvsem iz druge roke, njegovo delovanje na slovenskih tleh ni raziskano in je dokumentirano zlasti s fotografijami iz Savinjske doline. Hans, že od mladih let »enfant terrible« v družini avstro-ogrskega častnika *Klemensa viteza Gadolle* (1847, Turn pri Velenju – 1919, Gradec) in njegove galicijske žene *Otomare Dzierzynske*, je bil med Gadollami edini usmerjen nemškonacionalno, občutno drugače kot njegovi bratje in drugi graški sorodniki, ki so veljali za monarhiste. Hans se je že kot 15-leten fant leta 1922 pridružil avstrijskim nacionalsocialistom, sodeloval v julijskem puču 1934, nato emigriral v Nemčijo, tam deloval v avstrijski

legiji in z njo marca 1938 vkorakal v Gradec. Vendar pa po spletu okoliščin menda ni nikoli postal član nacionalsocialistične stranke NSDAP, temveč ostal le kandidat za članstvo. Med vojno je deloval pri organizaciji *Technische Nothilfe* (TENO) v Gradcu, pozneje preimenovane v *TODT*, nazadnje s činom esesovskega stotnika (*SS-Hauptsturmführer*), med drugim tudi na Spodnjem Štajerskem. Na njegovo srečo ga maja 1945 ni bilo več na okupiranem ozemlju, sicer bi mesto zadnjega na slovenskih tleh umrlega Valvasorjevega potomca prav zlahka pripadlo njemu, četudi sta dva njegova starejša brata postala žrtvi nacistov. Hansa so še nekaj let po vojni (1947–49) v Avstriji celo sodno preganjali, ker naj bi pripadal neki podtalni neonacistični organizaciji, a je bil obtožb slednjič oproščen. Umrli je leta 1991 v rodnem Gradcu kot upokojeni višji uradnik graške trgovinske zbornice.²⁸³ Čeprav zgolj po sili vojnih razmer je bil prav Johann-Hans Gadolla zadnji Valvasorjev potomec, ki je krajši čas bival na slovenskem ozemlju. Ironija usode je hotela, da je prišel na slovensko Štajersko v uniformi, zelo podobni tistim, ki so junija 1941 od tod odvedle v smrt njegovega bratranca Karla Mayerja.

Povsem drugačnega prepričanja kot nemškonacionalni Hans sta bila njegova desetletje starejša brata Othmar in Josef Gadolla. *Othmarja* (1895, Gradec – 1938, Gradec), nekdanjega avstrijskega stotnika in pozneje višjega policijskega uradnika v Gradcu, so nacisti samo tri dni po vkorakanju Hitlerjevih čet v Avstrijo ustrelili med verbalnim sporom na njegovem delovnem mestu, v prostorih policijske direkcije.²⁸⁴ Drugi brat *Josef Gadolla* (1897, Gradec – 1945, Weimar), poklicni častnik avstro-ogrske, nato avstrijske ter slednjič nemške vojske, je postal njihova žrtev sedem let pozneje. Sodob-

²⁸¹ Informatorja: Egon Ehrlich, *Döblinger Hauptstrasse 91, A-1190 Wien*, izjava 31. 3. 2010; dr. Herwig Brandstetter, *Burggasse 8, A-8010 Graz*, pismo avtorju 2. 4. 2010.

²⁸² Egon Ehrlich je bil sploh prvi živeči polihistorjev potomec, ki mi ga je uspelo najti, potem ko je svoj rodovnik do petega kolena objavil na medmrežju, Herwig Brandstetter pa eden zadnjih od nekaj nad sto, raztresenih po šestih državah. Zadnji odkriti potomec se je odzval 31. marca 2010 iz Združenih državah Amerike, s čimer je Valvasorjevo živeče potomstvo ugotovljeno v celoti.

²⁸³ Tipkopis Egona Ehrlicha »Johann (Hans) Gadolla (1907–1991)« v njegovem osebni arhivu (kopija tudi v arhivu avtorja). Hansu Gadolli naj bi pri integraciji v povojno avstrijsko družbo pomagala okoliščina, da so ga v nacistični Nemčiji kot člana avstrijske legije za nekaj mesecev (1936–1937) zaprli v kazensko taborišče, potem ko se je pritožil, da je nadrejeni žalil njegovo avstrijsko poreklo.

²⁸⁴ Othmar je bil zaprisežen monarhist in tako trn v peti novim oblastnikom; da bi zaščitile njegovo družino, so oblasti umor v uradni verziji prikazale kot samomor. Tipkopis Egona Ehrlicha »Die 5 Geschwister des Josef R. v. Gadolla« v njegovem osebni arhivu (kopija v arhivu avtorja). O uradni verziji smrti – samomoru s strelom v prsi (!?): *Stadtarchiv Graz, Sterbe=Protokolle, 1938 März, No. 177, 15. 3. 1938.*

niki ga opisujejo kot nasprotnika nacizma, ki se je izogibal režimskemu pozdravu in manifestacijam, ostal vso vojno v zaledju, osebno pa je bil globoko veren katoličan, zelo skromen in socialno čuteč človek.²⁸⁵ Velja celo za upornika zoper nacizem, ker je svoje zadnje vojaško dejanje tik pred koncem vojne plačal z življenjem. V začetku aprila 1945 je namreč kot poveljnik nemškega mesta Gotha z izobešenjem belih zastav preprečil nadaljnje ameriško bombardiranje tega starodavnega mesta in skušal mesto izročiti zaveznikom. 5. aprila so ga zaradi neizvršitve ukaza, naj Gotho brani do zadnjega moža, pred nemškim naglim sodiščem v Weimarju obsodili na smrt in ustrelili. Kot »rešitelju Gothe« (*Retter von Gotha*) so v tem turingijskem mestu v nekdanji Vzhodni Nemčiji po podpolkovniku Gadolli samo leto dni zatem poimenovali ulico in mu posthumno podelili častno meščanstvo, leta 2009 pa nedaleč od mestne hiše postavili spomenik. V rodni Avstriji so ga sicer rehabilitirali že leta 1948, a so njegov spomin obeležili šele pol stoletja po smrti, ko je v Gradcu dobil ulico v puntigamskem predmestju (1997) in pozneje še spominsko obeležje na graškem vojaškem letališču (2002).²⁸⁶

Očetovo počastitev v domovini je še dočkala njegova edina hči *Ingeborg – Inge Gadolla por. Smith* (1926, Straß, Štajerska – 1999, Perth, Avstralija), ki je zadnjega pol stoletja od leta 1950 živela na najmanjši celini. Rodila se je le nekaj kilometrov od današnje slovensko-avstrijske, tedaj jugoslovansko-avstrijske državne meje, v Straßu pri Lipnici, mladost pa povečini preživela v Gradcu. Posledice vojne in očetova usoda so močno zaznamovale tedaj 19-letno dekle, saj je za povrh malo za očetom izgubila tudi komaj rojenega otroka.²⁸⁷ Iz porušene domovine je kot študentka medicine emigrirala na obljubljeni peto celino, ne da bi jo še kdaj vsaj za kratko zapustila.²⁸⁸ Inge tako kot njeni graški sorodniki ni vedela za Valvasorja, v zvezi z izvorom njenih prednikov s slovenskega ozemlja pa je gotovo najbolj zanimivo njeno jezikovno znanje. Še iz otroških dni je tekoče govorila slovensko, za kar

je imela največ zaslug njena mati Alma Sampl, ki se je rodila v Ljubljani. Oče Josef–Joschi je tekoče znanje slovenščine in hrvaščine prinesel iz izkušenj med prvo svetovno vojno in je v družini vseskozi podpiral dvojezičnost. Tako kot že njegov oče Klemens je bil emocionalno zelo navezan na Spodnjo Štajersko, kamor je vse življenje pogosto zahajal na obiske. Vztrajal je, da je znanje drugega deželnega jezika del hčerkinine obvezne izobrazbe, čeprav je Inge odraščala v prvi avstrijski republiki in tretjem rajhu. Prvi pouk slovenščine je dobila v domači hiši, nato pa naj bi se slovensko učila še na gimnaziji.²⁸⁹

Slovenska beseda je torej pri Valvasorjevem potomstvu ugasnila zadnja, in to s smrtjo Inge Smith (1999), skoraj šestdeset let po tem, ko je slovensko ozemlje prisilno zapustil njegov zadnji tuživeči potomec, bratranec Ingega očeta. Ne bomo iskali simbolike v dejstvu, da je polihistorjeva zadnja potomka, ki je govorila njegovo »kranjščino«, preminila ob izteku 20. stoletja v Avstraliji, tisoče kilometrov od rodne Avstrije (podobnost v imenu!) in prednikove Kranjske, na celini, katere obstoj so v Valvasorjevem času šele slutili. Kakor koli, zgodbe zadnjih »valvasorjevcev«, povezanih s polihistorjevo današnjo domovino in slovenščino, naslednico njegove materinščine, so pravzaprav zgodbe številnih pripadnikov našega »tujega« plemstva. Tako kot je bilo v nemirnem 20. stoletju le maloštevilnim potomcem starih kranjskih plemiških rodbin dano ostanje v kraljevi in še zlasti v »ljudsko-socialistični« Sloveniji, je tu ugasnilo tudi potomstvo bogenšperškega graščaka Janeza Vajkarda. A s pomenljivo razliko. Šlo je za biološko izumrtje, na katerega so bili zadnji Valvasorjevi potomci na Slovenskem sicer obsojeni že prej, v letih razpada polihistorjeve širše domovine 1914–1918. Kaj se je torej zgodilo s tistimi štirimi, leta 1914 starimi od 16 do 38 let, ki naj bi na Slovenskem nadaljevali polihistorjev

²⁸⁵ O tem zlasti Raschke, *Josef Ritter von Gadolla*, str. 65–81.

²⁸⁶ Ehrlich – Raschke, *Erinnerungen*, str. 16 sl.; Raschke, *Josef Ritter von Gadolla*, str. 149, 150, 166, 169. – Obeležitev Gadollovega spomina v Gradcu je v veliki meri zasluha njegovega sorodnika, Valvasorjevega šestkrat-pravnuka polkovnika Egona Ehrlicha.

²⁸⁷ Raschke, *Josef Ritter von Gadolla*, str. 145–150.

²⁸⁸ Informator Bernd Leinich (1968), 23. 10. 2009.

²⁸⁹ Informator Bernd Leinich (1968), 23. 10. ter pismi avtorju 30. 11. in 3. 12. 2009. – Alma Sampl se je rodila 4. januarja 1906 v Ljubljani kot hči Avstrijca, kantinerja v vojašnici na Metelkovi, in Radovljčanke; družina se je odselila v Gradec spomladi 1919 (ZAL, LJU 500, Mestna občina Ljubljana, Domovinski oddelek, Zglaševalne pole mesta Ljubljane okrog 1900–1941 (1945), t. e. 205, MF 675). – Po informaciji Ludvika Karničarja z graške slavistike 8. 12. 2009 je bil pouk slovenščine na gimnaziji v Gradcu med obema svetovnim vojnama lahko samo fakultativen. – Josef Gadolla se je med bivanjem v Gothi (1943–1945) z jugoslovanskimi (srbskimi) vojnimi ujetniki pogosto pogovarjal v njihovem jeziku (Raschke, *Josef Ritter von Gadolla*, str. 74).

rod? Vodenični 38-letni posestnik Ludvik Kofler s Koga pri Ormožu je leta 1914 umrl brez potomcev, komaj 19-letni gimnazijec Hermann Mayer iz Maribora je tri leta pozneje padel na soški fronti, glasbenik Rudolf Weis-Ostborn se je po zlomu monarhije odselil v rodni Gradec, 28-letni železniški uradnik Karl Mayer pa se je leta 1918 vrnil iz Rusije kot vojni invalid, zaznamovan s klicami duševne bolezni. Samo nesrečni Karl, zadnji up za nadaljevanje Valvasorjevega rodu na slovenskih tleh, je še dočakal katastrofo leta enainštiridesetega, pa še on se tedaj bržčas ni v celoti zavedal resničnosti sveta okoli sebe. Tem laže zanj, če ni niti najmanj slutil zlovesče usode, ki se je nezadržno bližala njemu samemu in njegovi domovini, kar koli je že imel za svojo domovino.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Psihiatrične klinike Ljubljana:

G – 4177, Mayer Karol.

Budapest Főváros Levéltára, Budapest (= BFL):

Sterberegister: XV.20, XXXIII.1.a/
Matrikel/A627 (Band 1805).

Traunungsregister: XXXIII.1.a/Matrikel/
A592 (Band 1580).

Diözesanarchiv Graz–Seckau, Graz (= DAG):

Altmatriken: Graz-Hl. Blut, Taufbuch
XXIX 1843–1849; Graz–St. Andrä,
Taufbuch XI 1876–1880.

Matriken-Zweitschriften: Arnfels, Taufen
1866–1915; Graz-Dom, Trauungen 1951;
Graz-Münzgraben, Trauungen 1896; Graz-
St. Leonhard, Taufen 1876.

Indizes zu den Grazer Taufmatriken
1835–1889.

Diözesanarchiv Wien (= DAW):

Matrikenarchiv, Matriken-Zweitschriften:
Stadtpfarre St. Augustin in Wien,
Trauungen 1876.

Nadškofijski arhiv Maribor (= NŠAM):

Matične knjige: Celje–sv. Danijel: R
1794–1801, R 1801–1817, R 1878–1884, M
1886–1894, M 1895–1899, M 1902–1908;
Dobrna: R 1848–1866, R 1867–1888; Nova
Cerkev: R 1784–1810, R 1825–1842, P
1785–1837, M 1863–1891; Ptuj–sv. Jurij: R
1822–1853; Šentjur pri Celju: R 1785–1805,
P 1785–1835; Škale: R 1861–1888; Vojnik: R

1824–1840.

Prepisi matičnih knjig:

Celje–sv. Danijel: P 1908–1913, P 1914–
1919; Maribor–sv. Magdalena: M 1920–
1930; Nova Cerkev: M 1908–1939; Ormož,
R 1870–1899; Vojnik: M 1907–1920, M
1921–1939.

Zapisniki duš: 0016, Celje–sv. Danijel: K
41–45, K 48–49, K 54, K 56–58.

Narodna galerija, Ljubljana:

Inv. št. NG S 712, 727–729, 879, 881, 888,
905–912, 918, 920–924, 930, 932–934, 962,
965–966.

Narodni muzej Slovenije, Ljubljana:

Inventarna knjiga Deželnega muzeja za
Kranjsko, zv. 2.
Akt 157/34.

Inv. št. N 15855, 17795–17799.

Okrajno sodišče Celje, Zemljiška knjiga:

k. o. Celje, glavna knj. 155–190.

Okrajno sodišče Ormož, Zemljiška knjiga:

k. o. Kog, gl. knj. 1–60.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest:

Plakát- és Kisnyomtatványtár,
Gyászjelentés-gyűjtemény (= Zbirka
plakatov in drobnih tiskov, Zbirka
osmrtnic).

Österreichisches Staatsarchiv, Wien,

Kriegsarchiv (= ÖStA, KA):

Conduite-Listen: K 70.

Kriegsministerium: ZSt KM HR, Index
1867, 1868, 1882.

Militärmatriken: 01836.

Qualifikationslisten: K 451, K 742, K 3619,
Phonetische Totekartei: 660.

Pokrajinski arhiv Maribor (= PAM):

PAM/5, Mestna občina Maribor:

Gospodinjska kartoteka; Domovinska
kartoteka.

PAM/636, Okrajno sodišče Maribor: šk.
2035.

PAM/715, Sodišče Maribor 1941–1945: šk.
115.

PAM/739, Klasična gimnazija Maribor: šk.
170–174, 176, 179.

PAM/795, Prva državna realna gimnazija
Maribor: šk. 6–12, 20.

PAM/1846, Evangeljska verska občina
Maribor: šk. 3.

Slovenski šolski muzej, Ljubljana:

Šolska mapa Studenci.

Stadtarchiv Graz:

Meldekartei 1892–1925: Knr. 134, 159, 179, 313.

Sterbe=Protokolle: 1938 März.

Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (= StLA):

A. Dienersberg: K 1, 2.

Bezirksgericht Graz: D 929/1870.

Steirische Landtafel: LT II, Hauptbuch 8, 11.

Upravna enota Celje:

MKU Celje 1906–1914, MKU Celje 1914–1920, MKU Celje 1920–1931, MKU Celje 1931–1939; MKU Nova Cerkev 1920–1941.

Upravna enota Maribor:

MKU Maribor–sv. Magdalena 1919–1926.

Upravna enota Ormož:

MKU Ormož 1862–1919.

Upravna enota Ormož, Krajevni urad Kog:

MKU Kog 1867–1913, MKU Kog 1914–1933.

Zasebni arhiv Ansfried Rottenmanner,

Kugelbergstr. 4, A-8112 Gratwein:

Ahnentafel der Familien Gadolla und Rottenmanner, Dezember 1993 (kopija v arhivu avtorja).

Zasebni arhiv Egon Ehrlich, Döblinger

Hauptstrasse 91, A-1190 Wien:

Die 5 Geschwister des Josef R. v. Gadolla. Johann (Hans) Gadolla (1907–1991). Stammbaum Gadolla.

Zgodovinski arhiv Celje (= ZAC):

ZAC 609, Okrožno sodišče v Celju: popis.

ZAC 611, Okrajno sodišče Celje: šk. 116, 228; Zbirka listin, knj. 214.

ZAC 629, Notar Moritz Sajovic: šk. 291–296.

ZAC 845, Gimnazija v Celju: šk. 7, 14–17.

ZAC 911, Dom onemoglih Vojnik: šk. 13.

ZAC 1228, Pogrebni zavod Celje: šk. 1, 8.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (= ZAL):

ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka: šk. VIII.

ZAL, LJU 500, Mestna občina Ljubljana, Domovinski oddelek, Zglaševalne pole mesta Ljubljane okrog 1900–1941 (1945): t. e. 136, 143, 205, 258.

Zgodovinski arhiv Ptuj (= ZAP):

ZAP 6, Zbirka Muzejskega društva: MD-V-7.

ZAP 70, Rokopisna zbirka: R-45.

ZAP 82/1, Okrajno sodišče Ormož –

zemljiška knjiga, Listine: 1883, 1906, 1908, 1915, 1916.

ZAP 142, Gimnazija Ptuj: šk. 3.

Župnijski urad Ormož:

statusi animarum: 1860–1885, 1883–1913.

Župnijski urad Sv. Bolfenk na Kogu:

status animarum 1901–1912.

Literatura

Becker, Franz Bernhard: *Adressbuch der Landeshauptstadt Graz und Geschäftshandbuch für Steiermark*. Graz : A. Leykam's Erben, 1862.

Budkovič, Cvetko: *Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem I. Od začetka 19. stoletja do nastanka konservatorija*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.

Ehrlich, Egon – Raschke, Helga:

Erinnerungen an Josef Ritter von Gadolla. Wien : Bundesministerium für Landesverteidigung, 2003.

Flotzinger, Rudolf (izd.): *Musik in der Steiermark. Katalog der Landesausstellung 1980*. Graz : Referat der Steiermärkischen Landesregierung, 1980.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. 5. Band. Schloss Senftenegg : Selbstverlag, 1974.

Frank-Döfering, Peter: *Adelslexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*. Wien : Herder & Co., 1989.

Golec, Boris: Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. *Zgodovinski časopis* 61 (2007), str. 303–364.

Golec, Boris: Nova spoznanja o življenju in pozabljenem potomstvu Janeza Vajkarda Valvasorja. V: Katarina Keber in Katarina Šter (ur.), *Historični seminar* 6, Ljubljana : ZRC, ZRC SAZU, 2008, str. 77–117.

Golec, Boris: Polihistor J. V. Valvasor, njegovi bližnji in daljni potomci. Nova odkritja iz prezrtih arhivskih zakladov. V: Tatjana Šenk (gl. ur.), *Arhivistika – zgodovina*

- pravo. *Vilfanov spominski zbornik*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv (Gradivo in razprave 30), 2007.
- Golec, Boris:** Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del). *Zgodovinski časopis* 62 (2008), str. 351–383.
- Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*. Jg. 61. Gotha : Justus Perthes, 1911.
- Himmelreich, Bojan:** Seznam leta 1941 usmrčenih bolnikov umobolnice Novo Celje. V: *Celjski zbornik 1991*. Celje : Skupščina občine, 1991, str. 255–264.
- Jahresbericht der k. k. Staatsrealschule in Marburg a. d. Drau*. Marburg : K. k. Staatsrealschule, letniki 41.–46. (1909–1916).
- Jahresbericht des K. k. Staatsgymnasiums in Marburg*. Marburg (a. d. Drau) : k. k. Staats-Gymnasium, letniki 1902 do 1909.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Kuret, Primož:** *Ljubljanska filharmonična družba 1794–1919. Kronika glasbenega življenja v stoletju meščanov in revolucij*. Ljubljana : Nova revija, 2005.
- Lehmann's Allgemeiner Wohnungsanzeiger nebst Handels- und Gewerbe-Adreßbuch für die k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Umgebung*. Wien : Alfred Hölder: 12 (1874), 14 (1876), 16 (1878).
- Leksikon občin za Štajersko*. Izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900. Dunaj : C. kr. Centralna statistična komisija, 1904.
- Luskovič, Tonček:** *Kog. Krajepis in zgodovinopis*. Velenje: Pozoj, 2009.
- Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums*. Wien : K. k. Hof- und Staats (Aerarial) Druckerei: 1833, 1834, 1835, 1836, 1837, 1838, 1839, 1840, 1845, 1846.
- Munda, Mirko:** Povojne nacionalizacije in zaplembe premoženja v Sloveniji 76. *Večer* (Maribor), XLVI, št. 218 (13978), 18. 9. 1990, str. 20.
- Orožen, Janko:** *Posestna in gradbena zgodovina Celja*. Celje : Ljudski odbor občine Celje, 1957.
- Orožen, Janko:** *Zgodovina Celja in okolice*. II. del. (1849–1941). Celje : Kulturna skupnost, 1974.
- Orts-Repertorium von Steiermark*. *Obširen imenik krajev na Štajerskem*. Wien : K. k. Statistische Central-Commission, 1883.
- Österreichisches Musiklexikon*. Band 5. *Schwechat-Zyklus*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006.
- Pokopališča pri cerkvah Lavantinske škofije*. Razširjeni ponatis. Maribor : Pisarna kn. šk. ordinariata, 1916.
- Prokop, Peter:** Eine Lückenquelle bei Schiviz: Die Matriken des k. k. Feldsuperiorates für Innerösterreich und die Matriken der k. k. Garnisons-Spitals-Seelsorge in Graz. *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik* 25 (XXXIX), Heft 2, April/Juni 2009, 80–84.
- Raschke, Helga:** *Josef Ritter von Gadolla und die letzten Kriegstage in Gotha*. Gotha : Kurt Raschke, 2007.
- Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol in učiteljskega osebja na Kranjskem, Južnem Štajerskem in Primorskem in z osebnim staležem kranjskega ljudskošolskega učiteljstva za šolsko leto 1903–1904*. X. letnik. Postojna : R. Šeber, 1903; 1904–1905. XI. letnik. Postojna : R. Šeber, 1904; 1905–1906. XII. letnik. Ljubljana : Dragotin Hribar, 1905; od 1906–1907 dalje izdajatelj Ljubljana, Učiteljska tiskarna: 1906–1907, XIII; 1908–1909, XV; 1909–1910, XVI; 1910–1911, XVII; 1911–1912, XVIII, 1912–1913, XIX; 1914–1915, XXI.
- Schematismus der Volksschulen Steiermarks*. Graz : Selbstverlag Joh. Alex. Rožek, 1888, 1890, 1899.
- Schematismus der Volksschulen Steiermarks*. Graz : Selbstverlag Bl. Ambrožič, 1901, 1903.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig:** *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz : Lydia Schiviz von Schivizhoffen, 1909.
- Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel*. IV. Štajersko. Dunaj : C. kr. statistična centralna komisija, 1918.
- Special-Orts-Repertorium von Steiermark*. Wien : K. k. Statistische Central-Commission, 1883.

Special-Orts-Repertorien [etc.], IV. Steiermark.
Wien : K. k. Statistische Central-
Commission, 1893.

*Spezialortsrepertorium von Steiermark. Bearbeitet
auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung
vom 31. Dezember 1910.* Wien : K. k.
Statistische Zentralkommission, 1917.

Stekl, Konrad: Die Tätigkeit eines steirischen
Musikdirektors: Rudolf von Weis-Ostborn.
V: Konrad Steckl, Wolfgang Suppan:
Festschrift Steirische Musikjubiläen
1971. Graz : Akademische Druck- und
Verlaganstalt, 1971.

Pirjevec, Avgust; Geršak Ivan, geslo v: *Slovenski
biografski leksikon. Prva knjiga Abraham
– Lužar. Ljubljana : Zadržna gospodarska
banka 1925–1932, str. 210–211.*

Šerbelj, Ferdinand: Portreti goriških Attemsov
v zbirkah Narodne galerije v Ljubljani.
Goriški letnik 30–31 (2003–2004). Nova
Gorica : Goriški muzej, 2005, str. 357–366.

Tovšak, Slavica (ur.): *Viri za gradbeno zgodovino
Maribora po 1850. Viri 2. 13. zvezek.*
Maribor : Pokrajinski arhiv, 2002; 16.
zvezek. Maribor : Pokrajinski arhiv, 2004.

Ude, Lojze: Šnuderl Makso, geslo v: *Slovenski
biografski leksikon. Tretja knjiga. Raab–
Schmidl.* Ljubljana : Slovenska akademija
znanosti in umetnosti, 1960–1971, str.
660–662.

Vrišer, Andreja: *Noša v baroku na Slovenskem.*
Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske
fakultete, 1993.

Wurzbach, Constant: *Biographisches Lexikon des
Kaisethums Oesterreich. Fünffzigster Theil.*
Wien : K. k. Hof- und Staatsdruckerei,
1884.

Zahn, J. (osef), Mell, Anton (izd.): *Kataloge
des Steiermärkischen Landesarchives. I.
Joanneumsarchiv. 1. Handschriften. Katalog
der Handschriften.* Graz und Leipzig : Ulr.
Moser's Buchhandlung (J. Meyerhoff),
1898.

Časopisni viri:

Abendblatt des Pester Lloyd (Budimpešta): 1882,
Nr. 170; 1899, Nr. 85.

Cillier Zeitung (Celje): 1882, Nr. 61–64.

Deutsche Wacht (Celje): 1885, Nr. 25; 1890, Nr. 12;
1892, Nr. 4; 1894, Nr. 89; 1896, Nr. 99; 1908,
Nr. 7.

Pester Lloyd (Budimpešta): 1882, Nr. 206.

Marburger Zeitung (Maribor): 1923, Nr. 21.

Mariborer Zeitung (Maribor): 1930, Nr. 277, 279;
1934, Nr. 57.

Prefßburger Zeitung (Bratislava): 1882, Nr. 206,
210.

Slovenski Narod (Ljubljana): 1899, št. 87.

Elektronski viri:

[http://kunde4.informedia.de/de/index.php/
Vetter,-Anton](http://kunde4.informedia.de/de/index.php/Vetter,-Anton) (Google, Nov. 2007).

<http://www.schloss-hartheim.at/> (Google, Dec.
2007).

Informatorji:

- Herwig Brandstetter, Gradec
- Breda Breznik Farkaš, Radenci
- Egon Ehrlich, Dunaj
- Božena Kramberger roj. Breznik, Lendava
- Bernd Leinich, Dunaj
- Tonček Luskovič, Kog

Zusammenfassung

„DER HUDIČ [TEUFEL] IST HIER
ZU HAUSE“ – ZWISCHEN ARMUT,
MUSIK, PORTRAITS UNBEKANNTER
VORFAHREN, SCHIZOPHRENIE UND
EUTHANASIE

*Die schicksale der letzten Nachfahren von
Valvasor in Slowenien in der ersten Hälfte
des 20. Jahrhunderts und ihr kulturell-
künstlerisches erbe*

Erst in jüngster Zeit, nämlich im Jahr 2007,
wurde bekannt, dass das Geschlecht von Johann
Weichard Valvasor (1641–1693) nicht mit seinen
Söhnen erlosch, sondern die Nachkommenschaft
seiner jüngsten Tochter noch in der Welt verstreut
lebt, mehrheitlich in Österreich. Die Spurensuche
nach Valvasors Grazer Nachkommen bis in die
heutige Zeit zeigte, dass sich einige in der zweiten
Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts
wieder auf slowenischem Gebiet niedergelassen

hatten, wo der letzte Nachkomme bis zum Jahr 1941 lebte. Die letzten „slowenischen“ Generationen der biologischen Erben des Polyhistor waren meist mit der slowenischen Steiermark verbunden, nur zwei lebten vorübergehend in Valvasors Geburtsstadt Ljubljana/Laibach.

Die letzten „slowenischen Valvasors“ können zusammenfassend wie folgt dargestellt werden: An der Schwelle zum neuen Jahrhundert, im Jahr 1900, konnte man vier direkte Nachkommen des berühmten Krainers auf slowenischem ethnischen Gebiet zählen. Drei Jahre später erhöhte sich ihre Zahl auf sieben, was die Höchstzahl im 20. Jahrhundert bedeutete. Obendrein waren drei junge Burschen darunter, von denen begründeterweise anzunehmen war, dass sie das Geschlecht fortsetzen werden. Im Jahr 1913 gesellte sich noch ein vierter Mann im prokreativen Alter dazu, der einzige, der jemals heiratete. Vor Ausbruch des Ersten Weltkriegs schrumpfte die Zahl der „Valvasors“ wieder auf vier (bzw. höchstens fünf); sank bis zum Jahr 1919 auf drei und noch im selben Jahr schließlich auf zwei, die beide in Maribor/Marburg lebten: eine suizidgefährdete Mutter und ein wahrscheinlich bereits schizophrener Sohn. Nach dem Tod der Mutter im Jahr 1923 lebte der „geistesranke“ Karl Mayer als einziger Nachkomme des Polyhistor nachgewiesenermaßen noch 18 Jahre in Slowenien.

Die letzten Nachkommen des Polyhistor auf slowenischem Gebiet entsprangen drei Zweigen des Geschlechtes, die von den drei Kindern von Valvasors Urenkel, Franz Xaverius Freiherr von Dienersperg (1742–1814), abstammten. Vom ersten Zweig, der adeligen Familie Resingen, stammten die verarmten adeligen Schwestern Theresia und Eugenia Vetter von Doggenfeld ab, die zu Beginn des 20. Jahrhunderts betagt in Celje/Cilli lebten. Ihr unechter Urneffe, der geadelte Komponist Rudolf von Weis-Ostborn (1876–1962), kam kurz vor dem Ersten Weltkrieg aus seinem Heimatort Graz als Direktor der Philharmonischen Gesellschaft nach Laibach, musste die Metropole Krains jedoch bald nach Entstehung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen verlassen. Aus dem zweiten Zweig der Nachkommenschaft Valvasors entstammten die letzten zwei Nachkommen der Freiherren von Dienersperg: die Mutter Antonia Maria Kofler, geborene Freifrau von Dienersperg, die nach Kog/Kaag bei Ormož/Friedau heiratete, und ihr un-

verheirateter Sohn ohne Adelstitel, Ludwig Kofler (1876–1914), Einzelkind und Großgrundbesitzer in Kog, der einige Wochen vor Ausbruch des Ersten Weltkriegs an Wassersucht starb. Ein Jahrzehnt zuvor übersiedelte aus der heutigen österreichischen Steiermark nach Marburg die vierköpfige Lehrerfamilie Mayer, nach der Mutter aus dem dritten Zweig von Valvasors Nachkommenschaft – der Ritter von Gadolla. Die Mutter Elise (1861–1923) ist die letzte auf slowenischem Gebiet geborene und hier gestorbene Nachkomm(in) von Valvasor, doch lebte sie nur ein Drittel ihres Lebens hier. Der jüngere Sohn Hermann Mayer (1898–1917) fiel an der Isonzofront, der ältere Karl (1890–1941) erkrankte während des Ersten Weltkriegs psychisch und vegetierte bis zu seinem tragischen Tod an der Schwelle zum Zweiten Weltkrieg meist in Irrenanstalten dahin. Sein Leben endete im Juni 1941, fast genau dreihundert Jahre nach der Geburt seines Urururururgroßvaters J. W. Valvasor. Karl – als letzter Nachkomme des Polyhistor auf slowenischem Gebiet – musste die okkupierte Heimat zwangsweise verlassen und wurde in Österreich Opfer der nazistischen Euthanasie. Sein in Graz geborener Cousin Johann-Hans Gadolla (1907–1991) war der letzte Nachkomme, der – ein wenig später – im slowenischen Gebiet weilte, allerdings lediglich „dienstlich“ in SS-Uniform in der damals okkupierten „Untersteiermark“. Zu seinem Glück war er im Mai 1945 nicht mehr vor Ort, sonst hätte ihm leicht die Rolle des letzten auf slowenischem Boden gestorbenen Nachkommen Valvasors zufallen können – wobei zwei seiner älteren Brüder von den Nazis erschossen worden waren. Die Tochter eines ermordeten Bruders, Inge Smith (1926–1999) aus Graz, verstorben in Australien, war die letzte Nachkomm(in) Valvasors, die Slowenisch konnte.

Nachdem also zu Beginn des 20. Jahrhunderts vier kleinere, zwei- bis vierköpfige Familien aus der direkten Nachkommenschaft Valvasors auf slowenischem Gebiet gelebt hatten – wobei allerdings alle hierher übersiedelt waren – und zu erwarten war, dass das Geschlecht wieder in Slowenien Wurzeln schlägt, wurde diese Erwartung jedoch nicht erfüllt. Alle vier Familien starben ohne Nachkommen, weder in Slowenien, noch in Österreich. Sie teilten aber noch einige andere Gemeinsamkeiten. Sie kannten sich nicht untereinander, wahrscheinlich wusste keines der Mitglieder von der verwandtschaftlichen Verbindung zu Valvasor,

niemand hatte Slowenisch als Muttersprache und zumindest ein Mitglied beherrschte Slowenisch mit Sicherheit nicht.

Im Beitrag wird zweien der acht der letzten „slowenischen Valvasors“ größere Aufmerksamkeit zuteil: dem Komponisten Rudolf Weis-Ostborn, der sich als einziger in die regionale Geschichte einschrieb, und dem unglücklichen Euthanasieopfer Karl Mayer, über den es die meisten persönlichen Zeugnisse gibt. Die Lebensgeschichten der übrigen Personen sind unter anderen Gesichtspunkten interessant, bei einigen auch die Forschungswege, wie die Nachkommen Valvasors überhaupt entdeckt werden konnten. Und schließlich hatten die

handschriftlichen Memoiren sowie eine Porträtsammlung der Vorfahren – von der nicht einmal die Besitzer, die Kofler aus Kog bei Ormož, wussten, wer alles dargestellt war und wie wertvoll sie eines Tages für die Erforschung von Valvasors „unbekanntere“ Nachkommenschaft sein werden – ein ganz besonderes Schicksal.

Schlagwörter: *Valvasor, Vetter von Doggenfeld, Celje/Cilli, Weis von Ostborn, Ljubljana/Lai-
bach, Freiherren von Dienersperg, Kofler, Kog/Kaag
bei Ormož/Friedau, Ritter Gadolla, Mayer, Maribor/
Marburg, Porträtsammlung, Schizophrenie, nazisti-
sche Euthanasie*

Senta Jaunig

Ženska na zdravniškem zemljevidu

*Položaj in delovanje žensk v medicini s posebnim osvitom na slovensko
zdravnico*

JAUNIG Senta, univ. dipl. etnol., Inštitut za zgodovino
medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani,
Zaloška 7a, SI-1000 Ljubljana

359.5:61-055.2"19"

ŽENSKA NA ZDRAVNIŠKEM ZEMLJEVIDU

*Položaj in delovanje žensk v medicini s posebnim
osvitom na slovensko zdravnico*

Do poznega srednjega veka je ženska suvereno opravljala poklic zdraviteljice in bila edina zdravniška pomoč ženskam (babice) in revnejšim slojem prebivalstva. Ta položaj na prelomu v novi vek v celoti izgubi. Šele v drugi polovici 19. stoletja vstopi v medicinske fakultete in se sčasoma vpne v vsa področja medicine, tako da danes praktično ni medicinske specialnosti, ki je ne bi sokreirala tudi ženska. V jedru razprave avtorica prikaže glavne značilnosti in posebnosti položaja žensk v slovenskem zdravništvu zadnjih 100 let.

Ključne besede: zdravnice, feminizacija medicine, zgodovina žensk, emancipacija

JAUNIG Senta, BA Ethnology, Institute for the History
of Medicine, Medical Faculty, University of Ljubljana,
Zaloška 7a, SI-1000 Ljubljana

359.5:61-055.2"19"

WOMAN ON THE MEDICAL MAP

*The position and activities of women in medicine with
a special focus on the Slovene woman doctor*

Until the Late Middle Ages women worked autonomously as healers and were the only medical support for women (as midwives) and the poorer social strata. However, they completely lost this position in the Early Modern Period. It was only in the second half of the 19th century that women began to enter medical faculties. Gradually, they entered all fields of medicine, so that today there are hardly any medical subspecialties not co-created by women. The main part of the article presents the main characteristics and particularities of the position of women in Slovene medicine over the past 100 years.

Key words: women doctors, feminization of medicine, history of women, emancipation

Leta 2008 se je zdelo, da so ženske povsem preplavile slovensko zdravstvo, saj so zasedale večino vodilnih položajev osrednjih zdravstvenih institucij. Imeli smo ministrico za zdravje, ženski vodilni par je krmaril največjo univerzitetno klinično bolnišnico, prav tako je imel direktorico Inštitut za varovanje zdravja, poslovno vodenje Onkološkega inštituta je prevzela ženska in tudi na čelo Zdravniške zbornice Slovenije je bila postavljena zdravnica. Za nameček lahko dodamo, da je bila rektorica Univerze v Ljubljani ženska, zdravnica kakopak. Še nobena stroka, ki je bila poprej moško dominantna, ni imela tolikšnega deleža žensk na vodilnih položajih. Je to indic, ki priča o medicini, da je (postala) demokratična in razbila tisočletni patriarhalni mit – da je najboljša v rokah moškega –, ali je to stanje nujna posledica zdaj že večdesetletne feminizacije medicine pri nas, ki ji je (končno) uspelo revoltirati prejšnjo moško strukturo položajev v medicini?

Njena »predzgodovina«

Kadar vzamemo v precep žensko in jo želimo ovrednotiti znotraj posamezne stroke oziroma poklica, ne moremo mimo njene zgodovine, njene zgodovinskega položaja v opoziciji z moškim in postopnega osamosvajanja izpod večstoletnega patriarhalnega sistema norm in vrednot. Zgodovina ženske v medicini, njena vloga v zdravništvu se je prav tako spreminjala glede na njeno zgodovinsko vlogo ženske kot take: njeno spolno in družbeno vlogo. Z izgubo poklicne samostojnosti, ki jo je ženska (lahko) imela vse do poznega srednjega veka, se je spremenila tudi njena vloga v medicini. Poprej javno priznano delovanje zdraviteljic je prešlo v prepoved, kar je zaznamovalo prisotnost ženske v medicinski stroki za več stoletij.

O ženski podrejenosti začnemo govoriti z razvojem starogrškega mišljenja, ko nastopi premoč moškega nad ženskim principom védenja in modrosti. S tem pojmoven, t.j. logičen način dojemanja in razvoj sveta zamenja mitološkega. Slednji je poprej v vseh prvobitnih kulturah ženskega spola.¹ Tako je vse od Aristotela dalje mišljenje izrazito patriarhalno. Moški se je v celoti polastil

(filozofskega) izrekanja misli, tako tudi mišljenja o ženskah in njihovem dojemanju. Ženski je pripadalo čutno in moškemu duhovno, med tema dvema principoma pa je veljalo čutno za manj vredno, saj ne more pripeljati do pravega spoznanja oziroma védenja.² Temu mišljenju so sledile vse družbeno zgodovinske institucije.³ Kakor obstajata dve sferi, kjer se praviloma odvija vse naše življenje, javna kot poklicna in zasebna kot družinska, je moški v celoti prevzel poklicno polje in žensko postavil in omejil le v delovanje znotraj družinskega. Torej so se tudi vse poklicne institucije v preteklosti oblikovale kot izrazito moške. Zgodovina teh institucij je t. i. zgodovina moških institucij.⁴ Ker ženske v njih niso delovale, se tudi niso aktivno vključevale v izgradnjo sveta, prav tako tudi niso sodelovale pri oblikovanju in razvoju védnosti. Simone de Beauvoir nepomembnost žensk tako ne pripisuje njeni manjvrednosti, temveč njeni zgodovinski nepomembnosti.⁵ Ženske so se sicer izpostavljale kot izjemne osebnosti, ker pa niso bile vključene v izgradnjo sveta, so bile neme oziroma nevidne. Kakor je vse institucije vodila moška filozofska miselnost, je tudi zgodovinsko pero vihtela moška roka, ki ženskam, razen v kulturi in čudaštvih,⁶ ni odmerjala prostora.

Nekdo kuri kres

Za žensko prisotnost v medicini se je vse do druge polovice 20. stoletja, ko so se odprle nove perspektive pozicioniranja žensk v zgodovino medicine, zdelo, da do konca 19. stoletja ni imela pomembnejše vloge v zdravništvu. Novi pristopi, kakor tudi številne raziskave o ženskem delu pa so dali nove poglede na razmerja žensk v zdravništvu v njeni t.i. 'predpoklicni dobi'.⁷ Vse do konca srednjega veka njena vloga ni bila omejena zgolj na domačo oskrbo in nego bolnega ter pomoč pri rojevanju in negi do-

¹ Cvetka Toth, *O racionalnem in emocionalnem polu doemanja. Razmerje čustvenega in razumskega. V: Zdravstveni vestnik, 57/Suppl II, 1988, str. 33.*

² *Znanje je po Aristotelu spoznavanje tega, kar je splošno in kar je nujno. (Aristotel, VI. Knjiga, 114 Ob).*

³ Toth, *O racionalnem, str. 33.*

⁴ *Prav tam, str. 37.*

⁵ Simone de Beauvoir, *Drugi spol, 1. Knjiga. Ljubljana: Delta, 2000, str. 196.*

⁶ *Ženskam, ki so se hotele uveljaviti, je bilo najlažje dostopno področje kulture, izstopile pa so lahko tudi po svojih značajskih posebnostih.*

⁷ *Gre za čas, ko ženske še niso mogle pridobiti formalne izobrazbe v medicini in s tem opravljati zdravniški poklic, t.j. čas pred drugo polovico 19. stoletja.*

jenčka, imela je aktivno in družbeno priznano vlogo tudi v samem zdravljenju in kontroli rojstev,⁸ kakor sta pokazala sociologa in ekonomista Heinsohn in Steiger. Razmeroma malo število otrok v srednjem veku ni bila posledica slabe higiene in nalezljivih bolezni, temveč prakse nadzorovanja rojstev. Za to obdobje namreč najdemo bogat zbir sredstev za zaščito in preprečevanje nosečnosti, enako kot že prej v plemenskih družbah in v antiki,⁹ kar je bilo praviloma v domeni žensk. Modre ženske, kakor so takrat imenovali zdravilke, babice, dobre ali modre čaravnice, so imele prominenten položaj zlasti v praktičnem zdravstvu, ki v novem veku napreduje v enega najodličnejših in moško dominantnih področij. Preden se je v srednjeveških mestih etablarala posebna, organizirana medicinska oskrba, se zdi, da so predvsem na deželi področje celotnega zdravstva obvladovale ženske. Bile so avtonomne zdravilke, najpogosteje edine za ženske in revne, saj je na deželo le izjemoma zašel 'študirani' zdravnik. Tam si je prebivalstvo pomagalo samo in posegalo po strukturah medicinske oskrbe, ki jih je imelo še iz časa predkrščanskega družbenega reda – po ljudski medicini.¹⁰

Čaravnica je bila torej več kot 1000 let edini zdravnik ljudstva. Njena pozicija pa se spremeni s hudo demografsko krizo v drugi polovici 14. stoletja, ki je bila posledica smrtonosne kuge, hude lakote in vojaških vdorov, s katerimi močno oslabi delovna sila. Posvetno in cerkveno gospostvo si jo je zato povečalo s strogo demografsko politiko. Ta je v prvi vrsti kriminalizirala čaravnice, s čimer se začne (v posameznih delih Evrope) njihovo pobijanje v večjem številu. S »čarovniško bulo«¹¹ se tako legitimira sistematično iztrebljanje znanja o zaščiti v zgodnjem novoveški Evropi in preganjanje čarovnic postane splošen prebivalstveno politični

ukrep.¹² Lov na čaravnice torej v prvi vrsti ni bil usmerjen konkretno v lov na spol, temveč v lov proti določenemu znanju, ki pa so ga v večini posedovale ženske.¹³ V tem političnem boju so čaravnice utelešale politično, versko in spolno grožnjo tako za protestantsko kot katoliško cerkev kakor tudi za državo. Prepričanje, da je potencialno vsaka ženska čaravnica, je prispevalo k temu, da je bil ženskam onemogočen vstop v »čisto« znanost, ki se je konstituirala kot sredstvo moškega obvladovanja narave in ljudi – posebej žensk.¹⁴ Zaton zdravstvenih delavk in moška profesionalna prevlada sta torej, kakor ugotavljata Barbara Ehrenreich in Deirdre English, »posledica politične in ekonomske monopolizacije medicine, ki je pomenila kontrolo nad njenimi osrednjimi organizacijami, nad teorijo in prakso, dobičkom in ugledom.«¹⁵ Tako je po stoletjih represije v obdobje razsvetljenstva vstopala ženska, ki ni imela več veliko znanja o nadzorovanju rojevanja.¹⁶ Poprej suverene zdravilke žensk in otrok so bile degradirane v zdravnikove pomočnice, zaradi neizogibnosti porodničarstvu pa se je odtlej formirala državno potrjena babica, ki postane nadzorovana oseba.

Za enakopravnost z delom naprej

Vse do 19. stoletja je ženska ohranjala status quo ekonomsko neodvisnega in politično neaktivnega subjekta. Izjema so bile ženske v višjih razredih, ki so se (lahko) izobraževale in bile vključene v družabno sfero, pa še te so se uveljavljale zlasti na področju kulture. Ekonomska odvisnost žensk je bila torej kot glavna značilnost njene družbene vloge že sprejeta kot »naravno stanje«.¹⁷ Samoumevnost teh družbenih vlog pa je omogočala njihovo nadaljevanje v vsaki novi generaciji. Da se je ženska osamosvojila, se je moral spremeniti njen politični in socialni status, kar se sproži s tehnično revolu-

⁸ Sicer redke posameznice so do 14. stoletja lahko tudi študirale in učile na laični medicinski šoli v Salernu. »Mulieres Salernitanae«, kakor so jih imenovali, so delovale predvsem kot zdravnice za ženske in otroške bolezni ter kožne in očesne bolezni.

⁹ Gunnar Heinsohn, Otto Steiger, *Uničenje modrih žensk*. Ljubljana: Študentska organizacija, 1993, str. 54.

¹⁰ Prav tam, str. 62.

¹¹ Izdal jo je papež Inocenc VIII leta 1484. Njegov cilj je bila klerikalno-državna produkcija ljudi, ki ima učinek še dolgo po koncu uničenja modrih žensk. Po njej število svetovnega prebivalstva iz zelo postopne rasti preide k strmemu, eksplozivnemu vzponu.

¹² Heinsohn, Steiger, *Uničenje*, str. 157.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Maca Jogan, *Androcentrična kultura in osvobajanje žensk*. V: *Zdravniški vestnik*, 57/Suppl II, 1988, str. 13.

¹⁵ Barbara Ehrenreich, Dierdre English, *Witches, Midwives and Nurses: a History of Women Healers*. New York: The Feminist Press, 1972, str. 2-3.

¹⁶ V Evropi je ob koncu 19. stoletja imela poročena ženska v povprečju od 5–6,5 otrok. Prestavitev časa poroke postane edini učinkovit ukrep nadzorovanja rojstev na človekovem področju osebnega odločanja. Glej: Heinsohn, Steiger, *Uničenje*, str. 168.

¹⁷ Jogan, *Androcentrična*, str. 14.

cijo in pokaže na ironično kontradikcijo moško ženskega delovanja. Če si je ženska s svojo 'naravno' dejavnostjo biološkega in socialnega obnavljanja prebivalstva samoohranjala status podrejenosti, ji je pravzaprav moški omogočil njeno odrešitev. Kakor je bil moški glavni snovalec družbene ureditve, ki je temeljila na privatni lastnini in pripeljala do varuštva nad poročeno žensko, je prav tako moški izpeljal tehnično revolucijo in s tem rešil žensko iz te pozicije.¹⁸ S stroji, ki izničijo razliko v telesni moči med moškim in žensko, je namreč povod velike revolucije, ki v 19. stoletju preoblikuje usodo ženske in ji odpre novo dobo.¹⁹ Ženska si je dostojanstvo človeškega bitja osvojila z delom, a to osvajanje je bilo izjemno dolgotrajno in težavno. Z novo vlogo v industrijski produkciji sicer znova pridobi ekonomski pomen, vendar je revolucionarni preobrat, ki naj bi dokončno osvobodil žensko, pripeljal do še bolj sramotnega izkoriščanja ženske na začetku 19. stoletja. Zato je morala doseči ekonomsko in družbeno enakopravnost, kar je vodilo k njeni notranji preobrazbi. Z ženskimi gibanji, ki so zahtevala večjo enakopravnost, možnost izobraževanja in volilno pravico, si postopoma izbori enakovreden položaj v družbi. Njena osvoboditev pomeni, da se jo ne omejuje več na njen odnos z moškim, pri tem pa ne gre za zanikanje tega.²⁰ Kar seveda še zdaleč ne postane njeno obstoječe stanje, temveč, če zaključimo v maniri filozofskega eksistencializma de Beauvoirjeve: Ženska se ne rodi: ženska to postane.²¹

Pod krinko s skalpelom v roki

Položaj žensk v medicini se je, kot že omenjeno, spreminjal skupaj s statusom ženske v družbi. Iz večstoletnega 'sna' so se začele prebujati v 19. stoletju, ko je bila prva faza prodora žensk v medicino tudi politično podprta s splošnim ženskim gibanjem in kasneje s sufražetkami. Pravica do medicinske izobrazbe in medicinske prakse je bila v Evropi in Ameriki ključni fokus ženskega gibanja. Ta zahteva je bila posebno močna ne le zaradi predpostavljene ženske afinitete (kot matere) do zdravniške oskrbe, temveč njenega množičnega apela. Ženske vseh

razredov so se namreč glasno zavzemale za večje število zdravnic, še posebej za področje porodništva, ginekologije in pediatrije.²² Torej šele v tem obdobju, ko si ženska pridobi pravico do medicinske izobrazbe, lahko začnemo govoriti o njeni poklicni dobi oziroma zdravnici. Seveda so se v tako moško dominantnem področju še dolgo srečevale s številnimi barierami in predsodki: težko so se uveljavljale v praksi, prav tako je bilo družbeno nesprejemljivo 'siljenje' žensk v zdravniški poklic. Prve zdravnice so v glavnem imele močno družinsko zaledje in podporo ali bile žene zdravnikov. Rosemary Pringle, ki se ukvarja s študijami spola v medicini, je ugotovila, da je izbira zdravniškega poklica ženskam v prvi vrsti ponujala možnost, da si zagotovijo ekonomsko neodvisnost in samoodvisno kariero, kar je bila pozitivna alternativa poroki.²³ Zdravniška kvalifikacija zdravnicam prve generacije namreč nikakor ni zagotavljala uveljavitve v stroki. Ne glede na njihovo uspešnost študija, se niso mogle kvalificirati za delo v bolnišnicah, prakticirale so lahko le v manjših krajih, kjer je bilo veliko pomanjkanje zdravnikov.²⁴ Kot nalašč je tudi najbolj eklatanten primer problematičnega ženskega vstopa v zdravniški poklic ena izmed prvih promoviranih zdravnic v zgodovini medicine sploh: James (Miranda) Barry,²⁵ ki je do svoje smrti delovala pod krinko moškega.²⁶ Primer kirurginje Barryeve namreč nakazuje, da je organizacija dela v medicini povsem moško določena. Če želi ženska

²² Karen Johnson Freeze, *Medical Education for Women in Austria: A Study in the Politics of the Czech's Women's Movement in 1890. V: Women, State and Party in Eastern Europe*. Duke: University Press, 1985, str. 54.

²³ Leta 1911 je bilo v Angliji 80 % zdravnic neporočenih. Glej: Rosemary Pringle, *Sex and Medicine: Gender, Power and Authority in the Medical Profession*. Cambridge: University Press, 1998, str. 27.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Promovirala je že leta 1812 na Univerzi v Edinburgu, se izurila v kirurgiji in napravila veliko kariero v vojski – bila je vodja vojaških zdravnikov. Za sabo je imela uspešno kariero in senzacionalistični konec, saj so šele po njeni smrti odkrili, da je ženska. Sicer pa velja za prvo promovirano zdravnico nasploh Dorothea Erxleben, ki je leta 1754 doktorirala na nemški Univerzi Halle in bila tudi velika izjema za takratni medicinski svet.

²⁶ Ali gre na tem mestu za vprašanje transseksualnosti ali edino možnost, ki je Barry-evi omogočila opravljanje zdravniškega poklica, je drugo vprašanje, za zgodovino medicine je vsekakor (že na simbolični ravni) bistvena kot mejnik ženskega vstopa v medicinsko prakso, sploh ker gre za (še danes) povsem moško dominantno kirurgijo.

¹⁸ Beauvoir, *Drugi*, 1. knjiga, str. 193.

¹⁹ Prav tam, str. 171-172.

²⁰ Beauvoir, *Drugi*, 2. knjiga, str. 587.

²¹ Ta postavka izvira iz eksistencialističnega mišljenja, da je obstoj stvari pred njenim bistvom.

delovati v tem polju, se mora podrediti tej strukturi in načinu dela. Sprejeti obstoječe ali sploh ne imeti možnosti pa je zdravnice hitro prilagodilo etiki moško dominantnega poklica.²⁷

Medicinske šole so bile sprva ločene po spolu. Prve so nastale v prvi polovici 19. stoletja v Ameriki (prva 'odkrita' zdravnica Elisabeth Blackwell je promovirala leta 1849 v New Yorku), v Evropi nekoliko kasneje najprej v Zürichu (1867) in Parizu (1868), na Škotskem leta 1869, v Britaniji leta 1874, v Kanadi pa leta 1883.²⁸ Do konca 19. stoletja je bilo v Ameriki odprtih okoli 12 ženskih medicinskih šol, ki so bile na začetku 20. stoletja v večini ukinjene, tako da so lahko ženske študirale enakovredno z moškimi.²⁹ Šolanje zdravnic je sicer sčasoma postalo običajno, vendar le, če so medicino prakticirale v stereotipu »ženske zdravnice«, kar je pomenilo, da so ostale v vlogi veljavnih norm in obnašanja žensk srednjega razreda poznega 19. stoletja.³⁰

Pripravljanje terena na domačih tleh

Vprašanje izobraževanja žensk se je pri nas začelo odpirati v drugi polovici 19. stoletja, vendar so minila desetletja, preden so ženske dobile pravico do akademskega izobraževanja. V javnih razpravah lahko na omenjeno temo v 80. in 90. letih 19. stoletja izločimo dva miselna tabora. Naprednejšega,³¹ ki je sicer videl emancipacijo ženske v izobraževanju, vendar je s tem ni postavil enakovredno ob bok moškemu – njeno izobraževanje se vzpodbuja zlasti v tistem, kar jo bolje pripravi na njeno vlogo matere in žene.³² Pobuda o izobraževanju žensk je sicer povezana z narodnim buditeljstvom, ki nastopi s procesom modernizacije, ki je privedla do širših po-

litičnih, ekonomskih in kulturnih premikov v Evropi, in ki tudi pri nas prepozna in izpostavi vlogo in pomen ženske pri oblikovanju narodne identitete, kar je povezano s težnjami po njeni širši osveščeni. Ženska namreč vzgaja otroke, zato je tudi značaj družine odvisen od njene izobraženosti. Bolj kot je torej ženska izobražena, bolj lahko krepí narodno zavest, zato se vzpodbuja njeno izobraževanje. V prvi vrsti za boljšo vzgojo otrok, kar naj bi bil njihov bistven prispevek za narodov blagor. Vendar pa ta krog somišljenikov ni podprl akademskega izobraževanja žensk, kakor je tudi jasno ločil izobraženost od učenosti, ki je bila strogo rezervirana za moške. So pa razvijali toleranco do višjega izobraževanja samskih žensk in vdov,³³ saj jim je izobrazba lahko omogočila ekonomsko osamosvojitve. Druge vloge (zlasti v javnosti) pa naj izobražena ženska ne bi prevzemala, sploh ker je visokošolska izobrazba le za posameznice, sicer ni potrebna niti primerna.³⁴ Pri tem se najbolj izpostavi poklic učiteljice, ki je za žensko najprimernejši, pod pogojem da poučuje izključno ženske na ženskih šolah.

Drugi tabor glede izobraževanja žensk je konzervativnejši in spodbuja moškemu pokorno žensko brez stališč, razen družinskih in zlasti izstopi v agresivnem klerikalizmu, ki ga je posebljal škof Anton Mahnič z jasnimi načeli, da ženske potrebujejo več omikanosti kot učenosti. Ta »mogočen socialni prevrat«, kakor Mahnič označuje žensko vprašanje, je zanj protinaraven, saj »Bog pravi: moški je glava, ženska srce. Čutnost razum zatemnjuje.«³⁵

So pa zanimiva odstopanja med omenjenima taboroma v stališčih glede medicinskega izobraževanja žensk. Na splošno so bile reakcije nekaterih univerzitetno izobraženih moških na sprejem žensk v medicino presenetljivo ostre. Posebej v Nemčiji in Avstriji so se moški akademski krogi mobilizirali proti ženskemu prizadevanju za vključitev

²⁷ S tem so zdravnice kasneje marsikje izgubile feministično podporo. Sploh kadar so delovale proti svojemu spolu z nasprotovanjem splavu, kontracepciji, spolni vzgoji.

²⁸ Marilyn Ogilvie, Harvey Joy (ur.), *The Biographical Dictionary of Women in Science*, Routledge, 2000, str. 136.

²⁹ Vse do leta 1915 pa zdravnice niso bile vključene v osrednjo zdravniško institucijo Ameriško zdravniško združenje in šele leta 1998 je postala ženska prva predsednica tega združenja. Prva predsednica Slovenskega zdravniškega društva je postala leta 1984 Stanka Krajnc Simoneti.

³⁰ Pringle, Sex, str. 12.

³¹ V večini so njegovi pristaši pripadali takrat liberalnejšim političnim krogom.

³² Katja Mihurko Poniž, *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, 2009, str. 96.

³³ Demografske in družbene spremembe so namreč prinesle v razmerju med spoloma številčno prevlado žensk, torej je bilo vedno več tistih, ki se niso mogle poročiti, zato je bila zanje izobrazba eksistencialnega pomena.

³⁴ Fran Govekar, *Nekoliko mislij o ženskem vseučiliškem studiju*. V: *Slovanski svet*, 29, 1895, str. 278.

³⁵ Anton Mahnič, *Žensko poglavje: ženska pa nje znanstvena izobrazba*. V: *Rimski katolik*, 1. zv., 1894, str. 56.

v univerzitetni študij.³⁶ Medicinska fakulteta na Dunaju se je v primerjavi z drugimi evropskimi fakultetami upirala najdlje in šele leta 1900 odprla ženskam vrata.³⁷ Na podoben odpor naletimo tudi v slovenskih glasilih in časopisih takratnega časa. Protiargumenti ženskemu medicinskemu izobraževanju so bili prisotni v obeh taborih, je bil pa odklon v sicer naprednejšem krogu večji. Za Stritarja in Govekarja je bilo namreč tovrstno izobraževanje žensk nedopustno, saj je zdravniški poklic proti ženski naravi, pa tudi ženski mesto ne pripada v javnosti. Njen pravi poklic je namreč vezan na dom.³⁸ Kvečjemu naj bi se spodbujalo k večjemu izobraževanju babic, ki bi se sicer učile vsega zdravilstva, vendar v manjšem obsegu kot moški, zdravile pa bi izključno otroke in ženske.³⁹ Krog konservativcev pa edino možnost ženskega višješolskega izobraževanja, pravzaprav izobraževanja žensk nasploh, dopušča v medicini, saj je zdravniška dejavnost še najbližja ženski naravi, kar tudi opravičuje njeno prisotnost v stroki. Mahnič pri tem izpostavlja samo naravo stroke, ki je ženskam primernejša; medicina zanj sodi med najmanj abstraktne vede z veliko praktičnega dela, kar lahko tudi ženska s svojimi (omejenimi) intelektualnimi sposobnostmi osvoji.⁴⁰ Vendar mora biti njeno delovanje omejeno – ženskam je dopuščena le možnost zdravljenja ženskih in otroških bolezni, ker ta vloga ne nasprotuje njeni naravi, saj bi morala biti vsaka mati do neke mere zdravnica svojih otrok. Prav tako ji ta narava dela zagotavlja tudi bolniško klientelo.⁴¹ Vendar splošno višješolsko in teoretično izobraževanje v medicini v Mahničevem krogu somišljenikov ženskam ne bi smelo biti dostopno. Izobraževale bi se v posebnih ženskih strokovnih šolah z omejenim učnim programom in s strogo disciplino ter na visoki moralni ravni. Izobraženke so namreč po mnenju le-teh precej razuzdane in nebrzdane.⁴²

Tudi ženske, ki so sicer bolj vzpodbujale srednješolsko izobraževanje žensk, ne pa tudi višješolskega, vidijo višji nivo izobraževanja edino v zdravništvu, ki je ženski najbližje. Pri tem so se opirale na primere tujih medicinskih fakultet, kjer so imele ženske pravico do študija, in nizale argumente o ženski sposobnosti za študij medicine in zdravniško prakso, pri čemer jih še posebej odlikuje požrtvovalnost in potrpežljivost.⁴³ Prav tako so se zavemale, da ženske zdravijo ženske in otroke, kar naj bi bilo po splošnem moralnem kodeksu tudi primernejše. »Osobito se mi vidi, da bi zdravilstvo bilo jako primeren ženski posel. Ženstvu in deci bi ženski zdravnik bil bolj primeren in bi vzbujal pri dotičnih bolnikih več zaupanja nego moški. Ko bi v vsakem okraju bila po ena zdravnica, moška praksa zavoljo tega ne bi mnogo trpela.«⁴⁴

Slovenske zdravniške Amazonke

Slovenci smo na prvo zdravnico čakali vse do 20. stoletja. Čeprav so medicinske fakultete v monarhiji odprli ženskam razmeroma pozno, so bili vsi poklici v zdravstvu, razen zdravniškega, do tedaj že feminizirani. Ženske so se namreč zaposlovale v dejavnosti, ki so bile »podružbljeni del« njihove družinske in gospodinjske vloge.⁴⁵ S tem, ko so javne institucije prevzela dela, ki so jih prej v anonimnosti ženske opravljale doma, je bilo pričakovano, da se zaposlijo v teh panogah. Zato so bile tudi v zdravstvu prve šole pri nas babiške (1753) in tečajji za negovalke (1879). Prav tako je prva strokovno zdravstvena knjiga v slovenskem jeziku učbenik za babice (1782),⁴⁶ Društvo diplomiranih babic (1920) pa je bila prva strokovna ženska organizacija v zdravstvu pri nas. Medicino so študirale le redke posameznice, ki so bile deležne očetovske podpore ali bile iz premožnih in izobraženih družin praviloma liberalnejših nazorov. Vsekakor pa se za študij niso odločale samostojno; bile so podrejene očetovi volji in njegovi odločitvi. Nemožnost študija doma je še toliko bolj omejevala

³⁶ Karen, *Offen, European Feminism 1700–1950: a Political History*. Stanford: University Press, 2000, str. 43–44.

³⁷ Leta 1901 je bilo na dunajski medicinskih fakultetah vpisanih 10 žensk. Glej: Josip Tomišek, *Ženstvo na naših višjih državnih šolah*. V: *Slovenka*, 5/4, 1901, str. 81.

³⁸ Josip Stritar, *Gospod Mirodolski (1870)*. V: *Zbrano delo*, 3. knj., Ljubljana: DZS, 1954, str. 223.

³⁹ Govekar, *Nekoliko*, str. 279.

⁴⁰ Mahnič, *Žensko*, str. 57.

⁴¹ *Prav tam*, str. 63.

⁴² *Prav tam*, str. 64.

⁴³ Marica, *Ženska emancipacija*. V: *Slovenka*, 26, 1897, str. 7.

⁴⁴ Pavlina Pajk, *Nekoliko besedic o ženskem vprašanju*, Kres 1884. V: *Ponatis Iz spisov Pavline Pajkove*. Gorica 1894, str. 76.

⁴⁵ Katja Boh, *Motivacija za študij na Medicinski fakulteti v Ljubljani*. V: *Zdravnica in njen poklic*. Ljubljana: Medicinska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja, 1989, str. 21.

⁴⁶ Anton Makovic, *Prašnanja inu odgovori czef Ušhegarštvu*, Ljubljana, 1782.

Osrednje ženske slovenskega zdravništva.

Zg. vrsta z leve: Eleonora Jenko Grojer, Amalija Šimec, Valentina Kobe, Božena Sernec Logar.

Sp. vrsta z leve: Zora Janžekovič, Božena Ravnihar, Berta Jereb, Lidija Andolšek Jeras (Foto: Inštitut za zgodovino medicine).

večji interes in vpis žensk na študij medicine. Do leta 1919, ko je na Slovenskem ustanovljena univerza, je študij medicine končalo 12 Slovenk, z leti je njihovo število konstantno naraščalo in do leta 1941 jih je promoviralo še 51.⁴⁷ Največ jih je delovalo v bolnišnicah, zdravstvenih domovih in na higienskem zavodu, nekaj jih je tudi imelo zasebno prakso, največ splošno pa tudi s specializacijo (predvsem ginekologija).⁴⁸

Enako kot drugod po Evropi in Ameriki je imela prva generacija zdravnic tudi pri nas probleme z zaposlitvijo in s strokovnim uveljavljanjem, ne glede na uspeh pri študiju. Eleonora Jenko Groyer (1879–1959), ki je promovirala leta 1907 na ženski medicinski fakulteti v Petrogradu, je pri nas orala ledino med zdravnicami. Kot prva ženska med zdravniki je imela pri svojem uveljavljanju v zdrav-

niški praksi nemalo težav. Največ z nostrifikacijo diplome, zaradi katere je imela nekajletno prepoved opravljanja prakse, ki jo je ponovno pridobila z dodatno opravljenimi izpiti na medicinski fakulteti v Zagrebu.^{49, 50} Ali je pri tem šlo le za birokratsko togost (na Dunaju je namreč dobila dovoljenje za ordiniranje, blokiralo jo je Zdravniško društvo na Kranjskem) ali pa je bila diskriminirana na ravni spola pod pretvezo birokratske nujnosti. Vsekakor jo je začetna strokovna diskvalifikacija obremenila v nadaljnjem profesionalnem delovanju: ni se mogla zaposliti v državnem zdravstvenem zavodu, tako da je delovala le v zasebni praksi, kar je bilo v času gospodarskih kriz, splošnega pomanjkanja in takratnega nezaupanja v medicino še posebej za žensko izredno težko.

Prodor žensk v medicino in njihova prisotnost znotraj posameznih strok sta prav tako precej

⁴⁷ Aleksandra Serše, *Zdravnice. V: Splošno žensko društvo 1901–1945. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 240.*

⁴⁸ *Zdravstveni šematizem Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1933, str. 366–389.*

⁴⁹ Prošnja E. Jenko Groyer Kraljevemu Ministrstvu narodnega zdravja v Beogradu za opravljanje zdravniške prakse, Ljubljana, 23. 10. 1919, zasebni arhiv.

⁵⁰ Eleonora Jenko Groyer, *Curriculum Vitae*, zasebni arhiv.

pogojena z razvojem medicine. Ker je bilo pri nas do druge svetovne vojne malo število zdravnic, za ta čas še ne moremo trditi, v katerih medicinskih panogah so se najbolj koncentrirale, vendar lahko nakažemo določene trende. Bistvo moderne medicine je mdr. v tem, da poveže zdravnika in bolnika, s tem pa se ženskam odprejo nove niše zdravniškega delovanja. Pomemben segment medikalizacije družbe, ki v našem prostoru nastopi v času med obema vojnama, je namreč zdravstvena prosveta prebivalstva. Zdravništvo je potemtakem moralo med ljudi in širiti preventivo. Ker pa je skrb za higieno in zdravo življenje družinskih članov pripadala ženski, jih je ženska v tem znala najbolje nagovarjati. Socialna medicina, higiena, zdravstveno varstvo otrok, mladine in nosečnic so postale prve medicinske stroke, v katerih so se uveljavljale slovenske zdravnice. V teh področjih so se jim odpirale nove perspektive, še posebej z uvajanjem javnega zdravstva v jugoslovanski prostor v času med obema svetovnima vojnama. V 1920-ih prihajajo že na vodilne položaje za ta področja in organizirajo službe na ravni celotne banovine pa tudi širše. Prav tako jim je pomagala štipendijska politika, ki jo je v javnem zdravstvu ZDA spodbujala Rockefellerjeva fundacija, v Evropi pa zdravstvena organizacija Društva narodov, da so osvojile dodatna znanja in prodirala na vidnejša mesta v zdravstvu. Vključijo se tudi v znanstvenoraziskovalno delo in zabeležijo prvo znanstveno objavo leta 1923 pod avtorstvom Amalije Šimec.⁵¹ Vsekakor pa so v prvi vrsti za njihovo napredovanje ali možnost izpopolnjevanja znanja odločale potrebe in naklonjenost ravnateljev posameznih zdravniških ustanov. Kakor je oče odločil o možnosti za izobraževanje, tako je takrat izključno moški vodja zdravstvenih ustanov odločil o zaposlitvi zdravnic. Priložnost za uveljavitev sta izkoristili Amalija Šimec (1893–1960), prva slovenska Rockefellerjeva štipendistka, ki je specializirala socialno medicino in higieno in v 1920-ih vodila in organizirala bakteriološko epidemiološko službo pri nas in Sara Kristan Lunaček (1898–1978), ki je prva specializirala šolsko medicino in vodila državno šolsko polikliniko.

⁵¹ Gre za izvirni znanstveni članek *Anthrax*, objavljen v *Liječniškem vjesniku*, osrednjem znanstvenem zdravstvenem časopisu Kraljevine Jugoslavije, drugi, pod avtorstvom Valentine Kobe, je bil objavljen leta 1932 v slovenskem *Zdravniškem vestniku*.

Delo slovenskih zdravnic je bilo najprej kurativno in preventivno, nato pa tudi raziskovalno in pedagoško. Na tem mestu govorimo že o novi generaciji zdravnic, ki so se delno lahko šolale že doma na nepopolni medicinski fakulteti v Ljubljani.⁵² Dobro desetletje od ustanovitve fakultete ženske vstopijo še v akademsko sfero. Prva predavateljica anatomije Valentina Kobe (1905–1998) je bila tudi prva med ženskami na ljubljanski univerzi habilitirana v naziv docentke leta 1938 in uspešno delovala (na fakulteti se je obdržala vse do upokojitve) v do tedaj izključno moškem področju – medicinski znanosti. Po vojni je 21 let vodila Inštitut za anatomijo, 12 let povsem sama, brez pomoči drugega učitelja ali asistenta.⁵³ Sicer gre le za posameznico, ki ji je podpora predstojnika odprla možnost dela na akademski ravni medicine že pred drugo svetovno vojno, konkretnije o zdravnici v pedagoškem procesu in znanstvenoraziskovalnem delu lahko pri nas govorimo šele po vojni, ko se v pedagoški proces začno vključevati v večjem številu.

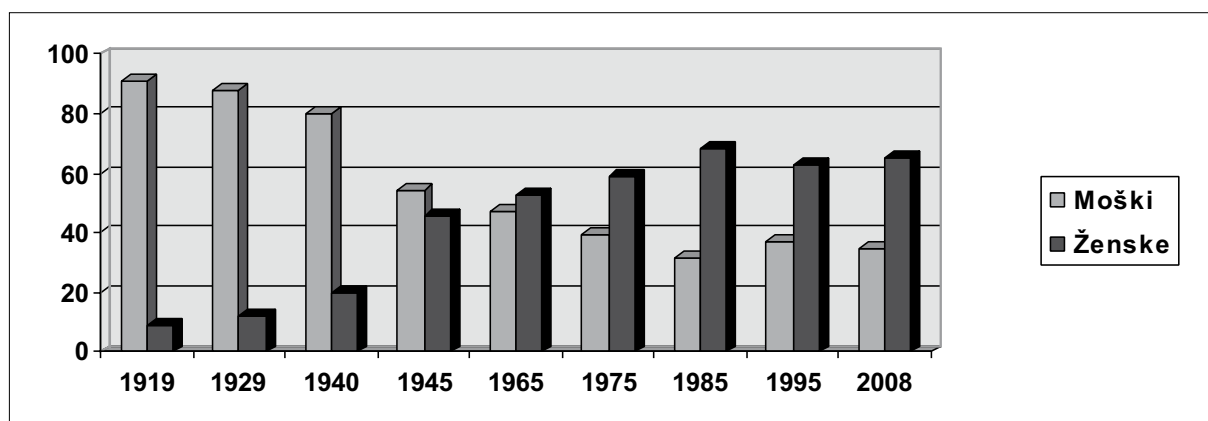
Po II. svetovni vojni mnogo novega

Odkar so se ženskam odprla vrata medicinskih fakultet, je njihov delež v stroki konstantno naraščal. Vendar je ta možnost pomenila zgolj začetek težkega boja, ki naj bi jih v končni fazi pripeljal do profesionalne emancipacije in s tem večje profesionalne pa tudi ekonomske moči. A veliko lažje je bilo preseči ovire, ki so ženskam preprečevale možnost izobraževanja, kot pa subtilno zaviranje, ki jim je onemogočalo enakovredno konkurenčnost v medicinski ekonomiji. S tem, ko se je zdravnica postavila ob bok zdravniku, je sovražnost do nje prešla od spola k seksualnosti: sprva so zdravnice smatrali za stare device ali pomočnice njihovih mož zdravnikov, sčasoma je izbira poklica postala kazalec njihove nejasne spolne identitete in še globoko v 20. stoletju so bile označene za možače ali brezspolne.⁵⁴ Njihov položaj se je (vsaj navidezno) izboljšal z družbenimi spremembami, ki se zgodijo v drugi polovici 20. stoletja in z oblikovanjem nove zakonodaje, ki je naslavljala diskriminatorne

⁵² Z ustanovitvijo nepopolne medicinske fakultete so študenti lahko štiri semestre opravili v Ljubljani, študij pa nadaljevali v Zagrebu, Beogradu, Pragi ali na kakšni drugi tuji univerzi.

⁵³ Ivan Lenart, *Ob devetdesetletnici prof. dr. Valentine Grošelj Kobetove*. V: *Zdravniški vestnik*, 64/2, 1995, str. 107.

⁵⁴ Pringle, *Sex*, str. 30.

Vpis žensk na Medicinsko fakulteto v Ljubljani od ustanovitve slovenske univerze.

prakse.⁵⁵ Z njo se začne uresničevanje strategije, s katero prihaja v ospredje izenačevanje možnosti za razvoj in delovanje obeh spolov: povezovanje dela in družine ter uravnavanje razmer za to za oba spola.⁵⁶ Ta strategija naj bi zmanjšala dvojno obremenjenost žensk⁵⁷ in ji ponudila boljše pogoje za njeno delovanje v javni sferi. Medicinska stroka je v tem gotovo prispevala z razvijanjem nove subspecialnosti – načrtovanjem družine,⁵⁸ ki jo je leta 1966 OZN proglasila za temeljno človekovo pravico.⁵⁹ Prav tako v tem obdobju medicina doseže revolucijo v kontracepciji s hormonsko zaščito, svetovanje njene rabe pa postane zdravnikova dolžnost. Sposobnost racionalnega uravnavanja števila rojstev je žensko razbremenilo domače skrbi za kopico otrok in ji bolj približalo svet izobraževanja, ustvarjalnega dela in znanosti. S tem, ko ženska pridobi nadzor nad svojim telesom in se osvobodi izpod jarma narave, je možna tudi njena dokončna osamosvojitve. Znanje, ki ga je ženska v zgodovini že posedovala in izgubila, se po stoletjih vrne kot ključni dejavnik njene emancipacije.

⁵⁵ Zakonodaja o spolni enakopravnosti, ki se je osnovala z Rimsko pogodbo leta 1957, in so jo na nacionalno raven vpeljevali v sedemdesetih in osemdesetih, je spolno diskriminacijo ilegalizirala. Glej: *Science Policies in the European Union, ETAN Report, 2000, str. 22.*

⁵⁶ Jogan, *Androcentrična*, str. 19.

⁵⁷ Ženska se namreč z zaposlitvijo ne razbremeni (vsaj delno) dela v domači sferi.

⁵⁸ Načrtovanje družine temelji na osebni, zavestni odločitvi obeh partnerjev o velikosti družine; sama odločata o številu otrok, časovne razmike rojstev med njimi in preprečevanju zanositve.

⁵⁹ Lidija Andolšek, *Kontracepcija po svetu in pri nas*. V: *Zdravniški vestnik*, 37/7-8, 1968, str. 270.

Izkoristek bratstva in enotnosti

Revolucionarni preobrat po drugi svetovni vojni je ženskam pri nas prinesel splošno volilno pravico in odpravo pravne neenakosti med spoloma. »Z novim političnim in družbenim redom, ki je ženskam omogočil enake možnosti za uveljavitev ekonomskih, političnih in socialnih pravic, je bilo žensko vprašanje formalno rešeno, čeprav je tudi nova komunistična oblast ohranjala oblike prikrite diskriminacije, ki so ženskam preprečevale preboj steklenega stropa miselnih struktur.«⁶⁰ Titov režim je vendarle do neke mere dovoljeval politični pluralizem, ki ga druge komunistične države, sploh pod Sovjetsko zvezo, niso imele. Ženske so v znanosti in za vodilne zdravstvene položaje dobile večje možnosti, jih tudi uresničevale, v kolikor seveda niso bile politično sporne. Vsekakor ne moremo zanikati, da vodilni položaji in sektorji visokega šolstva ter raziskovanja in razvoja v času komunističnega režima niso bili izpostavljeni ideološkemu pritiskom, vključno z napredovanjem in oblikovanjem kariere ter pedagoškega kadra⁶¹, katerim so bile prav tako izpostavljene ženske. Priključitev OF med vojno je tudi marsikateri zdravnici po vojni odprla možnosti za nadaljnjo kariero in strokovni razvoj. Če je prej ženski prodor omogočala zgolj naklonjenost moškega, ji je zdaj lahko pomagala tudi pravilna politična orientiranost in medvojne zasluge v saniteti.⁶²

⁶⁰ Marta Verginella, *Mesto žensk pod steklenim stropom*. V: *Splošno žensko društvo 1901–1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. VII.

⁶¹ *Science Policies*, str. 41.

⁶² Sicer so zdravnice svoje strokovne kvalifikacije pokazale že med vojno, ko so vodile vojaške bolnišnice, opravljale kirurške posege in ključno prispevale v izjemni organizaciji

Z ustanovitvijo popolne Medicinske fakultete leta 1945, ki je nudila možnost študija tudi manj premožnim, se je delež žensk v medicini vsako leto povečeval. Jugoslavija tudi ni razvijala tipičnega, veliko bolj rigoroznega sovjetskega modela izobraževanja in razvoja, temveč samosvoj derivat zahodno sovjetskega znanstvenega modela, ki ga je v tem obdobju posvojila tudi Slovenija.⁶³ Raziskovalci in drugi strokovnjaki obeh spolov so se lahko udeleževali konferenc v tujini in izobraževali za razne nanovo prodirajoče in razvijajoče se specializacije, najpogosteje v zahodnih državah. Berta Jereb (r. 1924) se je ravno v tujini najbolj profilirala in je v 1960-ih skupaj z drugimi strokovnjaki na Švedskem utemeljila otroško onkologijo kot samostojno stroko ter sodi v krog slovenskih znanstvenikov, ki beležijo največ čistih citatov⁶⁴. Prav tako so se v tujini kalile številne druge zdravnice, ki so prenašale znanje v domač prostor in opravile pionirsko delo v številnih novih specializacijah. Vsekakor je izstopilo kar nekaj posameznic, ki so se aktivno vključile v zdravstveno politiko, prevzele mesta vodij in organizirale razvoj posameznih osrednjih zdravstvenih institucij ter sodelovale pri oblikovanju medicinske védnosti. Ženska v medicini torej izstopi iz anonimnosti in pomembno sooblikuje medicinsko stroko.⁶⁵ Nenazadnje poseže še v področje kirurgije in doseže mednarodno priznanje in veljavo. Kirurginja Zora Janžekovič (r. 1918) razvije novo metodo zdravljenja globokih opeklin, ki jo konec 60. let uspešno ponese v svet.

Medicina je pravzaprav najbolj specifična v svoji naravi dela, ki »zelo veliko zahteva od posameznika, ki mora biti na delovnem mestu najmanj polovico več časa kot zaposleni v drugih poklicih.«⁶⁶ Poudarek je zlasti na medicinskem času, ki

zdravstvene službe v času izrednih razmer v Sloveniji in Jugoslaviji.

⁶³ *Science Policies*, str. 43.

⁶⁴ *Objavila je nad 150 znanstvenih člankov, v glavnem v ameriški in skandinavski periodiki pa tudi v slovenski. Ima nad 1458 čistih citiranj.*

⁶⁵ *Kar nekaj zdravnic bi lahko na tem mestu imenovali, a je namen tega prispevka usmerjen v splošen prikaz položaja slovenskih zdravnic. Zato bralcu priporočamo v branje knjigo Pozabljena polovica in zbornik Ženska v farmaciji, medicini in naravoslovju, kjer bo vendarle lahko zasledil nekaj več o osrednjih slovenskih ženskih medicinskih osebnostih.*

⁶⁶ *Jasna Snežič, Kirurg mora biti v zelo dobri kondiciji. V: Večer, 2. 8. 2008, (priloga V soboto), str. 49.*

je vrednoten kot dragocenost in največji kapital, ki ga ima zdravnik.⁶⁷ Ker je ženska bolj razpeta med službo in domom, se mora za ta čas toliko bolj žrtvovati. Kot primer navajamo opis delovnega dne Berte Jereb v 50. letih na Onkološkem inštitutu: »Dopoldan na inštitutu tu ali tam, kjer je bilo delo. Potem domov na kosilo, popoldne nazaj ob kakšnih petih pisati popise sprejetih bolnikov, domov spraviti otroke v posteljo, nato nazaj h knjigi za izpit.«⁶⁸ In še drugih uveljavljenih zdravnic: Kobetova, ki je po vojni povsem sama vodila za fakulteto pomemben anatomski inštitut, po rojstvu sina ni izkoristila nobenega dopusta,⁶⁹ Božena Serneć Logar (1914–1997), ki je vzpostavila in vodila neonatološki oddelek na ljubljanski ginekološki kliniki, je delala skoraj dvojno izmeno, deloma ker je bila zaradi internacije moža tudi sama pod nadzorom in si ni smela privoščiti nobene napake,⁷⁰ Božena Ravnihar, ki je postavila temelje slovenski onkološki dejavnosti in bila na čelu Onkološkega inštituta 18 let ter prav toliko let vodila katedro za onkologijo na medicinski fakulteti, je tako rekoč živela kar na inštitutu.⁷¹ Da so ženske pridobile medicinski čas, so morale zreducirati svoj družinski čas, kar jim je poleg trdega dela uspelo tudi z vse bolj odprto družbeno klimo do angažiranega ženskega delovanja v poklicih.

Z vse večjim številom zdravnic pa se začne odpirati diskurz o feminizaciji zdravništva, ki je v neverjetno kratkem času postala pravo nasprotje tisočletnih izkušenj, kar ni osamljen primer. Podobno se je zgodilo še v drugih poklicih (pravo npr.). Pri tem je treba izpostaviti več dejavnikov, ki sledijo v nadaljevanju.

Pošast se plazi po zdravniški stroki, ženska pošast!

Zgornji naslov kot parafraza uvodnega stavka Komunističnega manifesta je uporabljen iz več

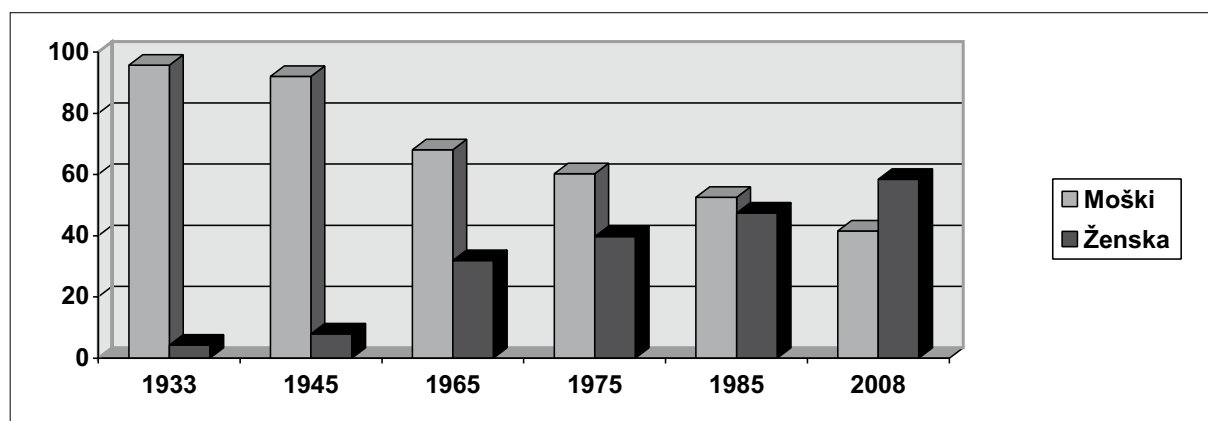
⁶⁷ *Pringle, Sex*, str. 11.

⁶⁸ *Berta Jereb, Petdesetletnica radioterapije kot samostojne panoge medicine. V: Isis, 7, 2005, str. 47.*

⁶⁹ *Zalka Drglin, Valentina Kobe (1905–1998). V: Pozabljena polovica. Ljubljana: Tuma, ZRC SAZU, 2007, str. 416.*

⁷⁰ *Zalka Drglin, Božena Serneć Logar (1914–1997). V: Pozabljena polovica. Ljubljana: Tuma, ZRC SAZU, 2007, str. 537.*

⁷¹ *Zalka Drglin, Božena Ravnihar (1914–2002). V: Pozabljena polovica. Ljubljana: Tuma, ZRC SAZU, 2007, str. 528.*

Slovensko razmerje med zdravniki po spolu od leta 1933 do danes.

razlogov. Prvič, ker je komunistični režim v Jugoslaviji odprl ženskam vključevanje v vsa polja medicine in ker v socialističnih državah nasploh začnemo najprej govoriti o feminizaciji medicine. Drugič, ker ima ženska dominacija praviloma slabšen pomen in naj bi vodila v deprofesionalizacijo poklica. Žensko zasedanje stroke v večini naj bi po mnenju nekaterih neogibno zmanjšalo avtoriteto in prestiž poklica.⁷² Tretjič, če ženska zdravniškemu poklicu znižuje prestiž, mu tudi spodnaša večji dobiček, kar upravičuje negativno konotacijo feminizacije v kapitalističnih državah.⁷³ In četrtič, ker zdravnice prihajajo od spodaj – v večini zasedajo nižje vrednotena mesta –, delujejo subverzivno.

Izraz feminizacija medicine je precej ohlapen in vsebuje več pomenov. Najpogosteje je v rabi kot kvantitativni preskok v spolnem sestavu zaposlenih v medicini, hkrati pa vsebuje tudi napoved kvalitativnih sprememb v medicinski praksi.⁷⁴ Obstajajo tri vrste interpretacij vpliva povečanega števila zdravnic v moško dominantnem poklicu: popolni ženski preboj v stroko, ki pomeni njeno enakopravnost na vseh nivojih; resegregacija poklica, ko strukturne in kulturne bariere preprečujejo ženskam popolno integracijo in getoizacija žensk znotraj stroke.⁷⁵ Med socialističnimi in kapitalističnimi državami glede enakopravnosti žensk pravzaprav ni nobene

razlike – socialistične države so le prej poskrbele za množično prisotnost žensk v zdravništvu. Ravno tam se je samo dejstvo feminizacije del in poklicev potrdilo.⁷⁶ S tem fenomenom se najprej soočijo v petdesetih in šestdesetih letih preteklega stoletja, medtem ko ga zahodni blok (Evrope) in v Ameriki začno omenjati celo z dvajsetletnim zamikom. To lahko pripišemo posledici večjih sprememb na trgu dela: širjenje javnega sektorja zdravstvene oskrbe, visoke ženske zastopanosti v tem sektorju in splošen porast visoko izobraženih žensk nasploh. Vendar medicina vseskozi ohranja izrazito strukturo delitve dela po spolu. Kljub temu, da je vedno več zdravnic, so kanalizirane v delo v zelo ločenih poklicnih nišah. V medicini se to vidi znotraj posameznih specialnosti, ki jih bolj ali manj zasedajo po spolu. Ženske niše so tudi nižje vrednotene in slabše plačane, medtem ko najbolj prestižne ostajajo v moških rokah.⁷⁷

Pri nas govorimo o feminizaciji zdravništva od srede 1960-ih. Nov družbeno politični sistem v Jugoslaviji je namreč po drugi svetovni vojni razvil socialno zdravstvo brez zasebnitva⁷⁸ in z njim širil javni sektor. Kakor so dokazovali ameriški in evropski sociologi dela, moški poiščejo drugo službo, ko status nekega poklica upade zaradi spremenjenih pogojev na trgu dela in ekonomije, ta trend lahko potrdimo tudi za Slovenijo. Če je ženskam

⁷² Na tem mestu gre izpostaviti primer razvrednotenosti ruske medicine, ki pa ni zgolj posledica večjega dotoka žensk v stroko, temveč drugih zgodovinskih in ekonomskih okoliščin.

⁷³ V ZDA govorijo o feminizaciji, ko ženska doseže eno tretjinsko zastopanost med zdravniki.

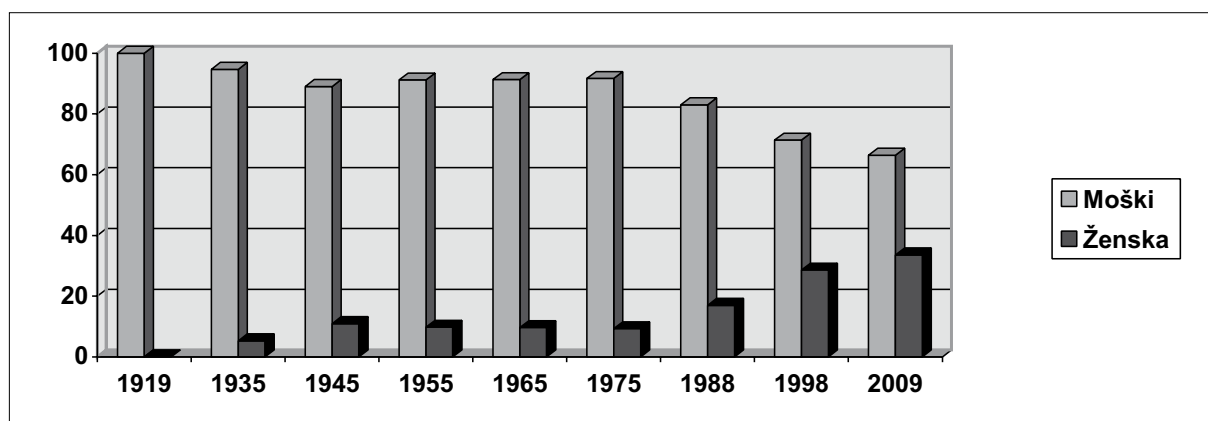
⁷⁴ Elianne Riska, *The Feminisation Thesis: Discourses on Gender and Medicine*. V: NORA, 16/1, 2008, str. 3.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Mirjana Ule, *Vzroki in meje feminizacije poklicev v industrijskih družbah*. V: *Zdravniški vestnik*, 57/Suppl II, 1988, str. 44.

⁷⁷ Riska, *The Feminisation*, str. 6.

⁷⁸ Nasprotje našim izkušnjam so ZDA, ki nimajo socialnega zdravstva in medicina spada v sfero kumulativne dejavnosti (prinaša dobiček), zato je bila toliko dlje v moški domeni; moški ima nadzor nad kapitalom.

Razmerje pedagoških delavcev po spolu na Medicinski fakulteti Ljubljana.

medicina pomenila zagotovilo za ekonomsko neodvisnost, so moški v njej prej videli oviro oziroma slabšo možnost. Tudi uvedba sprejemnih izpitov za študij medicine leta 1963 je moške demotivirala pri izbiri študija, prav tako še istega leta odvzem pravice do akademskega naslova zdravnikom in stomatologom,⁷⁹ kar je še dodatno zmanjšalo ugled zdravniškega poklica v javnosti. Po tem letu je vidna rapidna porast vpisa žensk na medicino, število moških prijav pa je tudi dvakrat manjše.⁸⁰

Če pogledamo strukturiranost medicinskega polja po spolu, so v Sloveniji leta 1975 po specialnostih zdravnice prevladovali v anesteziologiji (82,4 %), mikrobiologiji (76,5 %), higieni (65 %), transfuziologiji (62,5 %), pediatriji (62,5 %) in infektologiji (55,6 %).⁸¹ Desetletje kasneje je bilo med zdravniki specialisti že 40 % žensk, največ v otroškem in mladinskem zdravstvu. Največji odstotek zaposlenosti so imele v dispanzerjih za predšolske otroke (91 % med vsemi zdravniki), kar gre predvsem na račun dejstva, da v dispanzerjih ni nočne niti nadurnega dela, ter na otroških oddelkih v slovenskih bolnišnicah (65,8 %). Konstantno se je povečeval delež zdravnic tako v interni medicini (33 %), kirurgiji (10 %) kot tudi v patologiji in sodni medicini (22 %), kamor so se vključile leta 1975.⁸²

Po anketi študentov medicine iz leta 1987 so se glede na interesno usmerjenost ženske prav tako

razlikovale od moških. Pri moških je prevladovala kirurgija, sledili so splošna medicina, interna medicina, pediatrija in ginekologija, pri ženskah pa je bila na prvem mestu splošna medicina, ki so ji sledile pediatrija, interna medicina, kirurgija in ginekologija.⁸³ Za interpretacijo slednjega se ponovno obračamo na Beauvoirjevo, ki pravi: »Kako se bo ženska lotila svojega poklica in kako se mu bo posvetila, je odvisno od konteksta, ki ga tvori njeno celotno življenje. Njena preteklost je drugačna kot dečkova, zato svet vidi z drugačnega gledišča.«⁸⁴ Lahko pa rečemo, da so s feminizacijo vzniknili tudi novi (ženski) vzori v zdravništvu, zaradi katerih se ženska lahko počuti svobodnejšo pri izbiri med različnimi poklicnimi možnostmi. V slovenskem zdravništvu se t.i. popolni preboj ženske v medicino kulminira v osrednji ženski osebnosti in do danes edini akademikinji in dekanici⁸⁵ med zdravnicami Lidiji Andolšek Jeras (1929–2003). In če imamo v precepu emancipacijo ženske znotraj medicine, moramo izpostaviti dejstvo, da je bila Andolšek Jerasova tudi med najzaslužnejšimi akterji pri gibanjih načrtovanje družine in kontrola rojstev,⁸⁶ kakor tudi njen prispevek v oblikovanju razvoja zdravstvenega varstva žensk v novih družbenopolitičnih pogojih.⁸⁷

⁷⁹ Uradni list SFRJ, 13. 4. 1963.

⁸⁰ Marjan Kordaš, *Od neomejenega vpisa k sprejemnemu izpitu*. V: *Delo*, 30. 8. 1989, str. 7.

⁸¹ Lidija Andolšek Jeras, *Položaj in problemi slovenske zdravnice*. V: *Zdravniški vestnik*, 45/6, 1976, str. 353-354.

⁸² Lidija Andolšek Jeras, *Zdravnica in njen poklic*. V: *Zdravniški vestnik*, 57/Suppl II, 1988, str. 8.

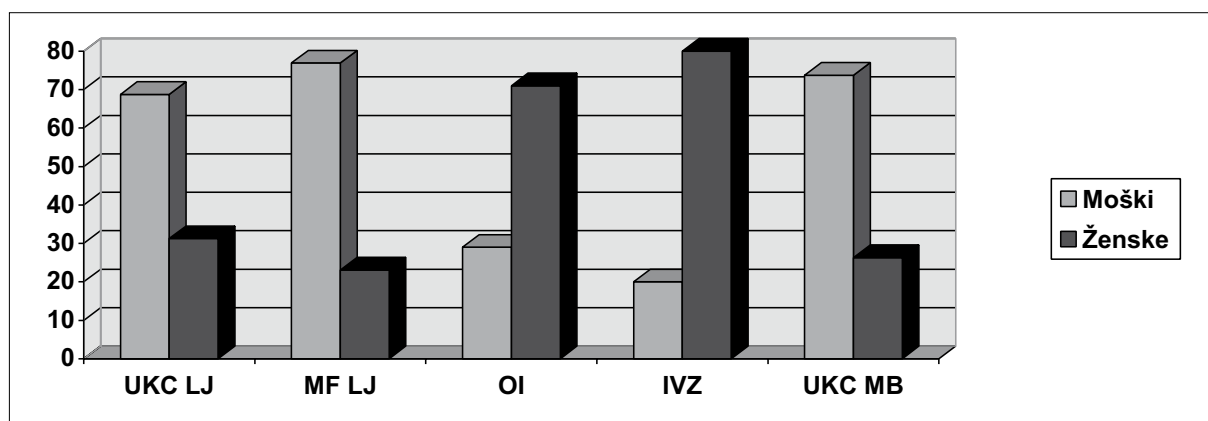
⁸³ Boh, *Motivacija*, str. 19.

⁸⁴ Beauvoir, *Drugi*, 2. knjiga, str. 536.

⁸⁵ *To mesto zaseda med leti 1987–1991*. V ZDA npr. so dekanice še danes redkost in so na ta mesta prišla šele po letu 1991.

⁸⁶ *Kontrola rojstev zajema ukrepe, načrte, spolne prakse ali predpisane preparate za namerno preprečevanje ali zniževanje možnosti nosečnosti ali poroda*.

⁸⁷ Elko Borko et al., *Prof. Lidija Andolšek Jeras in njen prispevek k razvoju reproduktivne medicine*. V: *Isis*, 10, 2009, str. 76.

Delež vodij oddelkov po spolu v osrednjih slovenskih zdravstvenih ustanovah v letu 2009.

Legenda kritic: UKC LJ (Univerzitetni klinični center Ljubljana), MF UL (Medicinska fakulteta Univerze v Ljubljani), OI (Onkološki inštitut), IVZ (Inštitut za varovanje zdravja), UKC MB (Univerzitetni klinični center Maribor).

Triumf ali nadaljevanje boja

V slovenskem zdravništvu danes ženska (vsaj) v kvantitativni perspektivi prevladuje. Naj sodobnejši numerični podatki kažejo, da je med zdravniki 58,4 % žensk, v slovenskih bolnišnicah je med zaposlenimi 46 %, v zdravstvenih domovih pa 73 % zdravnic.⁸⁸ Prav tako je več zdravnic zaposlenih v zdraviliščih. Povečuje se tudi število zdravnic na vodilnih položajih: ženske vodijo 45 % bolnišnic ter 45,6 % zdravstvenih domov.⁸⁹ Med osrednjimi zdravstvenimi ustanovami je ženski primat na Inštitutu za varovanje zdravja, kjer v 80 % vodijo oddelke, na Onkološkem inštitutu pa v 71 %, prav tako v obeh med zaposlenimi prevladujejo ženske. Žensko dominantni sta tudi pediatrična in ginekološka klinika, razmeroma majhen procent pa jih je med habilitiranimi na medicinski fakulteti: leta 2009 je bilo med vsemi pedagoškimi delavci 42,1 % žensk. Med učitelji jih je 33,6 %, med asistenti 62 %, 23,1 % pa je predstojnic oddelkov.⁹⁰ Vsako leto je v prvi letnik vpisanih 65 % žensk, kar je sicer že dvajsetletna konstanta v razmerju študentov medicine po spolu. Splošno je mogoče zaznati napredujočo žensko pozicijo v medicini, saj se večja njihov delež tako na vodilnih položajih kot v pedagoških poklicih.

⁸⁸ Rista Prelog et al., *Izvajalci zdravstvenega varstva (BPI)*, IVZ, 10. 12. 2009, dostopno (28. 12. 2009) na: www.ivz.si/index.php?akcija=podkategorija&p=52.

⁸⁹ Jasna Snežič, Vanessa Čokl, Sodnice, učiteljice, zdravnice. V: *Večer*, 2. 8. 2008, (priloga V soboto), str. 48.

⁹⁰ Dostopno (25. 11. 2009) na: www.mf.uni-lj.si/vsebina/menu1/471.

Čeprav je danes med zdravništvom že večji odstotek žensk, opazamo, da je zdravniško delo ponekod še vedno ločeno z mejo spola. Več jih namreč deluje v tistih področjih, ki so ženskam bližje glede na njeno naravno predisponiranost (pediatrija, javno zdravstvo), ne moremo pa trditi, da je opazna tudi getoizacija zdravnic; da ženske nimajo možnosti prehajanja v tista področja, ki dejansko spreminjajo pogoje celokupnega zdravniškega dela. To so vodilni položaji, pedagoški poklic, organizacija dela. Kakšna je pozicija žensk v medicini, je odvisno tudi ali delajo v javnem ali zasebnem sektorju in kakšna je zdravstvena politika v posamezni državi. Slovenija se namreč razlikuje od drugih postsocialističnih držav, za katere je pogosto značilna getoizacija, saj je ženska mobilizacija v demokratizaciji spolov pri nas igrala pomembnejšo vlogo kot v drugih postsocialističnih evropskih državah, kar se je omogočilo z bolj pluralistično politiko in pa tudi s socialnim zdravstvom, ki ga je razvijala Jugoslavija. Prav tako je za pozicijo žensk v medicini pomembno, kako se strukturira in razvija medicinsko polje, saj se razvoj medicine, njene prakse in vedenje dramatično spreminjajo: zdravstvena informiranost preko spleta je zbrisala meje med uporabniki in izvajalci. Znanje je bolj razpršeno, kar je spremenilo odnos med bolnikom in zdravnikom.⁹¹ Tudi laparoskopija in endoskopija sta spremenili kirurško večino v vse bolj timski pristop k delu v kirurgiji. V to novo avtoriteto in strukturo znanja so uspešno povlečene ženske.

⁹¹ Riska, *The Feminisation*, str. 10.

Seveda je vsaka država specifična glede vpetosti ženske v medicino po posameznih disciplinah. Edina enotnost v zasedenosti posamezne specialnosti po spolu je ženska manjšina v kirurgiji, ki je vidna tudi pri nas. V kirurgiji namreč preproste opredelitve, kaj je tisto, kar šteje za uspeh, niso samoumevne, temveč veliko bolj socialno konstruirane. Moč kirurga je namreč podprta z izključno moškimi definicijami narave in statusa dela kirurga.⁹²

Zdravnice danes niso več kuriozum v medicini ali v družbi nasploh; iz nenavadnosti v stroki so postale njen nepogrešljiv in koristen člen. Med argumenti o ženski pomembnosti v medicini naj omenimo le tistega, ki je najbolj na površini: da ženska daje medicini bolj človeški obraz. Kar nagovarja tudi zdravnice, da prevzamejo bolj feminilen in bolj holističen odnos ter so bolj zavzeti za komunikacijo, kar vsekakor sodi med kvalitativne spremembe, ki ga ima feminizacija zdravništva. Da ženska večina med drugim lahko spremeni vedenje zdravnikov in odpira bolj humano in empatično zdravniško obravnavo.⁹³

Strah ali šovinizem

Pogleda in odnos do feminiziranja zdravništva pri nas lahko deloma razberemo iz medijev, kjer praviloma naletimo na odklonilno vzdušje. Zanimivo, da ženskih opredelitev o feminizaciji medicine praktično ni, o njej se izrekajo v glavnem moški. Iz njih razberemo, da žensko na položaj ne pripelje njena sposobnost ali ambicioznost, temveč sprostitev prej zasedenih moških mest, saj »ženske zapolnjujejo vrzel, ki nastane z odhajanjem moških iz zdravniškega poklica.«⁹⁴ Feminiziranosti medicine zato pripisujejo slabo diagnozo, saj moški zapuščajo le tiste poklice, v katerih dolgoročno gledano ni perspektive.⁹⁵ Prav tako ženski pripisujejo večjo uklonljivost, kar naj bi imelo za stroko dolgoročno slabe posledice: »Za zdravnice je praviloma značilno, da so pridne študentke, ki hitro dokončajo študij in so dobre ter vestne zdravnice. Dosežejo tudi visoke akademske stopnje, vendar so večinoma

le nekoliko manj ambiciozne in manj agresivne ter največkrat bolj zadovoljne s svojim poklicem in vrednotenjem njihovega dela.«⁹⁶

Opredelevanje feminizacije kot slabe napovedi nadaljnega razvoja stroke je nekoliko bolj značilnost retorike konservativne politike. Ta pravi, da »feminizacija medicine pomeni odmik od strokovnosti, to so pokazale analize,«⁹⁷ kar se pripisuje prevladujočemu mnenju o večji empatičnosti in čustvenosti žensk, zaradi česar v težkih situacijah ni sposobna reagirati racionalno, t.j. za bolnika najbolj optimalno.⁹⁸ Prav tako beremo, da je ženski največja ovira njena biološka vloga, ki ji preprečuje, da bi se v medicini lahko realizirala enakovredno moškemu: »Ker je, kljub temu da moramo zagotavljati enake možnosti obema spoloma za vse poklice, zdravniški specifičen... Problem je tudi v tem, ker je biološka naravnost ženske, da najprej poskrbi za družino. Na delovnem mestu zdravnice pa je skoraj nezamenljiva in daljša odsotnost, zlasti specialistke, ki je nosilka neke dejavnosti, moteča.«⁹⁹

Sklepamo lahko le, da so tudi pri nas prisotne težnje o getoizaciji žensk v medicini, saj se zaradi svoje naravne vloge ne morejo enakovredno (moškemu) vključiti v delovanje znotraj posamezne medicinske specialnosti. Pred dvanajstimi leti je raziskava o obremenjenosti in zadovoljstvu v poklicu pri slovenskih zdravnikih pokazala, da so ženske v primerjavi z moškimi čustveno bolj izčrpane, imajo manj specializacij, zasedajo veliko manj vodilnih mest in so bolj nezadovoljne s svojim položajem na delovnem mestu. Ker imajo manj možnosti za strokovno izobraževanje, se tudi strokovno čutijo bolj negotove.¹⁰⁰ Njihovo nezadovoljstvo pa nikakor ni bilo povezano s časom in preobremenjenostjo, temveč z neenakopravnostjo v možnostih tako za izobraževanje kot tudi napredovanje. Do danes se je sicer za žensko v zdravni-

⁹² Joan Cassell, *The Woman in the Surgeon's Body*. Harvard: University Press, 2000, str. 210-213.

⁹³ Riska, *The Feminisation*, str. 7.

⁹⁴ Snežič, *Kirurg*, str. 49.

⁹⁵ Marko Bitenc, *Brez glamurja: zdravniki prihodnosti*. V: *Viva*, 10/109, 2002, str. XII.

⁹⁶ Marjan Fortuna, *Feminizacija medicine*. V: *Isis*, 2, 2006, str. 120.

⁹⁷ Ranka Ivelja, Suzana Lovec, *Intervju France Cukjati, predsednik državnega zbora*. V: *Dnevnik*, 8. 7. 2006 (priloga Objektiv). Dostopno (25. 11. 2009) na: www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/189653.

⁹⁸ *Prav tam*.

⁹⁹ Snežič, *Čokl*, Sodnice, str. 48.

¹⁰⁰ Marija Žunter Nagy, Marga Kocmur, *Poklicne obremenitve zdravnikov*. V: *Zdravniški vestnik*, 67/1, 1998, str. 67, 72.

štvu marsikaj spremenilo, vendar številke same¹⁰¹ ne pokažejo, kakšen je dejanski položaj zdravnic, zato bi bila smotrna raziskava, ki bi ovrednotila, kako je ženska danes (ne)zadovoljna v zdravniškem poklicu.

Le skupaj zmoremo...

V stoletju odkar je promovirala prva slovenska zdravnica, skušala preživeti v povsem moški stroki ter se pri tem soočala s številnimi predsodki, je ženska v zdravništvu (vsaj navidez) pustila za sabo sled zgodbe o uspehu. Niti ni potrebovala veliko časa – odkar je dobila pravico do izobraževanja –, da je bila povlečena na vidnejša mesta v zdravstvu in imela možnost sokreirati posamezno stroko in zanjo opraviti pionirsko delo. V isti deceniji se vključuje tudi v znanstveno delo in še pred drugo svetovno vojno vstopi med pedagoški kader na medicinski fakulteti ter poseže še v polje medicinske védnosti – poleg kirurgije najbolj moško dominantno in patriarhalno strukturirano medicinsko polje. Po vojni se njen prodor le še okrepi, tako v zasedanju že skoraj vseh specialnosti in vse več vodilnih mest, kakor tudi z vključevanjem v zdravstveno politiko in nenazadnje še posebej v vse večji kvantitativni premoči. K temu je pripomogla takratna družbeno politična ureditev in njen specifičen razvoj zdravstva, vendar si ženska brez trdega in vztrajnega dela nikakor ne bi pridobila poklicnega dostojanstva in zdravniške moči, ki ju (lahko) uživa danes. Ženska v zdravništvu torej postane zgodovinsko pomembna in se locira na zdravniškem zemljevidu, še več, sproži tudi proces preoblikovanja medicine. Po ugotovitvah Pringlove pri tem ne gre za zavestno ali zedinjeno delovanje žensk, temveč že sama njihova prisotnost v medicini omogoča spremembe, preko katerih lahko vsaka, še najmanjša manjšina postane vidna.¹⁰² Tako danes ni več osrednje vprašanje, kje se nahaja ženska v medicini, ker se je scela inkorporirala v stroko, potrebno je pogledati, kako ženska deluje v stroki, kako jo s svojim delovanjem prevrača, kakšne so njene glavne intence in kakšen bo dolgoročno rezultat njenega delovanja? Ali deluje po

patriarhalnih vzorih ali tudi odpira nove možnosti? Potrebno jo je vrednotiti strokovno, ne le na ravni spola. Kako je svojo čutnost prepletla s strokovnim znanjem, nepristranskostjo in brezosebnostjo, ki je nujna za učinkovito zdravniško prakso in razvoj stroke in ki ni lastna le moškim. Sicer ne bi bilo kirurginj, akademikinj, organizatork zdravstva in sooblikovalk medicinske védnosti, če naštejemo le najbolj moško dominantna mesta. Bilo bi prav, da tudi moški nanje nehalo gledati s patriarhalno aroganco, kakor se kaže v medijih, še zlasti, ker ženske vse bolj napredujejo po hierarhični lestvici medicine. In končno cilj emancipacije in samoosvobajanja namreč ni bil sam sebi namen, prej gre za to, kako biti skupaj z drugim človekom in drugimi ljudmi; biti svoboden, delujoč sam po sebi, ne po drugem, pa vendar skupaj z drugimi ljudmi in s svetom.¹⁰³ In človek sta tako ženska kot tudi moški.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Inštituta za zgodovino medicine

Jenko Groyer, Eleonora: Prošnja Kraljevemu Ministrstvu narodnega zdravja v Beogradu za opravljanje zdravniške prakse. Ljubljana, 23. 10. 1919
Jenko Groyer, Eleonora: Curriculum Vitae

Internetni vir

www.mf.uni-lj.si/vsebinska/menu1/471

Andolšek, Lidija: Kontracepcija po svetu in pri nas. *Zdravniški vestnik*, 37/7-8, (1968), str. 270–73

Andolšek Jeras, Lidija: Položaj in problemi slovenske zdravnice. *Zdravniški vestnik*, 45/6, (1976), str. 353–4

Andolšek Jeras, Lidija: Zdravnica in njen poklic. *Zdravniški vestnik*, 57/Suppl II, (1988), str. 7–9

Bitenc, Marko: Brez glamurja: zdravniki prihodnosti. *Viva*, 10/109, (2002), str. X–XIII

Borko, Elko et al.: Prof. Lidija Andolšek Jeras in njen prispevek k razvoju reproduktivne medicine. *Isis*, 10, (2009), str. 72–76

Drglin, Zalka: Valentina Kobe (1905–1998). *Pozabljena polovica*. Ljubljana: Tuma, ZRC SAZU, 2007, str. 415–418

¹⁰¹ Nasploh razpolagamo le s splošnimi numeričnimi podatki o spolni zasedenosti v poklicih, ki jih v zadnjih letih diktirajo standardi EU, poglobljenega vpogleda v žensko zdravniško delovanje pri nas še nimamo.

¹⁰² Pringle, *Sex*, str. 223.

¹⁰³ Toth, *O racionalnem*, str. 36.

- Drglin, Zalka:** Božena Ravnihar (1914–2002). *Pozabljena polovica*. Ljubljana: Tuma, ZRC SAZU, 2007, str. 527–529
- Drglin, Zalka:** Božena Serneć Logar (1914–1997). *Pozabljena polovica*. Ljubljana: Tuma, ZRC SAZU, 2007, str. 534–537
- Fortuna, Marjan:** Feminizacija medicine. *Isis*, 2, (2006), str. 120
- Govekar, Fran:** Nekoliko mislij o ženskem vseučiliškem studiju. *Slovanski svet*, št. 29, (1895), str. 278–279
- Ivelja, Ranka in Lovec, Suzana:** Intervju France Cukjati, predsednik državnega zbora. *Dnevnik*, 8. 7. 2006, (Objektiv), dostopno na: www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/189653
- Jereb, Berta:** Petdesetletnica radioterapije kot samostojne panoge medicine. *Isis*, 7, (2005), str. 46–47
- Kordaš, Marjan:** Od neomejenega vpisa k sprejemnemu izpitu. *Delo*, 30. 8. 1989, str. 7
- Mahnich, Anton:** Žensko poglavje. Ženska pa nje znanstvena izobrazba. *Rimski katolik*, 1. zv., (1894), str. 56–64
- Makovic, Anton:** Prašhanja inu odgovori czeŕ Ushegarftvu. Ljubljana, 1782
- Marica:** Ženska emancipacija. *Slovenka*, 26, (1897), str. 6–8
- Ogilvie, Marilyn in Harvey, Joy (ur.):** The Biographical Dictionary of Women in Science. Routledge, 2000
- Pajk, Pavlina:** Nekoliko besedic o ženskem vprašanju. Kres 1884. *Ponatis Iz spisov Pavline Pajkove*. Gorica, 1894, str. 57–78
- Prelog Rista et al.:** Izvajalci zdravstvenega varstva (BPI). Inštitut za varovanje zdravja, 2009, dostopno na: www.ivz.si/index.php?akcija=podkategorija&p=52
- Snežič, Jasna:** Kirurg mora biti v zelo dobri kondiciji. *Večer*, 2. 8. 2008, (priloga V soboto), str. 49
- Snežič, Jasna in Čokl, Vanessa:** Sodnice, učiteljice, zdravnice. *Večer*, 2. 8. 2008, (priloga V soboto), str. 48
- Stansfeld, James:** Medical Women: An Historical Sketch. Edinburgh, 1878, dostopno na: <http://vc.lib.harvard.edu/vc/deliver/~WW/002640850>
- Stritar, Josip:** Gospod Mirodolski (1870). *Zbrano delo*, 3. knj. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1954
- Tominšek, Josip:** Ženstvo na naših višjih državnih šolah. *Slovenka*, 5/4, (1901), str. 81–82
- Uradni list SFRJ*, 13. 4. 1963
- Zdravstveni šematizem Kraljevine Jugoslavije*. Beograd, 1933
- Žunter Nagy, Marija in Kocmur, Marga:** Poklicne obremenitve zdravnikov. *Zdravniški vestnik*, 67/1, (1998), str. 67–72

Literatura

- Beauvoir, Simone de:** Drugi spol, 1. in 2. knjiga. Ljubljana: Delta, 2000
- Belicza, Biserka:** Žene u medicini kroz vjekove s osobitim osvrtom na prve liječnice kod nas. *Pro Medico*, 2/IV (1972), str. 55–62
- Boh, Katja:** Motivacija za študij na Medicinski fakulteti v Ljubljani. *Zdravnica in njen poklic*. Ljubljana: Medicinska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja, 1989, str. 19–21
- Budna Kodrič, Nataša:** Feministične zahteve. *Splošno žensko društvo 1901–1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 35–44
- Cassell, Joan:** The Woman in the Surgeon's Body. Harvard: University Press, 2000
- Freeze Johnson, Karen:** Medical Education for Women in Austria: A Study in the Politics of the Czech's Women's Movement in 1890. *Women, State and Party in Eastern Europe*. Duke: University Press, 1985, str. 51–63
- Heinsohn, Gunnar in Steiger, Otto:** Uničenje modrih žensk. Ljubljana: Študentska organizacija, 1993
- Ehrenreich, Barbara in English, Dierdre:** Witches, Midwives and Nurses: a History of Women Healers. New York: The Feminist Press, 1972
- Jogan, Maca:** Androcentrična kultura in osvobajanje žensk. *Zdravniški vestnik*, 57/ Suppl II, (1988), str. 10–21
- Mihurko Poniž, Katja:** Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, 2009
- Offen, Karen:** European Feminism 1700–1950: a Political History. Stanford: University Press, 2000
- Pringle, Rosemary:** Sex and Medicine: Gender, Power and Authority in the Medical Profession. Cambridge, New York,

- Melbourne: Cambridge University Press, 1998
- Riska, Elianne:** Towards gender balance: but will Women Physicians have an Impact on Medicine. *Soc Sci Med*, 52, (2001), str. 179–87
- Riska, Elianne:** The Feminisation Thesis: Discourses on Gender and Medicine. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 16/1, (2008), str. 3–18
- Science Policies in the European Union*. European Communities: ETAN Report, 2000
- Serše, Aleksandra:** Zdravnice. *Splošno žensko društvo 1901–1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 238–240
- Ule, Mirjana:** Vzroki in meje feminizacije poklicev v industrijskih družbah. *Zdravniški vestnik*, 57/Suppl II, (1988), str. 43–47
- Toth, Cvetka:** O racionalnem in emocionalnem polu dožemanja: razmerje čustvenega in razumskega. *Zdravniški vestnik*, 57/Suppl II, (1988), str. 33–8
- Verginella, Marta:** Mesto žensk pod steklenim stropom. *Splošno žensko društvo 1901–1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. I–VIII

Zusammenfassung

DIE FRAU AUF DER LANDKARTE DER ÄRZTESCHAFT

Die Lage und Tätigkeit von Frauen in der Medizin unter besonderer Berücksichtigung slowenischer Ärztinnen

Frauen in der Medizin wurden in unserer Region nur selten thematisiert. Ende der achtziger Jahre des 20. Jahrhunderts findet man eine einzige interdisziplinäre Darstellung über slowenische Ärztinnen, danach gab es keine komplexe Forschung über die Lage von Ärztinnen, weder in medizinischer noch in soziologischer oder feministischer Hinsicht. Die erwähnte Darstellung von Frauen in der Medizin hängt wohl mit den ersten feministischen Bewegungen in Jugoslawien in den 1980er Jahren zusammen, als sich auch Diskussionen und Studien über Frauenthemen zu entwickeln begannen. Jedoch beteiligte sich die Medizin später nicht mehr am feministischen Diskurs.

Der Raum der Medizin öffnete sich nur langsam für Frauen, obwohl sie seit jeher darin präsent waren. Sie waren Pflegerinnen der Kinder und versorgten Kranke zu Hause, waren Heilerinnen und Kräuterfrauen und verwendeten Methoden zur Empfängnisverhütung und Abtreibung. Bei der Gründung erster medizinischer Schulen im Mittelalter hatten sie darin keinen Platz. Bis zum 20. Jahrhundert, als medizinische Fakultäten ihre Tore auch für Frauen öffneten, waren sie an den Rand gedrängt. Die Verselbständigung der Frauen innerhalb des Berufsstandes der Ärzteschaft verlief analog zur Frauenemanzipation insgesamt und war den gesellschaftlichen Vorurteilen über die Tätigkeit von Frauen in zuvor männerdominierten Berufen bzw. überhaupt in der Öffentlichkeit unterworfen. Die erste slowenische Ärztin Eleonora Jenko Groyer, die im Jahr 1907 in St. Petersburg promovierte, traf, ähnlich wie Ärztinnen in anderen Ländern, bei ihrer professionellen Durchsetzung auf so manche Schwierigkeiten und (insbesondere) männliche Vorurteile. Obwohl das Wirken von Ärztinnen zunächst vor allem vom Willen der Leiter einzelner Krankenanstalten abhing, konnten sie durch harte Arbeit ihre Kompetenzen unter Beweis stellen und langsam ihre Stellung in der Medizin festigen. Bald schon leiteten sie einzelne Arbeitsbereiche, wirkten in der wissenschaftlichen Forschung und nicht zuletzt auch in der akademischen Sphäre. Nach dem Zweiten Weltkrieg eröffneten sich Frauen noch mehr Möglichkeiten zur völligen Durchsetzung innerhalb der Medizin. Sie begannen auch in der Chirurgie Fuß zu fassen, der stärksten männlichen „Festung“ unter den Spezialgebieten der Medizin; wurden in der Gesundheitspolitik aktiv und erlangten höchste Positionen im slowenischen Gesundheitswesen und der Wissenschaft. Aufgrund des konstanten Anwachsens der Zahl weiblicher Studierender an der Laibacher medizinischen Fakultät begann man schon Ende der 1960er Jahre die Feminisierung der Medizin zu thematisieren, wobei es eine große Angst vor dem Verschwinden männlicher Ärzte gab.

Heute überwiegt der Anteil der Frauen in der Medizin und steigt weiter an. Ärztinnen sind in allen Gebieten der medizinischen Praxis präsent und wirken auch in der Gesundheitsorganisation und der Wissenschaft, allerdings werden die beiden letztgenannten Bereiche immer noch von Männern dominiert. In der Öffentlichkeit über-

wiegt die negative (männliche) Meinung über die Feminisierung der Medizin, wobei unklar bleibt, ob diese Meinung berechtigt ist oder ein Auswuchs der noch immer nicht überwundenen patriarchalen Denkweise. Daher möchte der vorliegende Beitrag, der Frauen auf der slowenischen medizinischen Landkarte verortet, Grundlage und Anreiz für die weitere Erforschung der Tätigkeit von Frauen innerhalb des slowenischen ärztlichen Berufsstandes sein.

Schlagwörter: Ärztinnen, Feminisierung der Medizin, Frauengeschichte, Emanzipation.

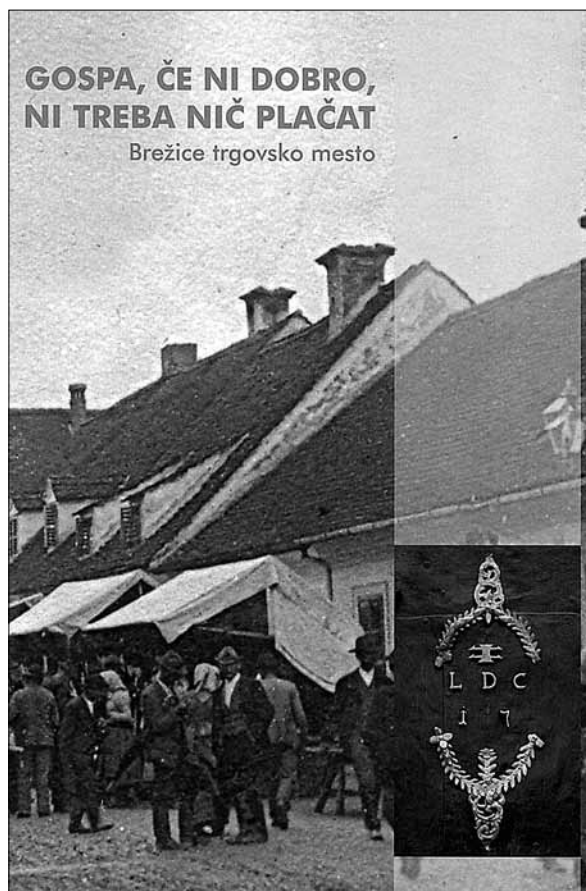
Gospa, če ni dobro, ni treba nič plačat

Jože Škofljanec (Ur.), **Gospa, če ni dobro, ni treba nič plačat**: Brežice – trgovsko mesto. Krško : Neviodunum, 2009. 393 strani. (Brežiške študije ; 3)

Na žalost se ne zgodi prav pogosto, da bi lahko naslov kake knjige kar dobesedno prepisali in uporabili za poročilo, ki naj k branju povabi čimveč ljudi. Če se to kljub vsemu kdaj le primeri, pa smo lahko prepričani, da je delo, ki ga nosi, resnično napisano za ljudi (bralce) in ne le za okras police in referenco pisca. Odmev, ki so ga ob izidu doživele tretje Brežiške študije, me v tem prepričanju le potrjuje. V zbornik je uvrščenih 11 prispevkov 14 avtorjev, ki se večinoma drže rdeče niti – zgodovine trgovine v Brežicah.

Avtorji prvega prispevka *Slobodan Olić, Uroš Bavec in Alenka Jovanović*, v tekstu z naslovom *Preteklost Brežic – nova odkritja*, v uvodu predstavljajo zgodovino slučajnih najdb in arheoloških izkopavanj, v nadaljevanju pa nas seznanijo z vrsto novih odkritij doslej neznane, pod mestnim tlakom skrite preteklosti.

Miha Kosi nas v svojem prispevku *Brežice in njihova trgovsko-prometna vloga v srednjem veku* popelje v čas, ko so salzburški nadškofje Brežice načrtno ustanovili na svojem velikem zemljiškem gospostvu ob državni meji. Po umiritvi odnosov z Ogrsko in ustalitvi meje v 12. stoletju so Brežice nadomestile starejše središče gospostva v Rajhenburgu (Brestanici). Vlogo regionalnega središča je dopolnjevala tranzitna trgovina čez državno mejo proti Zagrebu. Mesto Brežice je tako kljub majhnosti v poznem srednjem veku nedvomno odigralo pomembno vlogo kot obmejna prometno-trgovska

postojanka ter regionalno tržišče in center Spodnjega Posavja.

Matevž Košir na podlagi študija izvirnih arhivskih dokumentov v prispevku *Sredstveninski uradi v 17. stoletju – s posebnim ozirom na urad Brežice in nekatere sosednje urade*, predstavlja posredni davek na trgovsko blago – sredstvenino ali »Mittlding«. V 17. stoletju so sredstveninski uradi (posebna pozornost je posvečena brežiškemu sredstveninskemu uradu) pridobili na teži, saj so stanovi do tega obdobja od deželnega kneza v zameno za odobritev visokih letnih in večletnih davkov pridobili več pravic in uradov za pobiranje sredstvenine, ki je na ta način posredno polnila tudi deželno-knežjo blagajno.

Bojan Cvelfar v svojem prispevku *Trgovina »Leonhardt del Cott« v Brežicah* s pomočjo ohranjenih arhivskih virov in pričevanj predstavlja v 19. st. najbogatejšo in najuglednejšo meščansko družino v Brežicah – trgovsko družino del Cott, katere korenine segajo v Italijo, od koder je že leta 1781 prišel v Brežice Leonhardt del Cott, in odprl trgovino, ki je ves čas svojega obstoja nosila njegovo ime.

Mitja Sunčič je v prispevku z naslovom *Sejemska življenje v Brežicah od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*, skušal s pomočjo analize ohranjenih arhivskih virov prikazati sejemska življenje v Brežicah. Prišel je do ugotovitve, da so bile Brežice zaradi svoje lege ob glavnih prometnicah in statusa mesta, ki so ga dobile zelo zgodaj, pomembno sejemska in trgovsko središče Posavja, h kateremu so, najprej v Habsburški monarhiji ter nato za časa prve Jugoslavije, gospodarsko težili ne le kraji severno od Save (bivša dežela Štajerska), temveč tudi bližnji dolenski kraji na južni strani Save (bivša dežela Kranjska) ter sosednji hrvaški kraji.

Avtor Borut Batagelj v razpravi *Prispevek k zgodovini trgovine v Brežicah med obema vojnama* poskuša na podlagi arhivskega gradiva rekonstruirati trgovsko mrežo posameznikov oz. podjetij, predstaviti delovanje brežiškega trgovskega gremija ter pokazati na temeljne probleme, ki so povezani s pojavom trgovine v Brežicah v konkretnem zgodovinskem obdobju.

Metka Bukošek, avtorica prispevka *Vetrnih kupčij ne sklepamo*, ugotavlja, da je velik gospodarski razmah posledično zahteval tudi pravovarstvene ukrepe, ki so uzakonili način registriranja podjetij. Registracijo gospodarskih subjektov, stečaje in gospodarske spore so reševali pred okrožnimi trgovskimi sodišči – za brežiško območje je bilo pristojno tovrstno sodišče v Celju. V svojem prispevku se je avtorica omejila na pregled njegovih spisov do leta 1933. Čeprav je večina pravnih spisov sicer fakturnih tožb, tožb zaradi finančne nediscipline, pa nekaj spisov po vsebini vendarle izstopa in te »drugačne« spise, je zajela v kratke zgodbe z vabljivimi naslovi npr.: Zdaj pa je poln magacin, Kako so jajca po svetu vandrala, Kam so odšli vsi pragovi in nenazadnje Vetrnih kupčij ne sklepamo, kakor se glasi tudi naslov tega prispevka.

Mateja Habinc je v prispevku *Osrednja mestna ulica kot prostor cerkvenih procesij* popisala velikonočne, telovske, procesije v križnem tednu in roženvenske procesije v Brežicah v letih tik pred drugo svetovno vojno in v prvem desetletju po njej. Analizirala je dogajanje ob procesijah in prikazala njihov pomen za lokalno skupnost, hkrati pa zajela duh časa, ki tovrstnim manifestacijam ni bil vedno naklonjen.

Alenka Černelič Krošelj in Anita Radkovič sta v prispevku *Trgovska šola Brežice – Izobraževanje in pridobivanje veščin za »služenje izmenjavi blaga in dobrin«* podali vpogled v razvoj šolanja za trgovce v Brežicah od zametkov v začetku dvajsetega stoletja do sodobnosti. Podatke o šoli sta dopolnili s pričevanji informatorjev, med katerimi so bile tako učiteljice kot dijaki, katerih del življenja je bilo in je povezano tudi z brežiško trgovsko šolo.

Karl Filipčič v svojem prispevku *Urbanistični razvoj Brežic – Tržna ulica in promet v drugi polovici 20. stoletja* najprej poseže v daljno preteklost in začetke poselitve brežiškega območja, opozori na vplive pomembnejših gospodarskih panog in naravnih danosti na videz urbane krajine – tudi na pomemben vpliv trgovine in trgovanja na izgled Brežic, največ pozornosti pa posveča urbanističnim rešitvam v zadnji tretjini 20. in v prvih letih 21. stoletja.

Prispevek Ivanke Počkar Kólnarji – Lovilci in nabiralci naplavljenega premoga v Savi pri Brežicah, po toku navzgor in navzdol je posvečen fantom in možem, ki so izbrali poseben način življenja z reko Savo in pomemben vir zasluzka – kot kólnarji, lovilci premoga iz reke, pobiralci in kopači premogovih delcev iz naplavin ter trgovci z njimi. Kólnarji so v obdobju od začetka 20. stoletja do okoli leta 1958 iz Save in njenih obrežij nabrali na deset tisoče ton savskega premoga.

Tokratne Brežiške študije niso in nočejo biti visoka pesem in zadnja resnica, so pa prvi naslov in dragocen kažipot vsem, ki bodo kadarkoli pisali ali samo premišljevali o preteklosti tega malega velikega mesta in njegovih meščanih.

Aleksander Žižek

Kdor ne smuča, ni Slovinc

Borut Batagelj, **Izum smučarske tradicije: kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941**. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009. 512 strani (Zbirka Zgodovinskega časopisa ; 38)

Zgodovina smučanja na Slovenskem je bila doslej v glavnem predmet poljudnih raziskav, ob pomanjkljivih metodoloških pristopih pa se je posvečala predvsem tehničnim vprašanjem, izpostavljala in reducirala zgodovino na posamezne dogodke, izume ali posameznike ali pa se lotevala izstopajočih tem slovenske smučarske zgodovine, iz katerih je obenem tudi pretirano pisala in gradila mite (bloško smučanje, Planica). Te razprave lahko na kratko označimo, da so zgolj slavile in čistile slovensko smučarsko zgodovino. Posledično se je izoblikovala tesna prepletenost kolektivne identifikacije Slovencev s smučanjem, izum slovenske smučarske tradicije je naš ljubi narod zaznamoval na vsakem koraku, smučarske prireditve pa so pri nas nacionalni prazniki brez primere.

Povsem drugačen, mnogo bolj moderen, širok, celovit, inovativen in izviren pristop k obravnavi kulturne zgodovine smučanja je ubral Borut Batagelj, ki se je lotil smučarske zgodovine v kontekstu strukturnih transformacij družbe na Slovenskem (modernizacija načina življenja, nov odnos do telesa, vzgoje, zdravega načina življenja (makrobiotika), nov pogled na gore, zimo). Kulturo smučanja je zajel sistematično in problemsko, v čim širšem smislu in v čim več njegovih podobah. Po svojem konceptu, tematiki in metodah široko zastavljeno zgodovino smučanja kot kulturne prakse z zelo dolgo zgodovino in transformacijami avtor noče obravnavati izolirano, temveč jo »poskuša z uravnoteženo interpretacijo čim bolj umestiti v družbeni oziroma kulturni kontekst obravnavanega časovnega loka«. Po mnenju avtorja je tako smučarsko kot tudi širšo

športno zgodovino potrebno opazovati skozi prava očala. Preseči je treba tradicionalen deskriptivno-dogodkovni model njenega podajanja in to lahko dosežemo samo z izvirnimi tezami, z nakazovanjem karakterističnih struktur in s preglednim in uravnoteženim podajanjem značilnosti iz samega razvoja smučanja na Slovenskem do druge svetovne vojne, s katero avtor kronološko omejuje in zaključuje svojo raziskavo.

Slovensko »smučarijo« kot primer kulturno-zgodovinske prakse avtor ne obravnava kot nekašen izoliran otok, temveč je raziskavo vpel v nadnacionalne okvire. V njih je iskal vrednosti, ki jih je dosegalo zgodovinsko slovensko smučanje v obeh smereh. Batageljeva kulturna zgodovina smučanja je izvirna v podajanju smučanja kot novega izuma tradicije, v razlikah med tradicionalnimi in modernimi koncepti smučanja, v strukturnih odnosih do samega življenja, telesa, prostega časa, gora in zime ter vzpostavljanja procesov poznejše institucionalizacije, specializacije in mehanizacije smučanja v času med obema svetovnima vojnoma. Posvetil se je tudi proučevanju značilnosti smučanja glede na spol ter se poglobil v zdravstveno-etične značilnosti tega zimskega športa. Navkljub nadvse obsežni

monografiji, ki bogati slovensko zgodovinopisje, pa avtor še vedno ostaja skromen in pripominja, da ob vsem tem preostajajo še mnoga prazna polja, ki jih bo potrebno s pritegnitvijo novega arhivskega gradiva še bolj natančno in podrobno raziskati, torej še marsikaj na novo osvetliti.

A kljub temu je Batageljeva obsežna monografija sintetičen in lep prikaz dolgotrajnega procesa, kako je smučanje počasi postajalo v slovenski družbi do druge svetovne vojne »mainstream«. Svoj zgodovinarski talent je pokazal s tem, da je obravnavanim virom znal zastaviti prava vprašanja in da je kulturno in socialno zgodovino smučanja postavil v pravi kontekst. Smučanje na Slovenskem kot del več kot tristoletne dokumentirane zgodovine, torej od Valvasorjevega opisa »čudne hoje po zasneženih hribih« v *Slavi vojvodine Kranjske* iz leta 1689 naprej, je bilo po mnenju Batagelja še kako močno podvrženo dolgoročnim transformacijam družbenih in osebnostnih struktur. Smučanju kot fenomenu je zato premišljeno nastavljal več zank, v katere naj bi se ujele in razbrale njegove korenine, ki so v končni fazi smučanju omogočile premik in dvig v na Slovenskem priljubljeno množično prakso, po drugi strani pa si je prizadeval spremljati procese preoblikovanja smučanja v stopnjo, ki se je v postmodernih časih preoblikovala v razne oblike (npr. smučanje na vodi), ki nimajo več veliko skupnega z izvornimi (tradicionalnimi) oblikami smučanja. Razpršitev modernih oblik smučanja od konca 19. stoletja naprej je po celem svetu v različnih kulturnih okoljih sprožila različne reflekse in konstrukte oblik identificiranja, ki so se kazale tako skozi interpretacijo smučanja kot tudi skozi oblike udejstvovanja.

In ne nazadnje. Batagelj se v svoji monografiji ni mogel izogniti tudi »zmagoviti temi« slovenskega zgodovinopisja – to je procesom slovenskega nacionalnega oblikovanja. K temu najpogosteje seciranemu problemu slovenske zgodovine je pristavil še smučarski lonček. Praksi vzpostavljanja številnih izumov tradicij skozi proces narodne emancipacije se namreč po mnenju avtorja izvrstno prilega tudi sidranje smučanja v slovenski nacionalni imaginarij, saj je kljub temu, da je smučanje v več zgodovinskih obdobjih odigralo zelo vidno vlogo v vzpostavljanju kohezivnosti slovenske identitete, ostajalo pogosto spregledano. Toda že v času med obema vojnama je smučanje na svoji poti k »nacio-

nalnemu športu« ustrezalo vsaj dvema najpomembnejšima kriterijema. V napadalni akciji, da postane prvo med slovenskimi športi, mu je hrbet krila tako zgodovina z izročilom starosvetnega bloškega smučanja, kot tudi aktualna vitalna smučarska scena, ki je s prizadevanji na več poljih (tekmovalnem, turističnem, vojaškem, šolskem itd.) delovala na uresničitvi zamišljenega kolektivnega poslanstva.

Svojo obsežno erudicijo o kulturnem fenomenu smučanja avtor pokaže že ob prikazu predmoderne smučarske dobe, starosvetnega bloškega smučanja in vprašanja njegovega izvora. Ne samo, da je izredno podkovan tako z domačo kot tujo obravnavo tega problema, temveč pokaže kakovost in odliko pravega zgodovinarja tudi s svojo procljivo kritičnostjo, s tem, da se ne da enostavno zavesti vse doslej mnogokrat citiranemu pasusu iz Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske*, temveč opozori, da se mora poleg tega pozorno brati, upoštevati ter analizirati tudi doslej zanemarjene dopolnitve Valvasorjeve »desne roke«, nürnbergškega »korektorja« Erazma Franciscija, kar da podobi starosvetnega smučanja seveda povsem drugačno podobo. Tradicionalno prometno bloško smučanje, ki je ljudem v specifičnih in težkih razmerah predstavljalo strategijo preživetja, ni bilo športno, temveč spontano, neinstitucionalizirano, bilo je neregulirana oblika smučanja. Stare bloške smučice so domačinom služile bolj za hojo, medtem ko so moderne smučice namenjene smuki. Od pojava modernega smučanja, torej od konca 19. stoletja naprej, je bloško smučanje postopoma izumiralo, smrtni udarec pa so mu zadali ukrepi italijanskih okupatorjev leta 1942.

Avtor pokaže, da je bila bloška oblika ljudskega smučanja ravno zaradi neverjetnega razmaha, ki ga je doseglo moderno športno smučanje, ob prvih stikih z njim obsojena na propad in životarjenje. Posebej pa se posveti zlasti mitološkim razsežnostim bloškega smučanja. Pretekla smučarska literatura je namreč en sam nekritičen panegirik bloškega smučanja s številnimi mitološkimi atributi, ki so močno zaznamovali slovensko smučarsko identiteto. Zgodovinsko odkrivanje tega fenomena se je torej povežalo z ustvarjanjem mita o konkretnem nacionalnem športu. Bloško smučanje je stopilo v središče zanimanja javnosti šele ob prodoru modernega smučanja, prej pa so ga obravnavali samo kot etnološko redkost. Za postavljanje smučanja

na vidno mesto v slovenskem športu je zadoščalo že nekaj podatkov, najpogosteje omenjeni ekskluzivni citat iz Valvasorja. Med obema vojnama se je smučanje mitologiziralo in prelevilo v Slovencem lastni »nacionalni šport«, dokaz njegovega obstoja pa naj bi bilo tradicionalno bloško smučanje, ki se je do takrat že zasedrilo v slovenski kolektivni zgodovinski spomin. V tridesetih letih 20. stoletja je bila na Slovenskem že sprejeta stereotipna predstava, ki je v marsičem temeljila na vzpostavljanju navidezne kontinuitete med starosvetnim in modernim smučanjem. Šlo je torej za umetno vzpostavljeno vez v tradiciji, za retorični izum in zlorabo tradicije. Izrazoslovje za smuči in smučanje naj ne bi bilo samo naš narodni ponos, temveč živ dokaz naše smuške zgodovine, važen kulturni faktor, ki naj bi nam še v mnogih ozirih prinesel koristi in ker smo edini narod s smuško zgodovino v južni in srednji Evropi, lahko s tem opozarjamo tudi ves svet. Avtor je seveda kritičen do takšnih mitoloških stališč, do takšnih načrtnih konstruktov. Šlo naj bi za prenapihnjeno retoriko, za propagando modernega smučanja kot dediščine naših starodavnih prednikov.

Preoblikovanje smučanja v kontroliran in reguliran proces civiliziranja, ki je družbeno sprejemljiv, se je pri nas dogajalo na prelomu 19. in 20. stoletja, dokončno pa pride do njegovega preoblikovanja v obdobju med obema vojnama. Ključni temelj za uveljavitev smučanja kot modernega športa in prostočasne aktivnosti je bila modernizacija družbe. Eden izmed vzrokov za nastanek modernega smučanja je bil gotovo tudi nov odnos do gora, razvoj planinstva (od individualnih do množičnih in končno še nacionalistično obarvanih obiskov gora) kot nov odnos do zime, ki se je podobno kot tisti do gora z uveljavljanjem novih človekovih praks spreminjal. Smučanje je s svojim pojavljanjem v športnih krogih, med planinci, gozdarji, vojaki ter v šolah postalo že v letih pred prvo svetovno vojno prepoznaven fenomen. Takrat so vzpodbude za smučarske začetke prihajale v glavnem še od zunaj, smučanje pa je bilo vedno le del nekih širših sistemov. Kot prostočasna dejavnost pa se je na Slovenskem začelo razvijati šele v obdobju med obema vojnama, ko se je začelo tudi institucionalizirati (Jugoslovanska zimskošportna zveza, društva, klubi). S tem se je vzpostavil temeljni okvir za opazen družbeni dvig smučanja. S tehnološkim napredkom in z umestitvijo smučanja v nove ali že obstoječe organizacije so postale dostopnejše tudi oprema, pot k terenom

in učenje smučanja. Razvijati se je začela celostna infrastruktura, krepil se je zimski turizem, številna tekmovanja pa so poleg propagandnega učinka proizvajala tudi nove ljudske idole. Tudi prvotno gentlemanstvo, fair play in amaterizem kot osnovne vrednote športa so se vse bolj izgubljale, vedno bolj sta štela le še dosežek in spektakel.

V tridesetih letih so se slovenski smučarji v športno tekmovalnem smislu prelevili iz »smučarskih eksotov« v pomemben faktor mednarodnega smučanja. Smučanje na pragu druge svetovne vojne torej nikakor ni bilo več lokalno ali socialno omejeno razvedrilo, ampak vedno bolj množičen fenomen. Oblikovalo se je v eno glavnih slovenskih značilnosti, vzporedno s procesom »izumljanja tradicije« pa je bil formiran tudi stereotip o smučanju kot slovenskem »nacionalnem športu«, ki se ga pogosto razumeva kot (še dandanes močno prisotno) zgodovinsko dejstvo.

Skratka. Borut Batagelj kot profesionalni zgodovinar je napisal hvalevredno, kratkočasno in obsežno znanstveno monografijo o kulturni zgodovini smučanja na Slovenskem, v kateri je izvrstno pojasnil izvor stereotipa o smučarjih Slovincih. Knjigo zato toplo priporočam zainteresirani javnosti.

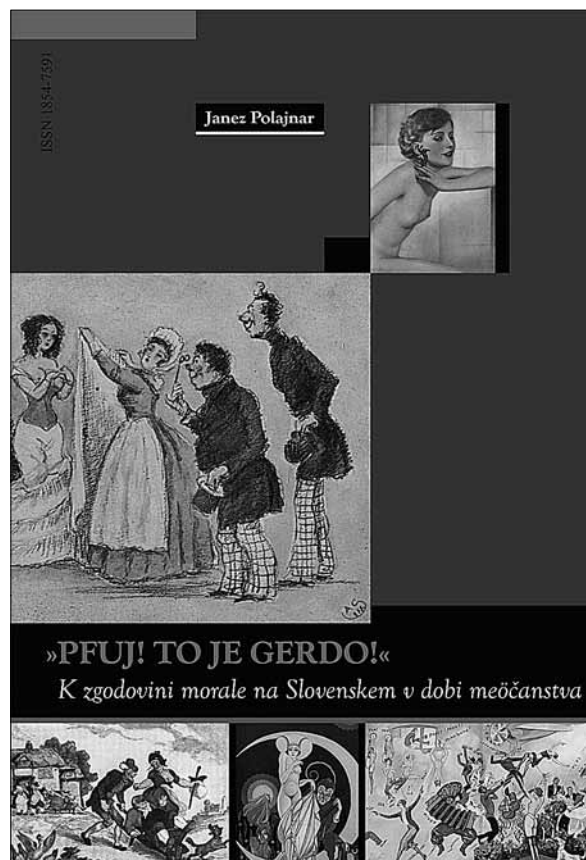
Andrej Studen

Nekoč je bila sramežljivost ...

Janez Polajnar, »Pfu! To je gerdo!« : k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje : Zgodovinsko društvo, 2008. 180 strani. (zgodovini.ce ; 8)

Nravstvena zgodovina je v moderni historiografiji že nekaj časa trend, a bodi o tem že kar takoj na začetku dovolj. Kdo drugi, če ne prav bralci *Zgodovine za vse*, so bili s temami, ki segajo na to področje, še kako dobro seznanjeni že od samih začetkov izhajanja revije. Bolj kot vsaka druga revija pri nas je prav *Zgodovina za vse* najbolj na široko odprla vrata tovrstnim raziskavam ter poskrbela, da je slovenski prostor zelo kontinuirano držal priključek s tovrstno sodobno zahodno historiografijo. Razume se torej, da tudi otrok revije, knjižna zbirka *Zgodovini.ce* ni padla daleč od drevesa in da je bilo le vprašanje časa, kdaj bo iz produkcije kapnila tudi katera od znanstvenih monografij, ki ima ambicijo to temo iz polja parcialnih obravnav razširiti v diskurz, ki temu področju postavlja temelje.

Janez Polajnar nas sicer že v samem začetku opozori, da ob obravnavah nraavstvene zgodovine trčimo na brezbrežno temo, zato je bilo nujno, da se je na eni strani omejil; najprej časovno, tako da je obravnaval probleme v dobi »dolgega devetnajstega stoletja« ter drugič, vsebinsko, tako da je se osredotočil na probleme, ki so se mu zdeli ključni za razumevanje omenjene tematike. Odnos do morale v dobi meščanstva avtor razgrinja predvsem kot odnos do spolnosti. Tudi posamezne razdelke, v katerih se poloti širših okvirov fenomena morale, kot so na primer poglavja o plesu, »šund« romanu in filmu, preiskuje predvsem skozi prizmo spolnosti. Prav odnos do spolnosti se mu je očitno izkazal kot najbolj relevanten v celostni obravnavi (dvojne) morale tedanje družbe. Po predstavah tedanjih varuhov javne morale je bilo spolnost zapovedano treba tajiti, še več, bila je nevarna in s tem so nevarne postale tudi vse zadeve, ki so ali bi nanjo lahko napeljale. Torej, k spolnosti so se kaj kmalu lahko nagnile tudi prej omenjene teme, kot so bile: ples, lahkotni roman in film. Tako postanemo skozi knjigo dodobra seznanjeni s strašljivimi dejstvi, da je bil ples že od nekdaj »najuspešnejši zvodnik«, škodljiv romantični ljubezenski roman je »razvnel

živce, prazno sanjarjenje, obupavanje, svetožalje, samovmor«, film pa je bil že od začetkov škodljiv za človekov značaj, saj je pred oči razvnetih gledalcev prinašal tudi »pikantne« prizore – če le navedem nekaj citatov sodobnikov in pustim zaenkrat ob strani konkretnjšo spolnost v kontekstu spolnih odnosov ali samozadovoljevanja.

Zakaj tak odnos? Čemu tajeje in zapovedani molk o spolnosti? Svoje predstave in pričakovanja o morali je namreč pri nas v največji meri vcepljala vzpostavljena avtoriteta Cerkve oziroma posamezniki, ki so v njenem poslanstvu delovali. Tabu odnos do spolnosti se je namreč v družbi meščanstva – enako pa tudi med podeželskim kmečkim prebivalstvom – želel vzpostaviti predvsem po predstavah Cerkve. Zapovedana morala je bila predvsem katoliška morala.

Spolnost, ki naj bi bila precej omejena, če pa že, vsaj skrbno podvržena nadzoru, zagotovo tako

omejena in nadzorovana, kot naj bi bila v glavah, na terenu nikakor ni bila. Glede na navajanje in opisovanje posameznih prigod bi utegnil bralec dobiti celo še veliko bolj kontrastno sliko. Skozi celotno knjigo namreč lahko vseskozi sledimo ogromnim razlikam med zapovedanim in dejanskim stanjem morale v naši deželici. Marsikatera stvar pa je bila poleg tega tudi tiho tolerirana. Navkljub drugačnim predstavam je tako marsikateri meščanski mladenič vstopal v svet spolnosti prek izkušenj domačih služkinj, tudi očetje naj bi kot brenclji obletavali pri njih zaposlene služkinje in pogosto zašli predaleč. Po drugi strani pa bi dekleta po pričakovanjih morala postati asekualna bitja. Vrednote, da ženska stopi v zakon nedotaknjena, lahko še dandanes spoznavamo skozi zaigrane rituale (pred)poročnih zabav. Moški je v nasprotju s tem v zakon stopal izkušen, četudi z izkušnjo z bližnjega bordela, pripravljen, da svojo nevesto uvede v skrivnosti telesne ljubezni. Jasno, ženski je vsako sanjarjenje preko zelo natančno opisanih prizorov v ljubezenskih romanih lahko le škodilo. Namesto tega je naša deželica, podobno kot večina srednje Evrope, postala prostor, ki je bil preplavljen z molitvenimi knjižicami in drugo poučno literaturo. Kolikšen je bil dejanski učinek teh katoliških moralnih priročnikov, ni mogoče ugotoviti natančno, avtor pa domneva, da je bil vsekakor slabši, kot so si njihovi avtorji želeli. Posebej na podeželju, kjer zasebnosti, vpricho bivanjskih razmer, ki so tam vladale, pravzaprav ni bilo. Te razmere je še kako dobro poznal ljubljanski škof Jeglič, ki je z izdajo zloglasnega priročnika *Ženinom in nevestam* poskrbel za pravo revolver temo. Nanj so se še kako radi obešali posebej slovenski liberalci, ki so škofa proglasili kar za prvega slovenskega pornografa, knjižica sama pa je odmevala tudi v tujini in bila tam menda tudi večkrat prevedena.

V strahu pred pohujšanjem je pravzaprav vsakršna spolnost – z izjemo edine zakonsko čiste z namenom spočetja – postala gnusna pregreha. Namesto tega so dežurni moralisti na piedestal pričakovani postavili sramežljivost. Sramežljivost je veljala za izredno pomembno vrednoto. Polajnar skozi uvodne analize natančno slika prav podobo sramežljivosti in jo predstavi kot enega ključnih pojmov pri razumevanju družbe in njenih ravnanj na prehodu iz 19. v 20. stoletje.

Sram in z njo povezan občutek krivde pa se ni udejanjal zgolj v idealnih predstavah zami-

šljenega sveta, ampak ga je dejansko tudi reguliral. Pojem sramežljivosti je bil pravzaprav z letom 1852 tudi uzakonjen v avstrijskem kazenskem zakoniku, kjer je zakonodajalec povečal zagrožene kazni za spolne delikte in precej bolj natančno razdelal pojem javne nrvnosti. S tem sta si zaželeni (osebni) občutek krivde in obsodba krivde same že postala precej blizu. Kazensko pravni svet je tako uveljavil meščanski tip razumevanja nrvnosti, ki določa kreposti in spodobnosti. Šlo je za proces spremenjanja in uveljavljanja novih moralnih standardov in za uveljavitev bolj rigoroznega ščitenja javnosti pred pohujšanjem, saj so odslej potekala sojenja proti nrvnim obtožencem za skrbno zaprtimi vrati. Spolnost je torej morala biti pod hudim bremenom teže molka. Časopisje, ki se je po eni strani iz stolpca v stolpec na dolgo in zelo natančno podajalo v opise zločinov, kot so npr. umori, je poslej zelo skrbno pazilo, kaj objavi, ko piše o zločinih proti nrvnosti. Javni tisk je pogosto take zločine zamolčal ali pa jih odpravil v par stavkih. Meseni greh je bil v pogledu skozi očala dobe meščanstva veliko bolj umazan kot zahrbtnen umor.

Vrlino sramežljivosti, ki naj bi pomagala pri oblikovanju posameznika po zamišljenih predstavah, so posebej katoliški prvoborci poskušali vbiti že v otroške glavice. Sramežljivost naj bi delovala kot stalni notranji strah pred pregreho. Potlačitev nagonov je veljala kot eden ključnih dosežkov, ki slehernika približajo k idejam o podobi Kristusa. Za raj se je bilo potrebno žrtvovati, odrekati. Samozadovoljevanje, pogosto imenovano kar »greh samooskrumbe«, naj bi povzročalo hrbtencično tuberkulozo, epilepsijo, mozolje, norost, duševne bolezni, splošno hiranje, v zadnji fazi kar smrt. Le poglejte si strašljive grafične upodobitve propadajočega mladeniča na straneh 72-73. Masturbacija je pomenila bolezenski odklon, onanist ni bil normalen človek. Priporočene metode odvajanja oziroma preprečevanja »samooskrumbe« spominjajo na najbolj krute srednjeveške mučilne naprave. Pri nas tako krutih praks, ki jih Polajnar prevzema iz tuje literature, ni zaslediti, najti pa je gotovo spomine na »duševne boje«, ki so se pojavili z odraščanjem. Janez Trdina je v spominih zapisal tudi ta »padeč v brezno in zverinsko pohotnost«, o revčkah, ki padejo v te grehe pa zapisal: »Zapusti jih spomin, zdrava pamet gine, gubi se volja in veselje do učenja, do vsakega resnega dela. Truplo zelene mladosti. Upadejo mu lica, zatemne oči, rast zastane, tresoča se roka in

noga kaže grešnika vsakemu sosedu.« Konec koncev je Polajnar naslov za svojo knjigo našel prav v podobnem citatu Antona Martina Slomška, ki onanijo v zapisu v *Drobtinicah* leta 1846 takole razloži: »Otroci se razvadijo nesramnega djanja, ako premladi kavo, vino pijejo, ino premočno dišane jedi zavživajo; mladeniči, ki jezdarijo; otroci, ki poslušajo alj gledajo nesramne reči, naj si bojo pisane alj namalane; ako se nesramno ošlatujejo in roke v hlačah alj pod predpertam deržijo; ako poležavajo brez spanja. Otroci bojo skrivni nesramniki ino nesramnice skoz nespametne, nesramne pestrne ino varučke; ako pretesne hlače nosijo, na trebuhu ležijo, noge križem deržijo; se nesramno pertiskajo, ino živino gledajo, kako se poja. Nar več pa se nesramnega djanja od drugih nauči. Kdor otroke zagleda kaj takiga počenjati, hitro naj jih posvari, rekoč: Pfuj! To je gerdo!« Iz tega zapisa lahko še kako dobro opazimo, da je bila funkcija duhovščine pri nas precej širša in je nase prevzemala tudi vlogo ljudskega zdravstveno-medicinskega tolmača.

S spolnostjo so se sicer počasi začeli ukvarjati tudi laiki, sprva na pol znanstveno, njene obravnave lahko prepoznavamo tudi v prvih poskusih pisanja psihologije pri nas, a kljub temu, da so »pooblastila« za tolmačenje spolnosti duhovščini postopoma uhajala, se zadeve niso spremenile čez noč. Tudi formirajoča znanost se še ni našla na nasprotnem bregu s teološko izobraženimi razlagalci. Obsojanja nenravnih in pohujšljivih nevarnosti so bila postavljena tudi na nevrološko-psihiatrično

podlago prvih psihiatrov. Škof Jeglič se je namreč še kako rad skliceval na eno glavnih avtoritet v monarhiji Krafft-Ebinga, ki je kljub temu, »da mož ni veren«, trdil, da cela vrsta živčnih bolezni izhaja iz razuzdanosti.

Pri nas je do prvega konkretnejšega odmika v razlagah odnosa do spolnosti, tako Polajnar, prišlo šele s pisanji Henrika Tume v letih pred prvo vojno. S spisi o »seksuelnih problemih« se zdi, da hoče Tuma doseči osvoboditev spolnosti od greha.

Osme *Zgodovini.ce*, ki so avtorjeva predelana magistrska naloga, so vsekakor zelo poučno in koristno branje ter gotovo še kako dobrodošla novost. Slovenskemu zgodovinopisju prinašajo vrsto premislekov v pogledu odprtih tem, po drugi strani pa dajejo sporočilo tudi sami zgodovini našega zgodovinopisja, ki se je pogosto ravnalo zelo podobno zapovedanim predstavam zgoraj obravnavane tematike. Čeprav marsikateri zgodovinar zna še kako odlično pokati šale na temo seksa, se do te tematike v odnosu do resnejših raziskav zgodovine doslej raje ni opredeljeval, držal se je daleč stran, pritajeno, v najboljšem primeru sramežljivo, če že ne posmehljivo. Pfuj! To je gerdo! Skromno vsemenim, da je Polajnar s knjižnim prvencem na dovolj argumentiran način opravil vsaj pomemben korak v odpravljanju »zapovedane« sramežljivosti slovenske zgodovinske stroke.

Borut Batagelj

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si
Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Tone Kregar, Dragan Matić, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Glavni in odgovorni urednik: Janez Cvirn

Tehnični urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Bibliografska obdelava: Srečko Maček

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Slika na naslovnici:
Janez Vajkard Valvasor

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Javna agencija za knjigo Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498

Revija je uvrščena v podatkovno bazo EBSCOhost.
The journal is listed in the database EBSCOhost.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts in America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 15,00 €, za študente 10,00 €.
Cena posamezne številke v prosti prodaji je 8,00 €.

Naročniška služba:
Marija Počivavšek; 041 727289; marija.pocivavsek@guest.arnes.si